

GAB

AKADEMİ
SOSYAL BİLİMLER
DERGİSİ

CİLT 5 | SAYI 1 | YIL 2025
HAZİRAN

EDİTÖRDEN

Değerli Okuyucularımız,

GAB AKADEMİ Dergisi'nin Aralık sayısına hoş geldiniz. Bu sayıda, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinden gelen güncel ve eleştirel çalışmaları sizlerle buluşturmanın heyecanını yaşıyoruz. Dergimiz, her zaman olduğu gibi disiplinlerarası bir bakış açısını benimseyerek, insan davranışlarını ve bu davranışların sosyal ortamlarını inceleyen özgün araştırmaları desteklemeye devam etmektedir.

Bu sayıda yer alan makaleler, sosyal bilimler literatürüne önemli katkılar sağlayacak teorik ve pratik bilgileri içeriyor. Amacımız, sosyal bilimlerde disiplinler arası etkileşimleri artırarak, araştırmacılarımıza daha geniş bir perspektif sunmak ve bu sayede hem teorik çerçeveler hem de pratik uygulamalar açısından ufuk açıcı çalışmalara öncülük etmektir. Dergimizin bu misyonuna katkı sağlayan değerli yazarlarımıza ve hakemlerimize içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Umarım bu sayıda yer alan makaleler, sizler için ilham verici olur ve yeni araştırmalarınızda yol gösterici bir kaynak oluşturur. Eleştirileriniz ve katkılarınızla dergimizi daha da ileri taşımak için görüşlerinizi her zaman bekliyoruz.

Sevgi ve saygılarımla,

Dr. Mustafa Murat BATMAN
Baş Editör
Haziran 2025

TAKDİM

Saygıdeğer Okuyucular,

GAB AKADEMİ Dergisi'nin 2025 Yılı Haziran Sayısını sizlere sunmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu sayıda, sosyal bilimlerin farklı alanlarından özgün makalelerle, insan davranışlarını ve bu davranışların sosyal dinamiklerini ele alan bir seçki hazırladık.

Dergimiz, kurulduğu günden bu yana, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerini bir araya getirerek zengin bir araştırma ortamı sunmayı ve bu alanlardaki literatüre katkı sağlamayı hedeflemiştir.

Bu sayımızda yer alan çalışmalar, disiplinler arası bir perspektifle ele alınmış ve sosyal bilimlerin literatüründeki mevcut tartışmalara önemli katkılar sunacak şekilde hazırlanmıştır. Bu bağlamda, dergimizde yayımlanan her bir makalenin, bilimsel araştırmalara ve uygulamalara yeni bir boyut kazandıracağına inanıyoruz.

Katkılarınız ve desteğiniz için teşekkür eder, keyifli ve verimli okumalar dileriz.

Dr. Yunus KOCABIYIK
GAB Akademi Baş Editörü

Cilt: 5, Sayı: 1

Genç Akademisyenler Birliği Sosyal Bilimler Dergisi
Young Academics Union Journal Of Social Sciences
Cilt : 5 Sayı : 1 • Haziran 2025
ISSN: 2792-0194

Genç Akademisyenler Birliği Adına İmtiyaz Sahibi
Dr. Yunus KOCABIYIK

Baş Editörler

Dr. Mustafa Murat BATMAN
Dr. Yunus KOCABIYIK

Editörler

Dr. Emre Emrullah BOĞAZLIYAN
Dr. Volkan KUTLUCA

Editör Kurulu

Doç. Dr. Muhammed YAMAÇ, Bartın Üniversitesi, Türkiye
Arş.Gör. Ayşe AYTEKİN, Gümüşhane Üniversitesi, Türkiye
Şeyma Nur GÜNGÖR, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Aysegül YILMAZ, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Arş. Gör. Ali KOÇ, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
Dr. Necmettin AYAN, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye
Fatma Nur ERIBOL, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye
Arş. Gör. Sevim Nur ŞAHBALI KARABULUT, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Ömer Faruk ACAR, Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye
Mehmet Erkan DÖNER, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Türkiye
Dr. Ömer Faruk KARAMAN, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türkiye
Dr. Ertuğrul YAZAR, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, Türkiye

Dil Editörleri

Öğr. Gör. Meltem NAZLI, Ankara Medipol Üniversitesi, Türkiye

Teknik-Mizanpaj Editör

Dr. Emre Emrullah BOĞAZLIYAN

Sekreteryä

Fatma Nur ERIBOL, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye
Aykut KARATAŞ

Danışma Kurulu

Dr. Mustafa Murat BATMAN, Amasya Üniversitesi, Türkiye
Dr. Yunus KOCABIYIK, Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Hasan SÖZEN, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Dr. Alper ENER, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
Dr. İsa GÜCEYÜZ, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Dr. Vahdettin ŞİMŞEK, Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Şuay Nilhan AÇIKALIN, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
Arş. Gör. Samet TENGİZ, Ankara Üniversitesi, Türkiye
Öğr. Gör. Zeyid KORKMAZ, Kırşehir Üniversitesi, Türkiye
Arş. Gör. Ali KOÇ, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
Dr. Necmettin AYAN, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Eyüp BAŞ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Şefika Şule ERÇETİN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk COŞKUN	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Zihni TUNCA	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Almic FATİC	University of Sarajevo
Prof. Dr. Arshi KHAN	Aligarh Muslim University
Prof. Dr. Azra ZAIMOVIC	University of Sarajevo
Prof. Dr. Benelmouffok Shahnez SOUMAYA	E. Abdülkadir İslami İ. Üniversitesi
Prof. Dr. Elman QULİEV	Azerbaycan Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV	Silk Road International University
Prof. Dr. Rodziah Binti ATAN	Putra University
Prof. Dr. Jusup PİRİMBÆV	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Damira Japarova	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Prof. Dr. Asım YAPICI	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih KOCA	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Zakir ÇOTAYEV	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa KOCAOĞLU	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Mederbek OROLBAYEV	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Doç. Dr. Ertuğrul GÜREŞÇİ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammed YAMAÇ	Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Şuay Nilhan AÇIKALIN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan SÖZEN	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Dr. Selim BİÇEN	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Samed SAKMAN	Kırıkkale Üniversitesi
Dr. İsa GÜCEYÜZ	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Dr. Hikmet SALAHADDİN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Zamira ÖSKÖNBAYEVA	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Dr. Seyil NAJİMUDİNOVA	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Dr. Raziya ABDİYEVA	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Dr. Mustafa Murat BATMAN	Amasya Üniversitesi
Dr. Vahdettin ŞİMŞEK	Kırıkkale Üniversitesi

Yayın Kurulu

Doç. Dr. Hasan SÖZEN, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi , Türkiye
Dr. Mustafa Murat BATMAN, Amasya Üniversitesi , Türkiye
Dr. Yunus KOCABIYIK, Kırıkkale Üniversitesi , Türkiye
Dr. Alper ENER, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi , Türkiye
Dr. Necmettin AYAN, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi , Türkiye
Dr. İsa GÜCEYÜZ, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi , Türkiye
Dr. Vahdettin ŞİMŞEK, Kırıkkale Üniversitesi , Türkiye
Samet TENGİZ, Ankara Üniversitesi , Türkiye
Zeyid KORKMAZ, Kırşehir Üniversitesi , Türkiye
Ali KOÇ, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi , Türkiye
Hülya ASLAN, Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye

Sayı – 1, Haziran, 2025

İçindekiler

- 7 **Can BEKAROĞLU**
Araştırma Makalesi / Socioeconomic Development in Uzbekistan (1990-2023)
- 27 **Yavuz Selim GÖL**
Araştırma Makalesi / Gençlere Duyulan Güvenin Mümtaz Örneği Üsâme b. Zeyd'in Komutanlığı ve Günümüze Verdiği Mesaj
- 37 **Aycan TAN & Beyza YILMAZ & Zehra Pınar BATMAZ & Şakir İPEK & Hüseyin DİKMEN**
Araştırma Makalesi / Ebeveynlerde Akılcı Olmayan İnançlar
- 54 **Halil İbrahim ANAÇKAYA & Nuray TAŞTAN**
Araştırma Makalesi / Erkek Egemen Mesleklerde Görev Yapan Bireylerin Romantik İlişki Doyumlarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi
- 64 **Fatma KILIÇ & Ş. Mustafa ERSUNGUR**
Araştırma Makalesi / Girdi-Çıktı Analiziyle Sektörlerarası İthal Girdi Bağımlılığının Tespiti: Türkiye İle Türkiye'nin Yakın Dış Ticaret Ortakları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma
- 82 **Hatice İPEK & Özkan DAYI**
Derleme Makale / Büyük Kral Jo Yeong Adlı Kore Tarih Dizisinde Göktürk Algısı ve Türk Kültürü
- 88 **Rabia Nur AKMAZ**
Araştırma Makalesi / Mehmet Âkif Ersoy'da Ahlâkın Kaynağı Problemi
- 99 **Abdullah Bera KÜRTÜL**
Araştırma Makalesi / Kâri Nevâî: Ali Şîr Nevâyî'ye Ait Olduğu Düşünülen Bir Müzik Eseri
- 114 **Pınar ÇİFTÇİ**
Araştırma Makalesi / Kanatların Ötesinde: Tavus, Karga, Baykuş ve Bülbülün Türk İslam Edebiyatı ve Kültürel Anlatılardaki Simgesel İzleri
- 126 **Tuğba ATEŞYÜREK**
Kitap İncelemesi / Kur'an ve Kadın

RESEARCH ARTICLE

Socioeconomic Development in Uzbekistan (1990-2023)

Özbekistan'ın Sosyoekonomik Gelişimi (1990-2023)

Can Bekaroğlu¹

Makale Bilgisi

¹Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale
Onsekiz Mart Üniversitesi,
Çanakkale/Türkiye
ORCID:0000-0002-4033-1897
E-Mail:
cbekaroglu@gmail.com

Öz

Bu çalışma, Özbekistan'ın 1990-2023 dönemindeki insan gelişimi seyrini diğer Türk Cumhuriyetleri, bölgesel komşular ve Batılı kıtalarla karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir. İnsan Gelişim Endeksi (HDI) ve Küresel Açlık Endeksi (GHI) verilerinin yanı sıra üç farklı Veri Zarflama Analizi (DEA) modelinin kullanıldığı çalışmada, gelişim sonuçlarında hem ilerleme hem de etkinlik düzeyleri değerlendirilmiştir. Bulgular, Özbekistan'ın özellikle 2016 sonrası reformlar sonrasında, artan kaynak mobilizasyonu ve verimlilik artışı sayesinde önemli gelişmeler kaydettiğini ortaya koymuştur. Başlangıçtaki dalgalanmalar ve süregelen bölgesel eşitsizliklere rağmen, yaşam süresi, eğitim, gelir ve gıda güvenliği alanlarındaki sonuçlar istikrarlı şekilde iyileşmiştir. Etkinlik analizi, Özbekistan'ın yalnızca kaynaklarını artırmakla kalmayıp, aynı zamanda bu kaynakları birçok emsaline kıyasla daha verimli kullanmaya başladığını göstermiştir. Bununla birlikte, 2023 yılında gözlenen ılımlı etkinlik gerilemesi, politika alanında yeniden müdahale gerektiren zayıf noktaları işaret etmektedir. Çalışma, Özbekistan'ın insan gelişimi hedeflerini sistemik reformlarla bütünleştirme konusunda yükselen bir bölgesel model olma potansiyelini vurgulamakta ve bu başarıların sürdürülebilmesi için politika önerileri sunmaktadır.

Sorumlu Yazar:
Can Bekaroğlu

Anahtar Kelimeler: Sosyoekonomik Kalkınma, İktisadi Etkinlik Analizi, Veri Zarflama Analizi, İnsani Gelişim Endeksi, Küresel Açlık Endeksi

Haziran2025

Cilt:5

Sayı:1

DOI:

10.5281/zenodo.15764913

Abstract

This study analyzed Uzbekistan's human development trajectory compared to other Turkic republics, regional neighbors, and Western benchmarks from 1990 to 2023. Employing the Human Development Index (HDI) and Global Hunger Index (GHI) datasets, alongside three variations of Data Envelopment Analysis (DEA), the research assessed both progress and efficiency in achieving development outcomes. The findings demonstrated that Uzbekistan achieved significant improvements, particularly following 2016 reforms, driven by both increased resource mobilization and enhanced productivity. Despite initial volatility and persistent regional disparities, Uzbekistan's outcomes in life expectancy, education, income, and food security have steadily improved. Efficiency analysis revealed that Uzbekistan not only expanded its resources but also increasingly utilized them more effectively than many of its peers. Nevertheless, a moderate resurgence of inefficiencies in 2023 signals areas requiring renewed policy attention. The study highlights Uzbekistan's emerging role as a regional model in integrating human development goals with systemic reforms and offers policy recommendations to sustain these achievements.

Citation:

Bekaroğlu, C.

(2025).Socioeconomic
development in Uzbekistan
(1990-2023).GAB Akademi, 5(1).
7-26.

Keywords: Socioeconomic Development, Economic Efficiency Analysis, Data Envelopment Analysis, Human Development Index, Global Hunger Index.

1. Introduction

Following the collapse of the Soviet Union on December 26, 1991 (Marples, 2016), fifteen independent states emerged (Smith, 2024), five of which are Turkic republics: Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan. Together with Turkey, these nations form a culturally and linguistically connected bloc, which by 2023 had a combined population of approximately 170 million (World Population Review, 2024) and a total land area of 4.73 million km² (Worldometer, 2024a). This grouping of states, increasingly visible on the global economic stage (see Table 1), reached a total nominal Gross National Product (GNP) of \$1.34 trillion by the end of 2022. When adjusted for purchasing power parity (PPP), this figure increases to \$4.32 trillion, approaching the economic scale of Germany (Worldometer, 2024b; Central Intelligence Agency, 2024). Economically dynamic and institutionally integrated through the formation of the Organization of Turkic States (Özer, 2023), these countries have advanced rapidly since the 1990s.

Uzbekistan stands out among these countries for its ambitious and multidimensional reform agenda launched after 2016 under President Shavkat Mirziyoyev. The country has pursued extensive liberalization policies, targeting key areas such as governance, economic modernization, education, and healthcare (Pomfret, 2019; IMF, 2023). These reforms have had significant effects on human development outcomes, including gradual improvements in the Human Development Index (HDI) and reductions in food insecurity, as captured by the Global Hunger Index (GHI). Scholars have also pointed to notable regional disparities in HDI indicators within Uzbekistan, with rural regions often lagging behind urban centers like Tashkent and Samarkand (ADB, 2011).

This study seeks to summarize, through an analytical and graphical approach, the trajectory of human development in Uzbekistan in comparison with the other Turkic republics from the 1990s to the present day, in addition to five regional neighbors, Russia, Iran, Tajikistan, Armenia, and Georgia, as well as two Western countries, the United States and Germany, to provide a comparative framework grounded in both geographical and historical relevance.

To represent human development, this study employs two major indices. The first is the Human Development Index (HDI), a composite metric developed by the United Nations Development Programme (UNDP, 2023) to assess countries' overall progress beyond mere economic growth. The HDI integrates three key dimensions (Smith & Todaro, 2020):

- 1) Life Expectancy at Birth (LE0): Reflects the average lifespan of a country's citizens and indicates overall public health conditions.
- 2) Education: A composite dimension composed of two factors:
 - a. Mean Years of Schooling (mYoS): The average number of years of education received by individuals aged 25 and older.
 - b. Expected Years of Schooling (eYoS): The number of years of schooling a child entering the education system can expect to receive.
- 3) Standard of Living (gNIpCpp): Measured by Gross National Income (GNI) per capita, adjusted for purchasing power parity (PPP).

The second index is the Global Hunger Index (GHI), a tool designed to monitor and measure hunger globally. Calculated on a 100-point scale, where lower scores signify better performance, the GHI comprises four dimensions: undernourishment, child wasting, child stunting, and child mortality. Beyond its function as a hunger metric, it also reflects broader challenges such as conflict, inequality, and climate change (Welthungerhilfe & Concern Worldwide, 2024).

This study is organized into four main sections following the introduction. The first section presents a concise literature review on human development in Uzbekistan, focusing on key debates, gaps, and recent findings. The second section explains the methodology and data sources, detailing the construction of the analytical framework and the application of Data Envelopment Analysis (DEA). The third section, divided into three subsections, provides an empirical analysis of trends in the Human Development Index (HDI) and Global Hunger Index (GHI) for Uzbekistan and its comparators, alongside a thorough evaluation of Uzbekistan's outcome efficiency using DEA-based models. Finally, the conclusion synthesizes the key findings, discusses their alignment with the broader literature, offers policy recommendations, and outlines directions for future research.

Table 1.*Main Demographic Indicators for Turkic States (2022)*

Country	Population	Area	nGNP	pGNP
Azerbaijan	10.336.600	86.600	79	216
Kazakhstan	20.592.600	2.724.900	221	705
Kyrgyzstan	7.186.010	199.951	11	45
Uzbekistan	36.361.900	447.400	81	319
Turkmenistan	7.494.500	488.100	46	95
Türkiye	87.473.800	783.562	906	2936
Toplam	169.445.410	4.730.513	1.344	4.316

* *World Population Review, Worldometer ve Central Intelligence Agency*

1.1 Objectives and Contributions to the Literature

The objectives of this article are fourfold. First, it seeks to evaluate the evolution of human development in Uzbekistan from the 1990s to 2023 by employing Human Development Index (HDI) and Global Hunger Index (GHI) indicators. Second, it aims to compare Uzbekistan's development trajectory with that of other Turkic republics, regional neighbors, and Western benchmarks to contextualize its progress. Third, the study assesses the efficiency of resource utilization in improving human development outcomes through the application of Data Envelopment Analysis (DEA) methodologies. Finally, the article endeavors to offer evidence-based policy recommendations designed to sustain and further enhance Uzbekistan's development performance in the coming years.

This research contributes to the existing literature in several important ways. It provides one of the first comprehensive and comparative assessments of Uzbekistan's human development trajectory in the post-reform era, addressing a significant gap in scholarship. By integrating HDI and GHI data with advanced efficiency modeling through DEA, the study presents a novel analytical framework that evaluates both outcome achievements and resource utilization. Furthermore, it highlights the crucial role of efficiency dynamics in human development, an aspect often overlooked in studies that primarily focus on aggregate outcomes. Lastly, the article offers nuanced, empirically grounded policy recommendations derived from efficiency analysis and comparative regional insights, thereby enhancing its relevance for both academic and policymaking audiences.

1.2 Literature Review: Human Development in Uzbekistan

Recent scholarship on human development in Uzbekistan reveals a multifaceted landscape shaped by historical legacies, regional disparities, institutional reforms, and demographic shifts. The literature collectively underscores the significance of human capital, governance, and equitable economic growth as central components of the country's development agenda. In Uzbekistan's case, progress in reducing stunting and undernutrition, once widespread in the early 1990s, has been notable. Governmental and international interventions, including nutrition-specific programs and rural development projects, have played a key role in improving GHI scores (UNICEF, 2022; FAO, 2022). However, seasonal food insecurity and regional variations remain significant challenges, particularly in the autonomous Republic of Karakalpakstan and remote rural provinces (World Bank, 2022).

1.2.1 Regional Disparities and Governance Models

Regional inequality is a recurring theme across multiple studies. Surkova (2012) highlights stark imbalances between urban and rural areas, attributing these to uneven investment patterns and calling for balanced policy interventions. Echoing this, Nurdinova (2014) identifies persistent disparities in education and healthcare access, particularly disadvantaging rural populations. Similarly, Davletova (2025) emphasizes the underfunding of rural schools and hospitals, proposing performance-based funding and targeted rural investment to close these gaps.

Uzbekistan's post-Soviet development trajectory has diverged from other regional transitions, adopting a cautious, state-led approach often termed the "Uzbek Model." Abdurakhmanov et al. (2016) frame this path as the "Uzbek Puzzle," wherein traditional institutions like mahalla continue to play a vital role in informal social support. The World Bank (2022) critiques the limited dynamism of the private sector and slow productivity growth, advocating for stronger institutions and targeted social spending to address poverty and inequality.

1.2.2 Labor Market Dynamics, Education, and Employment Reform

The transformation of the labor market is a critical aspect of Uzbekistan's human development. The International Labour Organization (ILO, 2021) stresses the importance of formalization and vocational training, especially for women and youth. Mee and Alimdjanova (2001) further illuminate the gendered dimension of labor inequality, revealing that women face higher unemployment and are concentrated in low-paid sectors. Gender disparities in employment are also analyzed by Nurdinova (2013), who compares Uzbekistan with Latvia and stresses the need for targeted policy responses.

Education emerges as a cornerstone of sustainable development in Uzbekistan. Nazarova, Saidkarimova, and Obloqulova (2015) document the evolution of the education system, including curricular reforms and expanded vocational training. Disman and Goyibnazarov (2024) establish a positive correlation between education, health indicators, and economic growth. Medlin and Cave (1964) provide historical context, showing how Soviet-era educational policies transformed Uzbekistan's social fabric. Recent challenges in aligning education with labor market demands are detailed by Davletova (2025), who advocates for integrating vocational training with industry needs.

1.2.3 Health, Demographics and Child-Centered Development

Healthcare improvements, particularly in maternal and child health, are highlighted by Olimov and Fayzullaev (2011), who assess the country's progress toward the Millennium Development Goals. However, they also point out persistent rural-urban disparities. Mee and Alimdjanova (2001) expose health-related gender inequalities, such as high rates of anemia among women. Public funding gaps in healthcare infrastructure are reiterated in Davletova (2025), suggesting increased rural investment and digital upgrades.

UNICEF (2022) foregrounds generational concerns, emphasizing child health, education, and employment opportunities. Their findings call for child-centered policies as a foundation for long-term socioeconomic sustainability. These insights are reinforced by the ILO (2021), which prioritizes youth employment and vocational training, and by Davletova (2025), who highlights the mismatch between training programs and market demands.

1.2.4 Human Development Indicators and Policy Integration

Multiple studies underscore the utility of the Human Development Index (HDI) in assessing progress. Nurdinova (2014) and Disman and Goyibnazarov (2024) use HDI components to empirically demonstrate development trends and propose strategic investments in human capital. Sobirovich (2020) elevates HDI to a philosophical principle, arguing that human well-being is the core of all reforms under President Mirziyoyev's agenda. Pomfret (2019) and Zhunussova et al. (2021) analyze long-term trends and regional convergence, finding slow but steady progress.

Though focused on Kazakhstan, Kozhabaeva, Mukan, and Yelshibayev (2021) offer a methodological template for HDI analysis that reveals structural disparities similar to those in Uzbekistan. Their findings suggest the value of cross-country comparisons in refining policy design for human development across Central Asia.

1.2.5 Literature Review Conclusion

The literature paints a comprehensive picture of human development in Uzbekistan, marked by meaningful progress and persistent challenges. Key policy recommendations include enhancing rural investment, promoting gender equality, aligning education with labor market needs, and integrating traditional institutions into modern governance frameworks. As Uzbekistan continues its reform journey, leveraging HDI, and to a lesser extent, GHI, as both a metric and a guiding principle remains crucial for building a more inclusive and equitable society. Comparative Perspectives, especially with other Turkic and neighboring states appear as particularly useful for comparison and guidance.

2. Methodology

As briefly discussed in the introduction, this study utilizes two sets of data: the Human Development Index (HDI) and the Global Hunger Index (GHI). The HDI data spans the period from 1990 to 2022 and covers 13 countries, comprising the 6 Turkic states, 5 regional neighbors, and 2 major Western countries, namely the United States

and Germany. Uzbekistan's HDI performance is assessed comparatively across five subsections: life expectancy at birth (LE0), mean years of schooling (mYoS), expected years of schooling (eYoS), gross national income per capita adjusted for purchasing power (gNIpCpp), and a concluding synthesis. Similarly, the GHI data spans 2000 to 2023 and includes 11 countries (excluding the two Western countries). Uzbekistan's GHI performance is likewise examined across five subsections: undernourishment, wasting, stunting, infant mortality, and a conclusion.

Beyond these comparative and descriptive analyses, the study also includes an efficiency analysis focused on Uzbekistan's GHI performance. We apply three variations of Data Envelopment Analysis (DEA) to evaluate the output-oriented efficiency of Uzbekistan relative to the 10 other countries (excluding the US and Germany) in the GHI dataset from 2000 to 2023. DEA is a non-parametric method that uses mathematical programming to construct a hypothetical production frontier and estimate the relative efficiency of decision-making units (Ray et al., 2015, p. 118). Importantly, undesirable outputs, such as the GHI indicators, can be seamlessly incorporated into the analysis (Färe et al., 1989).

In our model, the four undesirable outputs are the GHI components (undernourishment, wasting, stunting, and infant mortality), while the input is the gross national income per capita adjusted for purchasing power (gNIpCpp). The first and simplest model employed is the radial CCR (Constant Returns to Scale) method, originally proposed by Charnes et al. (1978), which evaluates efficiency by proportionally scaling all inputs. However, our analysis uses the VRS (Variable Returns to Scale) version developed by Banker et al. (1984), to better account for scale inefficiencies. The second model is the slack-based measure (SBM) developed by Tone (2001), which incorporates slacks, output reductions, into the efficiency calculation, thereby providing a more nuanced assessment. The third variation is the non-radial DEA model proposed by Färe et al. (1985), which minimizes each undesirable output independently, without assuming proportionality.

2.1. Model Specification

The model evaluates the efficiency of Decision Making Units (DMUs) using one input and four undesirable outputs. It assumes Variable Returns to Scale (VRS), which include convexity, free disposability of inputs and outputs, and feasibility of observations (Banker et al, 1984). The model variables and parameter are given as:

x_i : input for DMU i

y_{ij} : undesirable output $j \in \{1,2,3,4\}$ for DMU i

λ_k : intensity variable for peer DMUs $k = 1, 2, \dots, n$

β_{ij} : proportional reduction in all output j for DMU i

Objective: Maximize $\sum_j \beta_{ij} + \alpha \sum_j (1 - \sum_k \lambda_k y_{kj} / y_{ij})$

Subject to:

$\sum_k \lambda_k x_k \leq x_i$ (input constraint)

$\sum_k \lambda_k y_{kj} \leq (1 - \beta_{ij}) y_{ij}$ for $j = 1, 2, 3, 4$ (undesirable outputs)

$\sum_k \lambda_k = 1 \wedge \lambda_k \geq 0$ for all k (VRS convexity constraint)

$\beta_{ij} \geq 0$

$\beta_{ij} = \beta_i \forall j = 1,2,3,4$ (for radial VRS and SBM models)

$\alpha = 0.0001$ for SBM model, $\alpha = 0$ otherwise

2.2. Model Interpretation

Our model setup consists of a composite framework that integrates three distinct variations of Data Envelopment Analysis (DEA), all based on a common structure of constraints. Specifically, all three models adopt the first four constraints, while constraints 5 and 6 vary depending on the model employed.

2.2.1 Model 1: Standard VRS (Radial) Model

This model assumes a constant $\alpha = 0$ and enforces a common efficiency factor across all undesirable outputs, such that $\beta_{ij} = \beta_i \forall j \in \{1,2,3,4\}$. This radial structure implies proportional reductions in all undesirable outputs. A positive β_i indicates that each of the four outputs can be reduced by at least β_i proportionally. Conversely, $\beta_i = 0$ signifies that the decision-making unit (DMU) is efficient, i.e., at least one of its outputs cannot be reduced further under the VRS assumptions.

2.2.2 Model 2: Slack-Based Measure (SBM) Model

The SBM model retains the core structure of the radial VRS model, aiming to maximize a common efficiency factor (β_i), but introduces an added layer of nuance by incorporating proportional output slacks. These slacks are accounted for by adding them to the objective function with a very small positive weight α (e.g., $\alpha = 0.0001$), ensuring that the main focus remains on maximizing β_i , while encouraging solutions with smaller normalized slacks.

This incorporation of proportional slack terms does not override the primary optimization goal but refines the efficiency estimation. The model therefore still yields the same primary efficiency factor β_i as the radial VRS model but evaluates overall efficiency based on the average normalized slack, which captures the average relative reduction potential across all four outputs. The result is an efficiency score that retains the structure of the radial VRS model while also providing a richer diagnostic understanding of individual output inefficiencies.

2.2.3 Model 3: Non-Radial VRS Model

In this version, the assumption of a common efficiency factor is relaxed. Instead, the model introduces output-specific efficiency factors (β_{ij}) for $j \in \{1,2,3,4\}$, and seeks to maximize their arithmetic average. By doing so, this model implicitly assigns equal weight to each output, unless otherwise specified. Unlike the radial model, which ensures uniform output reduction, the non-radial structure permits differentiated scaling of each undesirable output, enabling greater flexibility in modeling.

One key advantage of this approach is that it allows the incorporation of output-specific preferences or prior knowledge by adjusting the weights of individual β_{ij} terms. While we use equal weighting in our application, alternative weighting schemes could reflect varying importance across outputs, leading to different target output levels and efficiency scores. This makes the non-radial model particularly well-suited for contexts where uniform treatment of outputs is not ideal or justifiable.

2.2.4 Efficiency Measurement

A concise summary of the three models is provided in Table 2, which outlines their objective functions, inefficiency metrics, and resulting efficiency scores. While all models share the same underlying structure, they differ in how they treat proportional reductions in undesirable outputs and how they define and measure inefficiency.

Table 2.
Measures of Efficiency by Model

Model	Efficiency Factor(s)	Maximization Objective	Inefficiency	Efficiency
1. Radial VRS	β_i	β_i	β_i	$1 - \beta_i$
2. SBM VRS	β_i (with slacks)	$\beta_i + \alpha \sum_j (\text{norm. slacks})$	$\sum_j \beta_{ij}/4$	$1 - \sum_j \beta_{ij}/4$
3. Non-Radial VRS	β_{ij} for $j = 1, \dots, 4$	$\sum_j \beta_{ij}/4$	$\sum_j \beta_{ij}/4$	$1 - \sum_j \beta_{ij}/4$

3. Results

This section is organized into three sub-sections. The first sub-section analyzes the evolution of the Human Development Index (HDI) in Uzbekistan between 1990 and 2022. It presents a comparative perspective by examining Uzbekistan's progress alongside other Turkic states, five regional countries (including Iran and Russia), as well as two Western benchmarks: the United States and Germany. The second sub-section explores the trends in the Global Hunger Index (GHI) in Uzbekistan from 2000 to 2023. This part also includes comparative analysis with selected Turkic and regional countries to contextualize Uzbekistan's performance in addressing food insecurity and malnutrition. The final sub-section evaluates the efficiency of Uzbekistan's GHI outcomes using three variations of the Data Envelopment Analysis (DEA) methodology. This methodological approach allows for a nuanced assessment of the country's relative performance, highlighting strengths and weaknesses both across time and in comparison to peer countries.

3.1 Evolution of Human Development Index in Uzbekistan, 1990-2022

As shown on Table 3 and Graph 1, Uzbekistan's Human Development Index (HDI) has followed a steady and sustained upward trajectory, rising from approximately 0.62 in 1990 to over 0.72 by 2022. Despite a notable dip around 2000, likely linked to regional economic shocks or internal challenges, Uzbekistan recovered swiftly and has since maintained consistent progress. Compared to Türkiye, Uzbekistan's HDI remains about 0.13 points lower, reflecting a slower pace of development; however, the gap has narrowed somewhat, particularly after 2010.

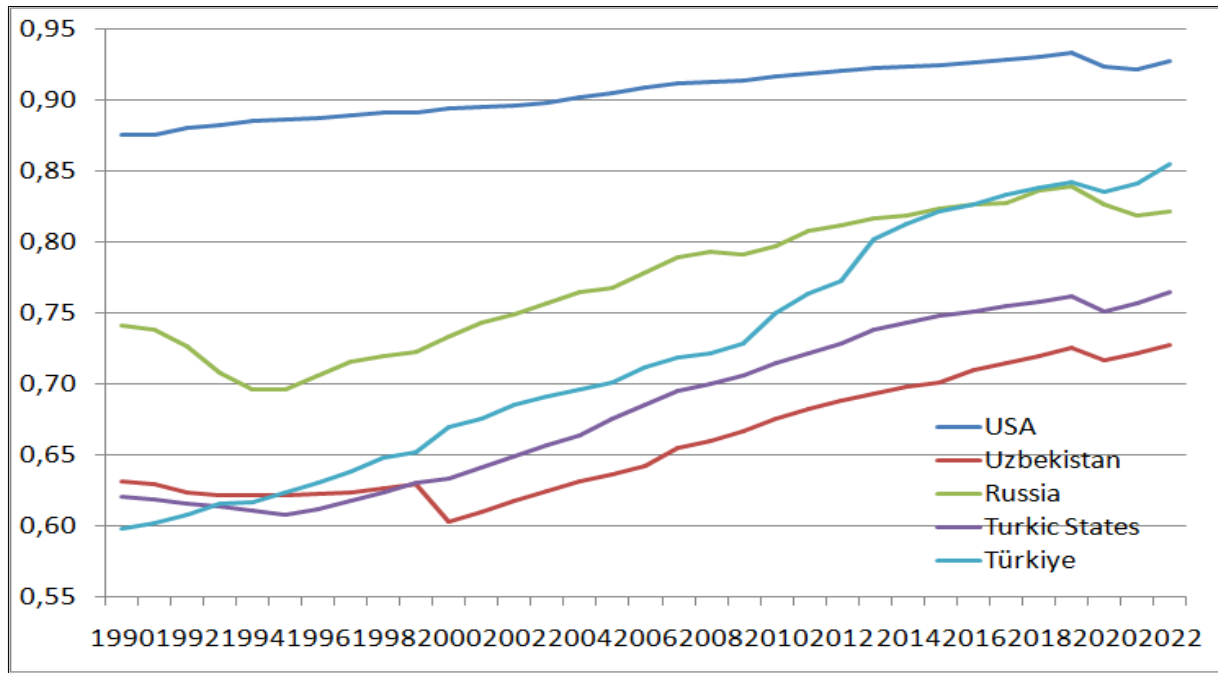
While Uzbekistan lagged behind Russia by around 0.12 points in the early 1990s, it has demonstrated more stable and less volatile growth over time, especially during Russia's period of early transition turbulence. Although still trailing the average of Turkic states, Uzbekistan's HDI trend closely parallels and gradually converges with it, suggesting shared regional dynamics possibly rooted in similar cultural, institutional, or economic structures. While comparisons with the United States are less direct due to differing development baselines, Uzbekistan has nonetheless made meaningful progress in reducing the absolute HDI gap, especially since 2005. The effects of the COVID-19 pandemic are visible across all countries around 2020–2021, yet Uzbekistan's upward trajectory shows only a minor disruption.

Table 3.

Evolution of HDI in Uzbekistan and Select Countries

Country	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022
Armenia	0,66	0,62	0,66	0,70	0,74	0,77	0,77	0,79
Azerbaijan	0,63	0,60	0,64	0,68	0,73	0,75	0,72	0,76
Georgia	0,71	0,67	0,69	0,74	0,76	0,80	0,81	0,81
Germany	0,83	0,86	0,89	0,92	0,93	0,94	0,95	0,95
Iran	0,61	0,66	0,69	0,73	0,76	0,78	0,78	0,78
Kazakhstan	0,67	0,65	0,68	0,74	0,77	0,80	0,81	0,80
Kyrgyzstan	0,64	0,58	0,62	0,64	0,66	0,69	0,69	0,70
Russia	0,74	0,70	0,73	0,77	0,80	0,82	0,83	0,82
Tajikistan	0,62	0,53	0,55	0,61	0,63	0,65	0,66	0,68
Turkic States	0,62	0,61	0,63	0,68	0,71	0,75	0,75	0,76
Turkmenistan	0,55	0,56	0,59	0,65	0,70	0,73	0,73	0,74
Türkiye	0,60	0,62	0,67	0,70	0,75	0,82	0,84	0,86
USA	0,88	0,89	0,89	0,90	0,92	0,92	0,92	0,93
Uzbekistan	0,63	0,62	0,60	0,64	0,68	0,70	0,72	0,73

* Data is acquired from "<https://hdr.undp.org>".

Graph 1. Evolution of HDI in Uzbekistan and Select Countries

3.1.1 Evolution of Life Expectancy at Birth in Uzbekistan, 1990-2022

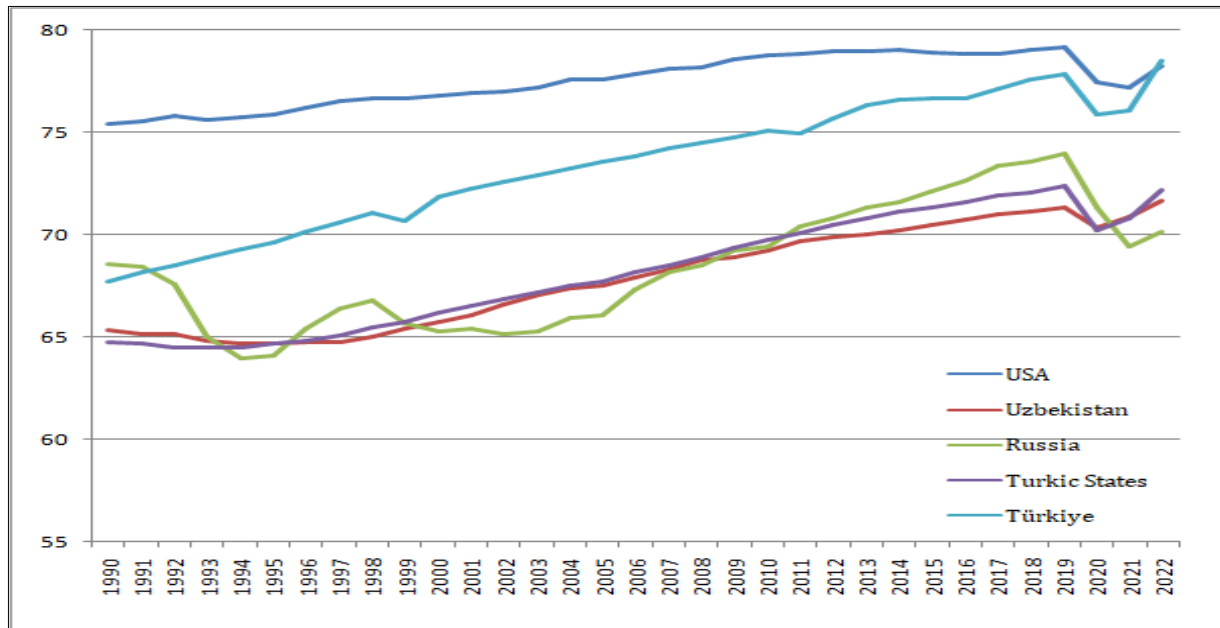
Uzbekistan has experienced a steady and gradual rise in life expectancy over the past three decades. Beginning at approximately 65.3 years in 1990, the country's trajectory has been marked by minimal volatility, reaching around 71.7 years by 2022 (Table 4 and Graph 2). While this progress is notable, Uzbekistan still lags behind Türkiye by about 3 years and the USA by roughly 6 years, highlighting the need for continued investments in preventive healthcare, rural health services, and elderly care.

Table 4.

Evolution of Life Expectancy in Uzbekistan and Select Countries

Country	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022
Armenia	68,8	69,3	70,6	71,8	73,2	74,4	72,2	73,4
Azerbaijan	62,4	62,3	64,9	67,6	69,5	71,5	66,9	73,5
Georgia	68,4	68,9	69,6	71,1	72,1	73,3	72,8	71,6
Germany	75,4	76,6	78,1	79,3	80,1	80,6	81,1	81,0
Iran	64,4	67,8	69,7	71,8	73,1	75,1	74,8	74,6
Kazakhstan	64,9	63,7	64,2	65,1	68,1	70,7	70,0	69,5
Kyrgyzistan	64,3	63,9	65,4	66,4	68,3	70,0	69,6	70,5
Russia	68,5	64,1	65,3	66,1	69,4	72,1	71,3	70,1
Tajikistan	61,9	59,3	63,3	66,5	67,7	69,3	68,0	71,3
Turkic States	64,7	64,6	66,2	67,7	69,7	71,3	70,2	72,2
Turkmenistan	63,9	63,7	65,0	66,1	68,3	68,8	68,7	69,4
Türkiye	67,7	69,6	71,9	73,5	75,1	76,6	75,9	78,5
USA	75,4	75,9	76,8	77,6	78,8	78,9	77,4	78,2
Uzbekistan	65,3	64,6	65,7	67,5	69,2	70,5	70,3	71,7

* Data is acquired from "<https://hdr.undp.org>".

Graph 2. Evolution of Life Expectancy at Birth in Uzbekistan and Select Countries

In comparative terms, Uzbekistan has either outperformed or remained closely aligned with the average of other Turkic States, following a similar upward trend. This suggests the influence of shared socio-economic and demographic factors. Unlike Russia, which experienced more erratic developments, Uzbekistan's consistent gains reflect policy continuity, a resilient public health infrastructure, and gradual socio-economic improvements. Overall, although Uzbekistan trails more developed nations like Türkiye and the USA, its relatively stable and upward path, especially post-2000, distinguishes it within the region and indicates a solid foundation for future health-related progress.

3.1.2 Evolution of Education in Uzbekistan, 1990-2022

The educational landscape in Uzbekistan has undergone substantial transformation since 1990, as reflected in two key indicators: Expected Years of Schooling (EYoS) for newly born children, and Mean Years of Schooling (MYoS) among the adult population. Together, these metrics provide a dual lens to assess both the aspirational reach of the education system and the realized accumulation of human capital across generations.

As shown on Tables 5, 6 and Graph 3, Uzbekistan's EYoS increased steadily from approximately 11.5 years in 1990 to about 13 years by 2022. This upward trajectory signals expanded access to formal education for school-age cohorts and reflects sustained policy efforts to strengthen basic and secondary education, uphold near-universal enrollment, and gradually widen access to tertiary education. In comparative terms, Uzbekistan holds a slightly stronger position than the average for Turkic states. However, Russia and the United States consistently outperform Uzbekistan in this domain, with the U.S. reaching nearly 19 years by 2022, driven largely by widespread post-secondary enrollment.

In contrast, the trend in MYoS, which captures the actual average years of schooling completed by adults aged 25 and older, has been more gradual. From a baseline of 9.5 years in 1990, MYoS reached approximately 12.5 years by 2022. This slower pace highlights the enduring effects of under-enrollment in earlier decades and suggests that, while the system has expanded, its full impact will take time to manifest across the adult population.

The narrowing gap between EYoS and MYoS, from about 2 years in 1990 to just 0.5 years in 2022, is particularly telling. It points to a more gradual, sustained, and well-grounded expansion of education, in contrast to hastily implemented or uneven reforms. It also suggests improvements not only in enrollment but in retention and completion rates. However, the relatively smaller increase in MYoS compared to EYoS highlights persistent challenges such as adult illiteracy, early school leaving in previous decades, and limited access to higher education among older cohorts. Bridging this gap further will require targeted adult education initiatives, skills upgrading programs, and continued investment in inclusive lifelong learning strategies.

Table 5.

Expected Years of Schooling in Uzbekistan and Select Countries

Country	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022
Armenia	11,2	10,2	10,7	10,9	12,4	13,1	14,1	14,4
Azerbaijan	11,1	11,5	11,9	12,3	12,7	13,1	12,6	12,7

Georgia	13,0	11,3	12,6	13,8	14,1	15,4	16,3	16,7
Germany	14,4	15,8	16,2	16,5	16,9	17,1	17,2	17,3
Iran	10,8	11,3	11,8	12,0	13,5	14,9	14,1	14,1
Kazakhstan	12,2	11,6	12,2	14,2	14,5	14,2	14,8	14,8
Kyrgyzistan	11,9	10,3	11,4	12,0	12,2	12,6	12,6	13,0
Russia	12,7	11,6	12,8	14,1	14,3	15,2	15,7	15,7
Tajikistan	11,8	10,1	9,6	10,6	11,0	10,9	10,9	10,9
Turkic States	10,0	10,0	10,8	11,8	12,5	13,5	14,0	14,2
Turkmenistan	5,0	6,3	7,6	8,7	10,2	11,6	12,4	13,2
Türkiye	8,9	9,6	11,1	12,0	14,0	17,8	19,3	19,7
USA	15,6	15,9	15,7	16,1	16,4	16,6	16,6	16,4
Uzbekistan	11,1	10,6	10,8	11,5	11,6	11,7	12,1	12,0

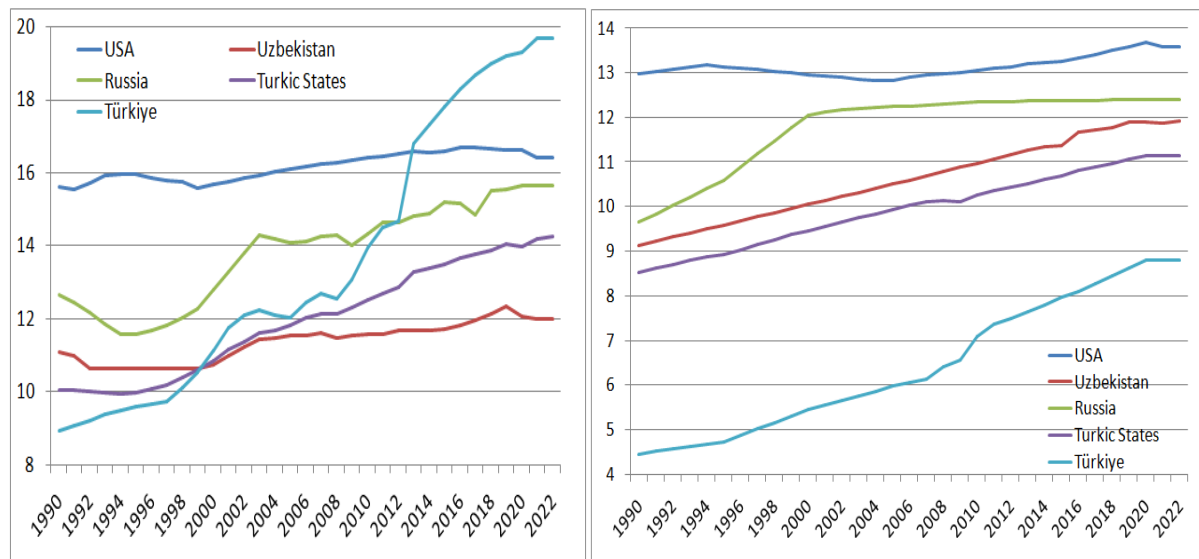
* Data is acquired from "https://hdr.undp.org".

Table 6.

Mean Years of Schooling in Uzbekistan and Select Countries

Country	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022
Armenia	9,8	10,1	10,5	10,8	11,1	11,6	11,3	11,3
Azerbaijan	10,1	9,9	10,2	10,6	10,5	10,5	10,6	10,6
Georgia	11,3	11,6	11,8	12,1	12,4	12,7	12,8	12,7
Germany	10,4	11,4	12,4	13,7	13,9	14,1	14,3	14,3
Iran	5,7	7,2	8,5	9,6	9,7	10,2	10,7	10,7
Kazakhstan	7,5	8,6	9,8	11,0	11,2	12,0	12,4	12,4
Kyrgyzistan	9,2	9,7	10,3	10,6	11,0	11,5	12,0	12,0
Russia	9,7	10,6	12,1	12,2	12,3	12,4	12,4	12,4
Tajikistan	9,3	10,3	10,8	11,0	11,2	11,3	11,3	11,3
Turkic States	8,5	8,9	9,5	9,9	10,3	10,7	11,1	11,1
Turkmenistan	10,8	11,0	10,9	10,9	10,9	10,8	11,1	11,1
Türkiye	4,5	4,7	5,4	6,0	7,1	8,0	8,8	8,8
USA	13,0	13,1	13,0	12,8	13,1	13,3	13,7	13,6
Uzbekistan	9,1	9,6	10,0	10,5	11,0	11,4	11,9	11,9

* Data is acquired from "https://hdr.undp.org".

Graph 3. Expected (left) and Mean (right) Years of Schooling in Uzbekistan and Select Countries

3.1.3 Evolution of Income per capita in Uzbekistan, 1990-2022

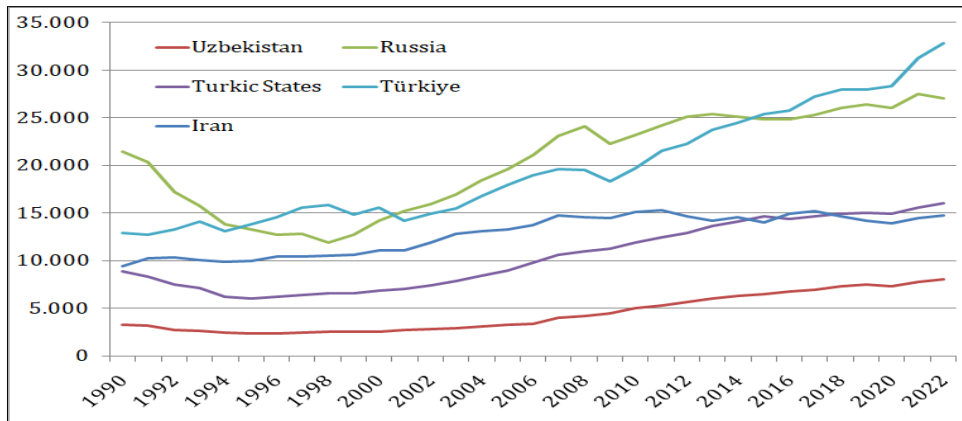
From 1990 to 2022, Uzbekistan experienced a gradual yet steady increase in gross national income (GNI) per capita, measured in purchasing power parity (PPP) terms. This trajectory reflects the country's long-term efforts

toward economic stabilization, structural reforms, and cautious integration into global markets following its independence from the Soviet Union.

In 1990, Uzbekistan's GNI per capita stood just above \$3,000 (PPP). For much of the 1990s and early 2000s, it remained relatively stagnant, reflecting the transitional shock and limited foreign investment. However, from around 2005 onwards, Uzbekistan's income levels began a steady upward trend, surpassing \$8,000 by 2022 (see Table 7 and Graph 4). This growth reflects improvements in macroeconomic management, the expansion of the private sector, and increased remittances, particularly from labor migrants.

Uzbekistan followed a trend similar to the average of Turkic states (excluding Türkiye), starting slightly higher and maintaining a modest advantage throughout. While other countries, such as Türkiye and Russia, demonstrated periods of rapid income growth, Uzbekistan's approach has been characterized by caution and gradualism, consistent with its broader economic strategy. However, the income gap with these regional peers has narrowed since 2015, suggesting that Uzbekistan is gradually catching up.

Though Uzbekistan remains the lowest in terms of income per capita among the countries compared, and the gap with Türkiye and Russia is still substantial, its growth has been steady and resilient, particularly since 2005. While the country has not yet closed the income gap with regional leaders, the foundation for sustained growth is increasingly solid. With strategic reforms and improved governance, Uzbekistan could narrow these disparities and elevate living standards in the coming decade.

Graph 4. Gross National Income per Capita (PP) in Uzbekistan and Select Countries

Table 7.

GNI per capita (pp) in Uzbekistan and Select Countries

Country	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022
Armenia	5.183	2.999	4.048	7.580	9.517	11.966	13.182	15.388
Azerbaijan	7.427	2.924	3.894	6.251	13.285	14.398	13.684	15.018
Georgia	10.016	3.076	4.957	7.424	9.582	12.335	13.298	15.952
Germany	37.293	39.310	42.685	44.309	47.934	52.322	53.375	55.340
Iran	9.439	9.958	11.046	13.301	15.103	14.021	13.925	14.770
Kazakhstan	13.968	8.763	9.994	15.396	17.976	23.137	23.304	22.587
Kyrgyzstan	5.159	2.453	2.888	3.394	3.890	4.633	4.566	4.782
Russia	21.448	13.207	14.185	19.542	23.185	24.771	25.974	26.992
Tajikistan	4.337	1.435	1.355	2.234	2.838	3.439	4.205	4.807
Turkic States	8.806	6.001	6.853	8.908	11.870	14.622	14.958	16.023
Turkmenistan	10.092	5.614	6.131	7.156	11.395	13.657	12.449	12.860
Türkiye	12.910	13.870	15.619	17.991	19.681	25.416	28.381	32.834
USA	40.920	43.448	50.648	54.956	55.568	59.470	61.077	65.565
Uzbekistan	3.278	2.384	2.594	3.258	4.994	6.490	7.366	8.056

* Data is acquired from "https://hdr.undp.org".

3.2 Evolution of Global Hunger Index in Uzbekistan, 2000-2023

Between 2000 and 2023, Uzbekistan achieved one of the most significant improvements in food security and nutrition outcomes across the broader Eurasian region, as reflected in the Global Hunger Index (GHI). The GHI measures undernourishment, child mortality, child wasting, and child stunting, key indicators of a population's vulnerability to hunger (Welthungerhilfe & Concern Worldwide, 2023a).

According to Table 8 and Graph 5, Uzbekistan's GHI stood at 24.2, placing it in the “serious” hunger category in 2000. Over the next two decades, consistent reductions were observed, reaching 14.9 in 2008, 5.9 in 2015, and 5.1 in 2023, thereby transitioning Uzbekistan into the “low” hunger category. This marks a 79% reduction in hunger over the period, the second-highest among all countries listed, after Azerbaijan (72%), and well above the Turkic States average, which saw a 63% drop from 18.1 to 6.7. This stands in contrast to the relatively modest gains made by Russia and Iran, which achieved reductions of 43% and 44% in their GHI, respectively (Welthungerhilfe & Concern Worldwide, 2023b).

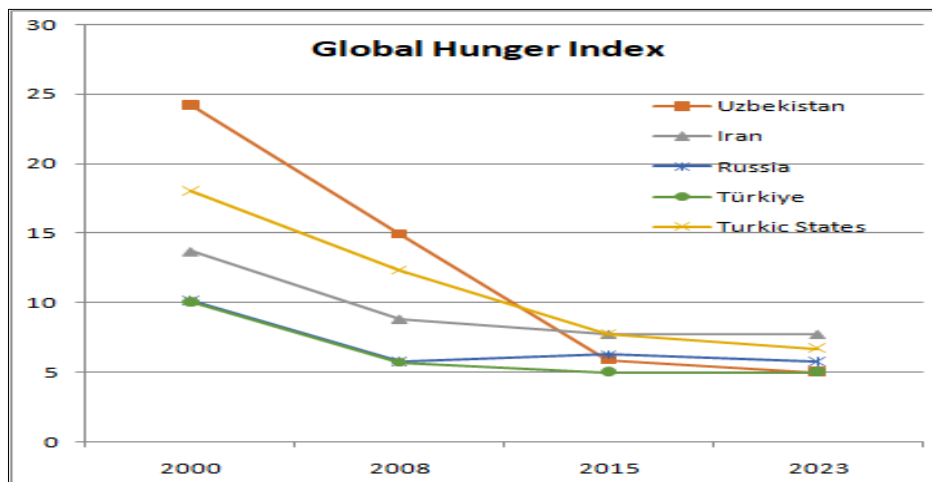
These gains reflect substantial progress in agricultural development, improved rural healthcare access, maternal and child nutrition programs, and school feeding initiatives. The implementation of the “Iron Book” social registry and a heightened focus on poverty alleviation in recent years likely helped maintain downward momentum in hunger levels. Despite this progress, the persistence of a GHI above 5 suggests that certain segments of the population, particularly in remote or low-income areas, still face nutritional vulnerability. Addressing this residual hunger will require targeted social safety nets, nutrition-specific interventions, and continued investment in rural infrastructure.

Table 8.

Global Hunger Index in Uzbekistan and Select Countries

Country	2000	2008	2015	2023	Δ%
Azerbaijan	24,9	15	9,3	6,9	72
Armenia	19,2	11,7	6,3	5,6	71
Georgia	12,1	6,6	5	5	59
Iran	13,7	8,8	7,7	7,7	44
Kazakhstan	11,3	11	5,7	5,5	51
Kyrgyzistan	17,5	12,9	9,1	7,5	57
Russia	10,2	5,8	6,3	5,8	43
Tajikistan	40,1	29,9	16,9	13,7	66
Turkic States	19,1	12,6	8,4	7,6	60
Turkmenistan	20,3	14,5	11,4	10,3	49
Türkiye	10,1	5,7	5	5	50
Uzbekistan	24,2	14,9	5,9	5	79

* Data is acquired from “www.globalhungerindex.org”

Graph 5. Evolution of Global Hunger Index in Uzbekistan and Select Countries, 2000-2023

3.2.1 Evolution of Infant Mortality in Uzbekistan, 2000-2023

According to Table 9 and Graph 6, Uzbekistan achieved a substantial reduction in infant mortality between 2000 and 2023, reflecting significant progress in healthcare access, maternal and child health, and public health infrastructure. The infant mortality rate declined from 6.1 deaths per 1,000 live births in 2000 to 1.4 in 2023, a

77% decrease over the period (Worldbank, 2024). This trajectory aligns with Uzbekistan's broader human development gains, particularly in healthcare modernization and early childhood interventions.

Uzbekistan's progress is notable both in absolute terms and relative to regional peers. Its 2023 rate of 1.4 places ahead of Azerbaijan (1.9) and approaching Türkiye (0.9). It is also comparable to Kazakhstan (1.0) and Kyrgyzstan (1.7), countries with similar post-Soviet healthcare legacies. However, Uzbekistan still trails the best-performing countries in the region, such as Georgia (0.9) and Russia (0.5). The average reduction among Turkic states was 67%, placing Uzbekistan slightly above the regional average. This reinforces its image as a steady and consistent improver, even if it has not yet caught up with the most advanced countries in terms of outcomes.

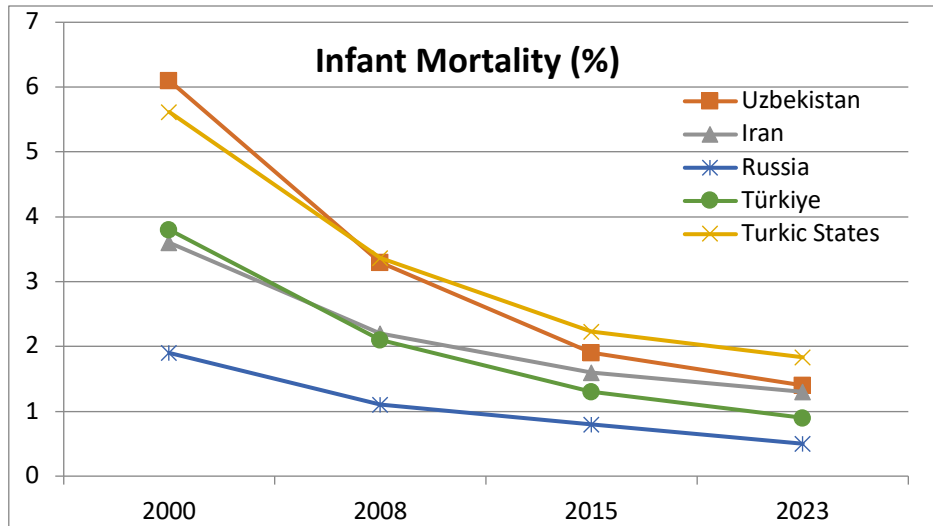
Uzbekistan's progress can be attributed to the expansion of maternal and neonatal care services, especially in rural areas, increased investment in perinatal care units, professional training for midwives and nurses, and national initiatives such as the "Healthy Mother, Healthy Child" program. With over 75% decline in infant mortality, Uzbekistan has joined the ranks of countries making significant strides in early childhood survival. While countries like Russia and Türkiye report lower final mortality rates, Uzbekistan's rapid improvement from a higher baseline highlights the effectiveness of its health policies. Continued focus on quality care, health equity, and maternal health will be essential to reaching parity with global best performers and securing further long-term gains.

Table 9.

Infant Mortality (%) in Uzbekistan and Select Countries, 2000-2023

Country	2000	2008	2015	2023	Δ%
Azerbaijan	7,5	4,3	2,6	1,9	75
Armenia	3,1	2,1	1,4	1,1	65
Georgia	3,7	1,7	1	0,9	76
Iran	3,6	2,2	1,6	1,3	64
Kazakhstan	4,3	2,5	1,2	1	77
Kyrgyzstan	5,0	3,4	2,2	1,7	66
Russia	1,9	1,1	0,8	0,5	74
Tajikistan	8,4	4,6	3,7	3,1	63
Turkic States	4,1	2,3	1,7	1,4	67
Turkmenistan	7,0	4,6	4,2	4,1	41
Türkiye	3,8	2,1	1,3	0,9	76
Uzbekistan	6,1	3,3	1,9	1,4	77

* Data is acquired from "www.globalhungerindex.org"

Graph 6. Evolution of Infant Mortality (%) in Uzbekistan and Select Countries, 2000-2023

3.2.2 Evolution of Undernourishment in Uzbekistan, 2000-2023

Table 10 and Graph 7 show that Uzbekistan experienced a dramatic reduction in undernourishment between 2000 and 2023, reflecting broad improvements in food availability, agricultural productivity, rural development, and nutrition policy. In 2000, an estimated 18.0% of the population was undernourished. By 2023, this figure had dropped to just 2.5%, an 86% reduction, positioning Uzbekistan among the top performers in the region (Welthungerhilfe & Concern Worldwide, 2023b).

This decline is one of the most significant in Eurasia, second only to Armenia, which achieved a 90% reduction. By 2023, Uzbekistan had reached parity with Türkiye, Kazakhstan, and Russia, all reporting undernourishment rates of 2.5% or lower, despite Uzbekistan starting from a considerably higher baseline. This success reflects a combination of expanding domestic food production, rural poverty reduction programs, strategic food import policies, and investments in child nutrition and maternal health. In contrast, Iran experienced a worsening trend, with undernourishment rising from 5.0% in 2000 to 6.1% in 2023, likely due to economic sanctions, inflation, and structural constraints in its food system.

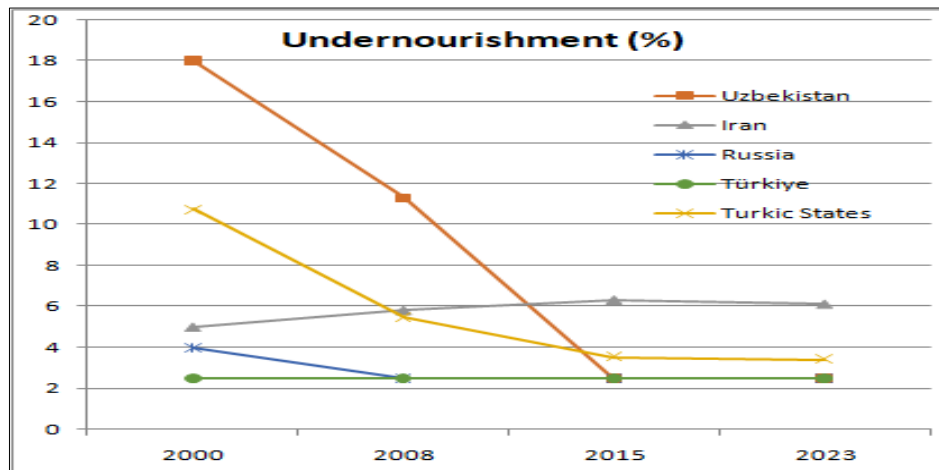
Uzbekistan's gains in nourishment are not solely the result of economic growth, but also the outcome of deliberate policy choices aimed at food security. These include support for smallholder farmers, stabilization of staple food prices, and nutritional programs in schools and maternal care settings. Moreover, Uzbekistan's ability to outperform the average reduction among Turkic states, from 10.8% to 3.4%, highlights its leadership in advancing regional food and nutrition outcomes. With an 86% reduction in undernourishment, Uzbekistan stands as a regional success story in combating food insecurity. It has closed the nourishment gap with wealthier or more urbanized neighbors and now ranks among the top performers in the region.

Table 10.

Undernourishment (%) in Uzbekistan and Select Countries, 2000-2023

Country	2000	2008	2015	2023	Δ%
Azerbaijan	16,8	2,5	2,5	2,5	85
Armenia	25,7	5,8	2,5	2,5	90
Georgia	7,2	3,5	3,6	2,9	60
Iran	5,0	5,8	6,3	6,1	-22
Kazakhstan	6,3	4,2	2,5	2,5	60
Kyrgyzstan	14,6	8,5	5,8	4,8	67
Russia	4,0	2,5	2,5	2,5	38
Tajikistan	40,4	34,4	16,3	9,3	77
Turkic States	16,5	10,4	6,2	4,7	72
Turkmenistan	6,4	3,9	5,5	5,7	11
Türkiye	2,5	2,5	2,5	2,5	0
Uzbekistan	18,0	11,3	2,5	2,5	86

* Data is acquired from "www.globalhungerindex.org"

Graph 7. Evolution of Undernourishment(%) in Uzbekistan and Select Countries, 2000-2023

3.2.3 Evolution of Wasting in Uzbekistan, 2000-2023

As shown in Table 11 and Graph 8, Uzbekistan achieved a significant reduction in child wasting between 2000 and 2023, the share of children under five with low weight for their height, an indicator of acute undernutrition. In 2000, Uzbekistan's wasting rate stood at 9.1%, the highest among the countries compared. By 2023, this figure had dropped sharply to 2.5%, marking a 73% reduction over the period. (Welthungerhilfe & Concern Worldwide, 2023b)

The most substantial improvement occurred between 2000 and 2008, during which the rate fell by more than half. Progress continued steadily thereafter, with Uzbekistan maintaining one of the lowest wasting rates among its regional peers by 2015 and 2023. Comparatively, Uzbekistan's decline outpaced that of Iran and Russia, both of which saw more modest reductions and even slight reversals after 2008. Türkiye achieved a consistently low wasting rate, reaching 1.4% in 2023, slightly outperforming Uzbekistan. The average among Turkic states mirrored Uzbekistan's trajectory but at a slower pace, ending at 2.9% in 2023.

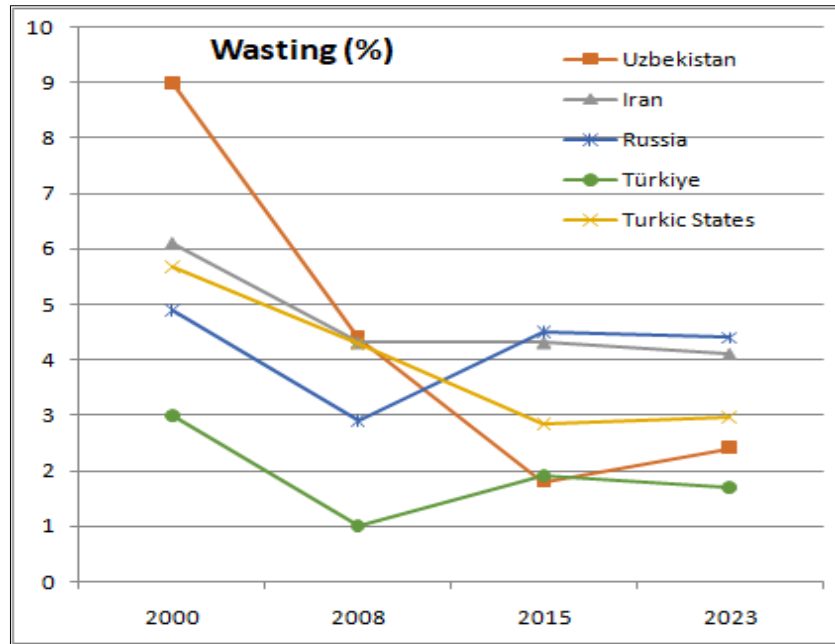
Uzbekistan's success reflects broad improvements in child nutrition programs, rural healthcare access, and targeted interventions against acute malnutrition. While there is still room for further progress to match the very lowest rates in the region, Uzbekistan's achievements position it among the stronger performers in reducing child wasting over the past two decades.

Table 11.

Wasting (%) in Uzbekistan and Select Countries, 2000-2023

Country	2000	2008	2015	2023	Δ%
Azerbaijan	9,0	6,8	3,2	3,6	60
Armenia	2,5	4,1	4,4	3,3	-32
Georgia	3,1	1,3	0,6	0,6	81
Iran	6,1	4,3	4,3	4,1	33
Kazakhstan	2,5	4,9	3,1	3,9	-56
Kyrgyzstan	2,6	1,4	2,8	2	23
Russia	4,9	2,9	4,5	4,4	10
Tajikistan	9,4	5,6	3,5	5	47
Turkic States	5,2	3,6	3,5	3,5	33
Turkmenistan	8,0	7,2	4,2	4,1	49
Türkiye	3,0	1	1,9	1,7	43
Uzbekistan	9,0	4,4	1,8	2,4	73

* Data is acquired from "www.globalhungerindex.org"

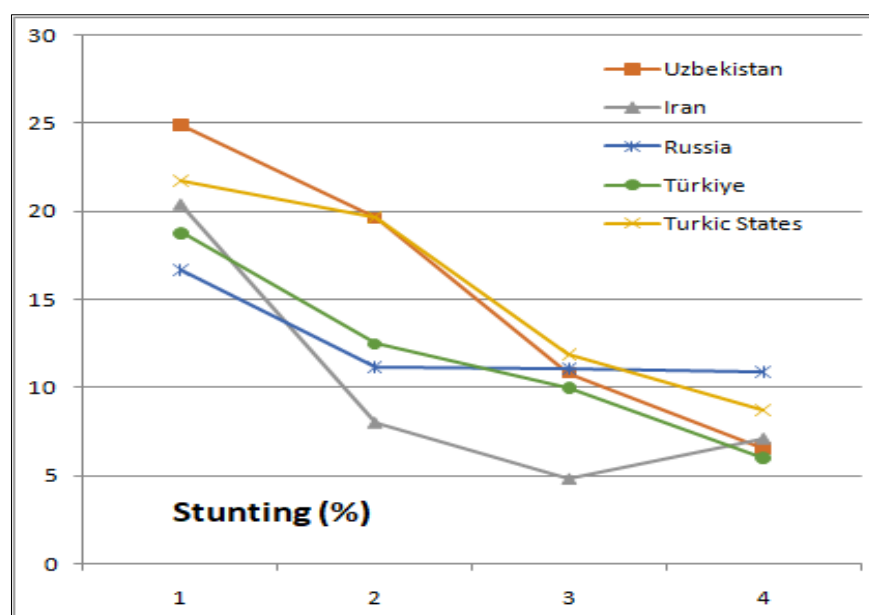
Graph 8. Evolution of Wasting (%) in Uzbekistan and Select Countries, 2000-2023

3.2.4 Evolution of Stunting in Uzbekistan, 2000-2023

Table 12 and Graph 9 show that Uzbekistan achieved a remarkable reduction in child stunting, between 2000 and 2023, which is defined as the share of children under five with low height for their age, reflecting chronic undernutrition (Welthungerhilfe, & Concern Worldwide, 2023a). In 2000, stunting affected around 25% of children in Uzbekistan, a level among the highest in the broader region. Over the next two decades, Uzbekistan recorded consistent and sharp declines. By 2008, stunting had fallen to approximately 19%, and by 2015 it was halved again to near 10%. By 2023, Uzbekistan reached a stunting rate of about 6%, representing a reduction of more than 75% from 2000 levels. (Welthungerhilfe, & Concern Worldwide, 2023b)

Table 12.*Stunting (%) in Uzbekistan and Select Countries, 2000-2023*

Country	2000	2008	2015	2023	Δ%
Azerbaijan	9,0	6,8	3,2	3,6	60
Armenia	2,5	4,1	4,4	3,3	-32
Georgia	3,1	1,3	0,6	0,6	81
Iran	6,1	4,3	4,3	4,1	33
Kazakhstan	2,5	4,9	3,1	3,9	-56
Kyrgyzstan	2,6	1,4	2,8	2	23
Russia	4,9	2,9	4,5	4,4	10
Tajikistan	9,4	5,6	3,5	5	47
Turkic States	5,2	3,6	3,5	3,5	33
Turkmenistan	8,0	7,2	4,2	4,1	49
Türkiye	3,0	1	1,9	1,7	43
Uzbekistan	9,0	4,4	1,8	2,4	73

* Data is acquired from “www.globalhungerindex.org”**Graph 9. Evolution of Wasting (%) in Uzbekistan and Select Countries, 2000-2023**

Comparatively, Uzbekistan's progress has been among the most substantial in the region. While Türkiye and Kazakhstan started from lower baselines and maintained steady improvements, Uzbekistan managed to close the gap significantly. By 2023, Uzbekistan's stunting rate was comparable to or slightly better than the Turkic States' average and notably lower than Russia's, where progress plateaued in the last decade and while Iran achieved faster early reductions, it has seen less steady improvements in recent years.

Uzbekistan's success reflects broader efforts in improving rural healthcare, expanding maternal and child nutrition programs, strengthening food security, and investing in early childhood interventions. The sharp decline in stunting highlights the country's ability to address deep-rooted public health challenges through targeted and sustained policy measures. Even though further progress is needed to reach rates comparable with the best global performers, Uzbekistan's achievements in reducing chronic undernutrition mark it as a regional success story in child health and nutrition.

3.3 GHI Efficiency Results for Uzbekistan and Select Countries, 2000-2023

An output-oriented efficiency analysis assesses whether resources are fully and effectively utilized to achieve optimal outcomes. The figures presented herein represent inefficiency rates, denoting the percentage by which each undesirable outcome could be reduced under conditions of maximal resource efficiency. A zero inefficiency rate indicates that the best possible outcome, given existing resources, has been attained. As efficiency

measurements are inherently susceptible to measurement errors and data limitations, the results should be interpreted cautiously—as indicative rather than definitive—until more comprehensive data or improved methodologies become available.

As Table 13 reveals, Uzbekistan's inefficiency has generally followed a declining trend across all three models applied, with only a slight uptick observed in 2008. Inefficiency levels decreased from approximately 50% to a range between 0% and 15% by 2023, indicating that resources have been increasingly better utilized over time. In other words, Uzbekistan's improvements are attributable not only to greater resource allocation but also to enhanced productivity in the use of these inputs, achieving better outcomes with more efficient resource utilization, as outlined in the previous sections.

An assessment of the overall results for the other Turkic countries reveals two distinct patterns. Azerbaijan, Kazakhstan, and Türkiye exhibit moderate volatility around relatively stable inefficiency rates of approximately 55%, 55%, and 45%, respectively. This suggests that these countries could have effectively halved their undesirable outcomes had they achieved full resource efficiency. In contrast, Kyrgyzstan and Turkmenistan display clearly deteriorating inefficiency trends. Kyrgyzstan's inefficiency, which was near zero in 2000, has risen into the 20–35% range, while Turkmenistan's inefficiency worsened further, increasing from 45–55% to 55–70%. These patterns indicate that both countries have struggled to translate increased resource allocations into improved outcomes, a contrast that further underscores Uzbekistan's exemplary efficiency gains achieved alongside expanding resources.

A similar trajectory is observed among other regional countries. Russia's inefficiency rates hover around 50%, gradually worsening from approximately 46% in 2000 to 53% in 2023, indicating a persistent decline in resource utilization efficiency. Iran's results remain relatively stable, although a noticeable improvement is evident in 2015. Tajikistan exhibits a deteriorating trend similar to that of Kyrgyzstan, albeit at consistently worse levels, approaching those observed in Iran. Both Armenia and Georgia demonstrate declining efficiency over time, with Armenia displaying more pronounced volatility compared to Georgia's comparatively steadier trajectory.

A closer examination of the slack values provides a more detailed assessment of Uzbekistan's performance (see Table 14). Regardless of the outcome and model considered, 2015 emerges as the most efficient year, while 2000 ranks as the least efficient. Overall, efficiency has improved across all indicators between 2000 and 2023, with notable improvements in wasting, undernourishment, stunting, and infant mortality. However, mixed results are observed between 2000 and 2008, which is unsurprising given the time required for macroeconomic policies and social transformations to take full effect. All efficiency metrics and outcome-specific slacks demonstrate dramatic improvements by 2015, indicating the success of reforms implemented during the preceding period.

Nevertheless, a moderate resurgence of inefficiencies is observed in 2023, particularly regarding wasting, stunting, and infant mortality rates. Although undernourishment levels have remained fully controlled, the reappearance of slacks in these areas suggests that the sustainability of prior efficiency gains may now depend on renewed policy initiatives targeting child health outcomes. It also signals the beginning of a possible policy readjustment period, which should be closely monitored and proactively managed. Overall, Uzbekistan demonstrates the most promising trajectory of outcome improvements among the Turkic countries, coupled with robust long-term gains in efficiency, setting a regional benchmark for integrating resource expansion with measurable outcome enhancements.

Table 13.

GHI Efficiency Results for Uzbekistan and Select Countries, 2000-2023

	2000			2008			2015			2023		
	Model											
Country	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Armenia	0,000	0,000	0,000	0,489	0,539	0,601	0,000	0,314	0,314	0,000	0,529	0,529
Azerbaijan	0,430	0,543	0,608	0,000	0,592	0,592	0,000	0,497	0,497	0,000	0,589	0,589
Georgia	0,071	0,130	0,156	0,000	0,000	0,000	0,021	0,154	0,187	0,068	0,211	0,300
Iran	0,500	0,664	0,702	0,569	0,653	0,690	0,520	0,539	0,589	0,582	0,592	0,636
Kazakhstan	0,492	0,534	0,583	0,405	0,679	0,694	0,000	0,527	0,527	0,000	0,563	0,563
Kyrgyzstan	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,056	0,069	0,105	0,218	0,275	0,345
Russia	0,375	0,457	0,486	0,000	0,477	0,477	0,000	0,515	0,515	0,000	0,533	0,533
Tajikistan	0,063	0,160	0,241	0,363	0,454	0,509	0,208	0,237	0,324	0,476	0,519	0,521
Turkmenistan	0,425	0,463	0,559	0,359	0,627	0,640	0,545	0,651	0,712			
Türkiye	0,000	0,435	0,435	0,000	0,000	0,000	0,000	0,497	0,497	0,000	0,447	0,447
Uzbekistan	0,357	0,465	0,545	0,450	0,455	0,515	0,000	0,000	0,000	0,000	0,143	0,143
Turkic States	0,284	0,407	0,455	0,202	0,392	0,407	0,100	0,373	0,390	0,044	0,404	0,417

Table 14.*Output Slacks in Uzbekistan by Variable, 2000-2023*

	Wasting	Undernourishment	Stunting	Infant Mortality
Year	Model 2 / 3	Model 2 / 3	Model 2 / 3	Model 2 / 3
2000	0.628 / 0.667	0.357 / 0.636	0.357 / 0.336	0.519 / 0.541
2008	0.450 / 0.413	0.470 / 0.668	0.450 / 0.514	0.450 / 0.466
2015	0.000 / 0.000	0.000 / 0.000	0.000 / 0.000	0.000 / 0.000
2023	0.139 / 0.139	0.000 / 0.000	0.233 / 0.233	0.200 / 0.200

4. Conclusion

This study examined the trajectory of human development in Uzbekistan relative to other Turkic states, regional neighbors, and Western benchmarks, focusing on two critical indicators: the Human Development Index (HDI) and the Global Hunger Index (GHI). The results reveal that Uzbekistan has made substantial and sustained progress, particularly after 2016, in both dimensions. Human development improvements have been achieved not only through resource expansion but also through increased efficiency in translating these resources into better outcomes. Uzbekistan's experience contrasts with the more volatile or stagnant trajectories observed in countries like Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Tajikistan.

These findings are largely consistent with previous literature. Studies such as those by Pomfret (2019), World Bank (2022), and Abdurakhmanov et al. (2016) had noted Uzbekistan's gradual shift toward a more open and developmental governance model. Moreover, evidence from Surkova (2012) and Davletova (2025) regarding regional disparities and the importance of targeted investments remains highly relevant, especially considering the minor resurgence of inefficiencies in 2023 in outcomes like stunting and wasting.

4.1. Limitations of the Study and Future Research

While this study provides a comprehensive assessment of Uzbekistan's human development progress and efficiency relative to its regional and global peers from 1990 to 2023, several limitations should be acknowledged. First, the analysis relies primarily on aggregate indicators such as the Human Development Index (HDI) and the Global Hunger Index (GHI), which, although widely accepted, may obscure important intranational disparities (e.g., between provinces or rural-urban divides) and sector-specific dynamics. Second, the efficiency analysis, conducted through different specifications of Data Envelopment Analysis (DEA), depends heavily on the quality and consistency of available secondary data. Potential inaccuracies or gaps, particularly for earlier periods and outcomes such as stunting or wasting, could introduce biases into the results. Third, the literature review was constrained by limited access to Russian-language sources, which may have excluded important regional insights and analyses.

Future research could address these limitations by incorporating regionally disaggregated datasets to better capture internal disparities and variations in development outcomes. Additionally, employing broader socio-economic indicators such as the Multidimensional Poverty Index (MPI) (Alkire & Foster, 2011) and the Inequality-adjusted Human Development Index (IHDI) (UNDP, 2010) would enrich the analysis by providing a more nuanced understanding of poverty and inequality dynamics. Utilizing micro-level data, expanding the set of input and output variables, and applying complementary efficiency assessment methods would also strengthen the robustness of findings. Finally, future studies should strive for a more comprehensive literature comparison by integrating sources from Russian and other regional academic databases to ensure a fuller representation of the research landscape.

4.2. Discussion and Policy Recommendations

Based on the findings of this study, several policy recommendations are proposed to sustain and enhance Uzbekistan's human development trajectory. First, it is essential to sustain and deepen reforms by maintaining a strong emphasis on inclusive economic modernization, rural development, and human capital investment, all of which are necessary to consolidate the gains achieved thus far. Second, policy efforts should prioritize rural and vulnerable regions, particularly in light of lingering inefficiencies observed in child nutrition and mortality indicators. Targeted social spending and healthcare interventions are critical to addressing disparities in remote and underserved areas. Third, the development of more robust and real-time monitoring mechanisms is recommended to detect early signs of regression in human development outcomes, thereby enabling swift and adaptive policy responses. Additionally, strengthening vocational and adult education initiatives should be

prioritized, as targeted programs could help close the gap between expected and mean years of schooling, thereby accelerating human capital accumulation. Finally, Uzbekistan would benefit from fostering regional learning and cooperation by engaging with similarly successful countries and systematically avoiding the policy pitfalls evident in neighboring states experiencing efficiency declines.

Conflict Declaration

There is no conflict of interest in this article.

References

- Abdurakhmanov, K. H., Zokirova, N. K., Islamov, B., & Hiwatari, M. (2016). *Systemic transformation and sustainable human development: Case of Uzbekistan*. Gunadarma Publisher.
- Alkire, S., & Foster, J. (2011). Counting and multidimensional poverty measurement. *Journal of Public Economics*, 95(7–8), 476–487. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2010.11.006>
- Asian Development Bank. (2011). *Uzbekistan: Education sector assessment*. <https://www.adb.org/documents/uzbekistan-education-sector-assessment>
- Asian Development Bank. (2021). *Uzbekistan: Education sector analysis*. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/379211551844192053/uzbekistan-education-sector-analysis>
- Banker, R. D., Charnes, A., & Cooper, W. W. (1984). Some models for estimating technical and scale inefficiencies in data envelopment analysis. *Management Science*, 30(9), 1078–1092. <https://doi.org/10.1287/mnsc.30.9.1078>
- Central Intelligence Agency. (2024). *Real GDP (Purchasing Power Parity) country comparison*. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/real-gdp-purchasing-power-parity/country-comparison/>
- Charnes, A., Cooper, W. W., & Rhodes, E. (1978). Measuring the efficiency of decision making units. *European Journal of Operational Research*, 2(6), 429–444. [https://doi.org/10.1016/0377-2217\(78\)90138-8](https://doi.org/10.1016/0377-2217(78)90138-8)
- Davletova, D. (2025). Human capital development through public funding for poverty reduction: The case of Uzbekistan. *Академические исследования в современной науке*, 4(7), 26–31.
- Disman, D., & Goyilnazarov, S. (2024). Human capital development and economic growth in Uzbekistan. *International Journal of Management Science and Business*, 6(1), 19–28.
- Färe, R., Grosskopf, S., & Lovell, C. A. K. (1985). *The measurement of efficiency of production*. Springer.
- Färe, R., Grosskopf, S., & Lovell, C. A. K. (1989). Multilateral productivity comparisons when some outputs are undesirable. *The Review of Economics and Statistics*, 71(1), 90–98. <https://doi.org/10.2307/1928055>
- Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2022). *Food security and nutrition overview: Central Asia*. <https://www.fao.org>
- International Food Policy Research Institute. (2023). *Global Hunger Index 2023: The state of food security and nutrition in the world*. Welthungerhilfe & Concern Worldwide. <https://www.globalhungerindex.org>
- International Labour Organization. (2021). *Decent Work Country Programme for Uzbekistan (2021–2025)*. https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_mas/@program/documents/genericdocument/wcms_836411.pdf
- Kozhabaeva, S. A., Mukan, B. G., & Yelshibayev, R. K. (2021). Human development in Kazakhstan: Problems and methods of analysis. *Economics: The Strategy and Practice*, 16(4), 174–187.
- Marples, D. R. (2016). *The collapse of the Soviet Union, 1985–1991*. Routledge.
- Medlin, W. K., & Cave, W. M. (1964). Social change and education in developing areas: Uzbekistan. *Comparative Education Review*, 8(2), 166–175.
- Mee, W., & Alimjanova, D. (2001). *Women in the Republic of Uzbekistan*. Asian Development Bank.
- Nazarova, B., Saidkarimova, S., & Obloqulova, S. (2015). Education development in Uzbekistan. *Voice of Research*, 43.
- Nuridinova, S. (2013). Human development and gender issues: A case of Uzbekistan and Latvia. In *New Challenges of Economic and Business Development* (pp. 457–469).
- Nuridinova, S. (2014). Human development and women employment in Uzbekistan: Situation and problems. *Regional Formation & Development Studies*, 13).
- Olimov, U., & Fayzullaev, Y. (2011). The Republic of Uzbekistan. In *Realizing the Millennium Development Goals through socially inclusive macroeconomic policies: Country study* (pp. 3–52).
- Özer, Ç. (2023). The Organization of Turkic States—From past to present. *Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences*, 9, 150–161.
- Pomfret, R. (2019). Central Asian economies since independence. *Central Asian Survey*, 38(3), 328–345. <https://doi.org/10.1080/02634937.2019.1686465>
- Ray, S. C., Kumbhakar, S. C., & Dua, P. (2015). *Benchmarking for performance evaluation: A production frontier approach*. Springer.
- Smith, G. (2024). *The post-Soviet states: Mapping the politics of transition*. Taylor & Francis.
- Smith, S. C., & Todaro, M. P. (2020). *Economic development* (13th ed.). Pearson Education.
- Sobirovich, T. B. (2020). The criterion of human indicators in development and renewals in Uzbekistan. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 6(8), 509–511.

- Surkova, O. (2012). Regional disparities in the socioeconomic development of Uzbekistan. *Geographia Polonica*, 85(1), 25–34. <https://doi.org/10.2478/v10295-012-0003-x>
- Tone, K. (2001). A slacks-based measure of efficiency in data envelopment analysis. *European Journal of Operational Research*, 130(3), 498–509. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(99\)00407-5](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(99)00407-5)
- United Nations Development Programme. (2010). *Human Development Report 2010: The real wealth of nations—Pathways to human development*. <https://hdr.undp.org/en/2010-report>
- United Nations Development Programme. (2023). *Human Development Report 2023: Uncertain times, unsettled lives: Shaping our future in a transforming world*. <https://hdr.undp.org>
- UNICEF. (2022). *Situation analysis of children and adolescents in Uzbekistan*. <https://www.unicef.org/uzbekistan/reports/situation-analysis-children-and-adolescents-uzbekistan-2022>
- Welthungerhilfe, & Concern Worldwide. (2023a). *Global Hunger Index 2023: Download all data*. <https://www.globalhungerindex.org/download/all.html>
- Welthungerhilfe, & Concern Worldwide. (2023b). *Global Hunger Index: Methodology*. <https://www.globalhungerindex.org/methodology.html>
- Welthungerhilfe, & Concern Worldwide. (2024). *Global Hunger Index 2024: How gender justice can advance climate resilience and zero hunger*. <https://www.globalhungerindex.org>
- World Bank. (2022). *Uzbekistan: Systematic country diagnostic*. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/516181470070366635>
- World Bank. (2024). *Infant mortality rate (per 1,000 live births)*. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.IMRT.IN> (Accessed November 24, 2024)
- Worldometer. (2024a). *Largest countries in the world by land area*. <https://www.worldometers.info/geography/largest-countries-in-the-world/>
- Worldometer. (2024b). *GDP by country*. <https://www.worldometers.info/gdp/gdp-by-country/>
- World Population Review. (2024). *Countries by population*. <https://worldpopulationreview.com/countries/>
- Zhunussova, G., et al. (2021). Income inequality and regional convergence in Uzbekistan. *The Journal of Development Studies*, 57(6), 969–987. <https://doi.org/10.1080/00220388.2021.1887473>

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Gençlere Duyulan Güvenin Mümtaz Örneği Üsâme b. Zeyd'in Komutanlığı ve Günümüze Verdiği Mesaj¹

The Command of Usama b. Zayd, the Distinguished Example of Trust in the Youth and His Message to Today

Yavuz Selim GÖL¹

Makale Bilgisi

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Giresun
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Giresun/Türkiye

ORCID: 0000-0001-7759-4482

E-Mail:
yavuz.gol@giresun.edu.tr

Sorumlu Yazar:
Yavuz Selim GÖL

Haziran 2025

Cilt:5

Sayı:1

DOI: 10.5281/zenodo.15765010

Citation:

Göl, Y. S. (2025). Gençlere
duyulan güvenin mümtaz
örneği Üsâme b. Zeyd'in
komutanlığı ve günümüze
verdiği mesaj. GAB Akademi,
5(1), 27-36.

Öz

İslam dini Hz. Peygamber tarafından tebliğ edilmeye başladığında bu davete icabet edenlerin önemli bir kısmını gençler oluşturmaktaydı. Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ud gibi ashabın önde gelenleri başta olmak üzere çok sayıda genç Mekke'nin zorlu atmosferine rağmen O'na inandılar. Hz. Peygamber her zaman gençlere duyduğu güven sebebiyle hem sosyal hayatta hem de savaşlarda önemli rolleri gençlere tevdî etti. Hatta onların gönüllü karmamak adına Uhud Savaşı öncesinde istişare sonucunda, kendisi farklı görüşte olmasına rağmen savaşın şekline ilişkin alınan karara bağlı kaldı. Bu süreçte gençlere duyulan güvenin önemli örneklerinden biri Hz. Peygamber'in vefatına yakın bir dönemde oluşturulan orduya komutan olarak henüz on sekiz yaşlarında olan Üsâme b. Zeyd'in atanmasıdır. Bu güveni eleştirenlere rağmen Hz. Peygamber bu karardan vazgeçmemiştir. Hz. Ebû Bekir Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında hilafet görevini üstlendiğinde aynı görevlendirmeyi devam ettirdi. Bu yaşananların günümüzde gençlere karşı duyulan güvensizlik için bir anti-tez olarak değerlendirmesi mümkündür. Zira Allah Resulü ashabın içerisinde çok sayıda tecrübeli isim olmasına rağmen genç bir sahabiye komutan olarak görevlendirerek gençlerin de özgüvenini artırmayı amaçlamış olmalıdır. Bugün gençlere karşı daha olumlu bir bakış açısı benimsenerek, onların dijital dünyada daha geniş bir bilgi ve ilgi ağına sahip olduklarını da düşünerek hareket etmeliyiz. Çalışmamızda ilk olarak günümüzdeki gençlik algısını değerlendirdik. İslâm dininin gençliğe bakış açısını Kur'an ve sünnet perspektifinden ele aldık. Bununla birlikte gençlere duyulan güvene dair örnekler getirerek, onların hayata en iyi biçimde hazırlanmalarında büyüklere düşen görevi hatırlatmaya çalıştık. Ayrıca Hz. Peygamber tarafından yapılan bu görevlendirme özelinde gençlere dair verilen mesajları değerlendirdik.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Gençlik, Güven, Peygamber.

Abstract

When the religion of Islam began to be conveyed by the Prophet, a significant portion of those who responded to this invitation were young people. Many young people, especially the leading companions such as Omar, Ali, Abdullah b. Masud, believed in him despite the difficult atmosphere of Mecca. The Prophet always entrusted the youth with important roles in both social life and wars due to the trust he had in them. In fact, in order not to upset them, he adhered to the decision made regarding the form of the war after consultation before the Battle of Uhud, despite his own different views. One of the important examples of the trust in the youth during this process is the appointment of Usama b. Zayd, who was only eighteen years old, as the commander of the army formed in a period close to the death of the Prophet. Despite those who criticized this trust, the Prophet did not give up on this decision. When Abu Bakr assumed the duty of caliphate after the death of the Prophet, he continued with the same assignment. It is possible to evaluate these events as an antithesis to the distrust felt towards young people today. Because the Messenger of Allah must have aimed to increase the self-confidence of young people by assigning a young companion as a commander, despite the fact that there were many experienced names among the companions. Today, we should adopt a more positive perspective towards young people and act by considering that they have a wider network of knowledge and interests in the digital world. In our study, we first evaluated the perception of young people today. We examined the perspective of Islam towards young people from the perspective of the Quran and the Sunnah. In addition, we tried to remind the elders of the duty that falls on them to prepare them for life in the best way by giving examples of trust felt towards young people. We also evaluated the messages given to young people regarding this assignment made by the Prophet.

Keywords: Islamic History, Youth, Trust, Prophet.

¹ Bu makale 25-27 Nisan 2025 tarihleri arasında Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen "XIV. Uluslararası Din Görevlileri 'Aile ve Gençlik'" Sempozyumunda sunulan sözlü tebliğden üretilmiştir.

1. Giriş

Günümüzde gençlerin bir kısmı, bir taraftan şehirleşmenin getirdiği sosyal gelişmelerin etkisiyle, diğer taraftan teknolojinin insanları ekranlara mahkûm etmesi sebebiyle şehirlerde kalabalıklar içinde yalnız yaşamak durumunda kalmaktadır. İnsanların gittikçe sosyal ortamlardan uzaklaşması, hayatını elektronik cihazların merkezinde olduğu sanal âlemden ve içe dönük bir şekilde yaşaması bireyselliğin ve bencilliğin her geçen gün daha fazla yaygınlaşmasına sebebiyet vermektedir. Bir insanın kendi özel alanında bireysel olarak yaşama ve istediklerini yapma hürriyeti saklı kalmak kaydıyla toplumsal normları, bir arada yaşama kültürünü, örf, adet ve değerleri görmezden gelecek bir boyutta yaşam sürmesi toplumda öngörülemez bir yapının meydana gelmesine sebep olabilir.(Algur, 2024, s.166-167) Bu kapsamda sosyal bir yapı içerisinde yetişen gençlere etkisi bağlamında 19. yüzyıldan itibaren tesirini gösteren sanayileşme ve modernleşme ile 20. yüzyılın ortalarından itibaren etkisi görünür olan post-moderniteden bahsetmek yararlı olacaktır.

Sanayi devriminin oluşturduğu sinerji başta bilim ve teknik olmak üzere bireyin sosyal hayatı, psikolojisi ve düşünce biçimini de kapsayan geniş bir alanda bireylerin hayatında önemli dönüşümlere sebep olmuştur.(Çakmak, 2020, s. 20; Sıddıkî, 1990, s.11-13) Bilimin her şeye çözüm üreteceği düşüncesinin hâkim olduğu ve modernizm olarak tanımlanan bu dönemde üretilen ihtiyaç fazlası ürünlerin pazarlanması için tüketim kültürü insanlar arasında yaygınlaştırılmıştır. Maddi kazanç elde etmenin ön plana çıkarılması bahse konu dönemde hayatın materyalist bir bakış açısıyla yaşanmasına, hayatı anlamlı kılan din, ahlâk ve değerlerin ikinci planda tutulmasına zemin hazırlamıştır. (Tozlu, 2014, s.156) Modernist düşüncenin psiko-sosyal izdüşümleri gençlerin içinde yaşadığı sosyal yapıdan dışlanarak daha fazla özgürlük talebiyle, istediği her şeyi yapma hürriyetine sahip olması gerektiğini düşünmesine ve sosyal hayatı düzenleyen normları, örf-adet, kültür ve dini hayatını kısıtlayan birer unsur olarak görmesine sebep olmuştur. (Algur, 2021, s.285-286)

Modernizmin daha fazla üretmeye odaklanan yapısı zamanla yerini bireysel özgürlüklerin gündem olduğu postmodern anlayışa bırakmıştır. Bu anlayış, modernizmin ön plana çıkardığı kuralcı yaklaşımın aksine eleştiri kültürüne dayalı bir bakış açısı önermektedir. Postmodern toplumda başta din olmak üzere insanların hayatında önemli etkileri olduğu düşünülen meta anlatıların ve objektivitenin reddi, insanla makine arasındaki etkileşimi ileri boyutlara taşıyan endüstri sonrası iletişim ve bilgisayar toplumu gibi kavram ve düşünceler endüstri devrimiyle kendini gösteren determinist yaklaşımların sorgulanmasına zemin hazırlamıştır. (Meydan, 2022, s.10-13) Postmodern düşünce bireyin hayatına anlam katan birçok unsurun sorgulanmasını sağlarken oluşan boşluğu dolduracak alternatifler sunamaması sebebiyle ciddi bir çıkmaz içinde kalmaktadır.

Postmodern iklimin, bu iklimi soluyan genç nesil üzerinde de bazı etkiler bırakacağı aşikârdır. Bahse konu etkilerin birey üzerinde bırakacağı tesir onun bireysel özelliklerinin yanı sıra çevresinden aldığı eğitim ve kendisine sunulan örnek şahsiyetler özelinde belirginleşecektir. Bu nedenle Hz. Peygamber'i (sas) rehber edinen bir yaklaşımın işe koşulması birey ve toplum üzerindeki olası olumsuz etkilerin en aza indirgenmesine ve oldukça hızlı ilerleyen değişim ve dönüşümün daha sağlam bir düzlemde yol almasına vesile olabilir.

Her ne kadar insanları sadece doğdukları zaman dilimi ve dönemlere göre sınıflandırmanın yanlışlığı üzerine yapılan tespit ve tartışmalar olsa da her bir neslin içinde yaşadığı sosyal gerçeklikten etkilendiği oldukça geniş kabul gören bir durumdur. 1995-2010 yılları arasında doğan Z kuşağı gençliği, 2010 sonrası doğan Alfa kuşağı, bugünün yetişkinleri konumunda olan 1980-1995 doğumlu Y kuşağını da bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Kuşaklara farklı isimlendirme ve yakıştırmalar yapılabilir. Ancak bu durum her nesli içinde yetiştirdiği sosyal gerçekliklerin etkilediği hakikatini değiştirmez.(Algur, 2022, s.30-37) Bahusus asr-ı saadet olarak bilinen ve Hz. Peygamber'in bizzat örneğinde yaşanan dönemde genç olmakla bugünün dünyasında genç olmanın, doğası gereği birbirinden farklı olacağı göz ardı edilmemesi gereken bir olgudur. Ancak bugünün gençliğine verilecek eğitim ve sunulacak örnek şahsiyetlerin onlara hayata yaklaşımlarında ve kazanacakları değerlerde belirleyici rol üstleneceği aşikârdır. Üsâme b. Zeyd'in kendi yaşadığı dönemdeki tavır ve davranışlarının bu bağlamda dikkate alınması elzem olacaktır.

1.1 İslam ve Gençlik

İslâm dini, dünyaya yeni bir düzen getirebilmek amacıyla Allah tarafından insanlığa gönderilen son dindir. Bu ideali gerçekleştirebilmek amacıyla geçmiş ve gelecek arasında oluşması gereken bir köprü bulunmalıdır. Bu hedefe dair önemli yönlendirmeler ise dinin en güvenilir kaynağı olarak Kur'an'da yer almaktadır. Hemen ardından gelen önemli diğer kaynak ise bu dinin peygamberi olan Hz. Muhammed'in sözleri ve uygulamaları olan sünnettir. Bu bilgiler doğrultusunda, her dönemde insanların önemli bir şekilde gündemlerini meşgul eden gençlik ile ilgili bir çalışma yapma ihtiyacının hasıl olduğunu müşahade ettik. Elbette günümüze kadar çok sayıda ve sadece dini ilimlerle de kalmayan alanlarda çalışmalar yapıldı. Bu açıdan literatürün oldukça geniş bir alana yayılmış olması

yazım sürecini kolaylaştırdığı gibi yeni bir şey söyleme konusunda zorlanmamıza sebep oldu. Gençliği konu alan kitaplar, tezler, makaleler, sempozyum bildirileri sayısız bir durumdadır ve bir taraftan da yazılmaya konuşulmaya devam etmektedir.

Çalışmamızda yukarıdaki bilgiler doğrultusunda odaklandığımız nokta; Hz. Peygamber'in büyük güven duyduğu bir sahabi olan Üsâme b. Zeyd'in ordu komutanı olarak görevlendirilmesi özelinde gençlere sorumluluk verilmesi ve onlara güven duyulmasının gerekliliği olacaktır. Bu doğrultuda Kur'an ve sünnette gençlik algısı ele alınacak, ayrıca gençliğin modern dönemdeki algısı da değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeler gençliğin "ne"liği ve nasıl anlaşılması gerektiğini, diğer taraftan gençlere nasıl yaklaşılmasının daha uygun olacağını izah etmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmanın temel problemini gençlere sorumluluk verilmesinin onları toplumda daha güçlü ve bilinçli bir noktaya getirip getiremeyeceği sorusu oluşturmaktadır.

İslam dininin temellerinin atıldığı dönemde Hz. Peygamber'e en fazla desteği verenler gençler olmuştur. İslam'ın onların omuzlarında yükselmesi sebebiyle de Kur'an ve sünnette onlara apayrı bir yer ayrılmıştır. Bir taraftan toplumun önemli bir kesimini oluşturuyor olmaları da onlara özen gösterilmesini gerekli kılmaktadır. Zira tarihin her döneminde genç nüfus toplumda büyük bir yer teşkil etmiştir. Ayrıca onların yeniliklere açık olması, fiziken güçlü olmaları sebebiyle iş hayatında, savaşta ve sair emek gerektiren bütün işlerde etkili bir grup olmaları da onları toplum içerisinde önemli kılmaktadır. Bu nedenledir ki İslam öğretisi bu grubun önemine farklı şekillerde işaret etmektedir.

İslam dininin gençlerin en güzel bir biçimde hayata hazırlanmalarını ve donanımlı hale gelmelerini arzu etmesine rağmen günümüzde gençlerin birçok zorlukla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Bunlar arasında *kimlik krizi* önemli bir yer teşkil etmektedir. Gençler, günümüz dünyasının karmaşık düzeni içerisinde kimliklerini bulma sürecinde çeşitli etkiler altında kalabilirler. Özellikle medya, sosyal medya, popüler kültür, arkadaş çevresi gibi etkenler, gençlerin değerlerini ve hatta inançlarını etkileyebilir. Maalesef günümüz gençlerinin hatta orta yaşlı sayılabilecek Müslümanların yaşadığı kimlik krizi önemli problemler içermektedir. Bu durum için en önemli çözüm yollarından birisi ise İslam'ın gençlere kimlik kazandıracak yönlerini öne çıkarmaktır.

Modern dünyada ahlaki sınırların anormal değişkenliği ve ahlaki değerlerin aşınması büyük bir sorun teşkil etmektedir. Bu durum, gençlerin doğru ve yanlış ayırt etmelerini zorlaştırmakta ve onları haz ve hız çağının nefse cazip gelen yönlerine mahkûm etmektedir. Halbuki helal dairesinin keyfe kâfi olduğu bilinen bir gerçektir.

İslam dini, gençlerin hayatta karşılaşılabileceği zorluklara çeşitli çözümler sunarak onların daha güçlü bireyler olarak temayüz etmesi için çaba göstermektedir. Bunların başında ise inanç ve değerler gelir. İslam, gençlere sağlam bir inanç sistemi ve ahlaki değerler sunarak onların kimliklerini daha kolay bulabilmelerine ve daha doğru kararlar verebilmelerine imkân sağlamaktadır.

İslam, gençlerin eğitime ve öğretime büyük önem vermek suretiyle ilk etapta onların İslam'ı doğru bir şekilde öğrenmesine, gençlerin doğru yolu bulmalarına ve ahlaki değerleri benimsemelerine yardımcı olur. İslam toplumu, gençlere sosyal destek sağlar. Aile, arkadaşlar, cami ve diğer toplumsal kurumlar, gençlerin sorunlarıyla ilgilenir ve onlara yardımcı olur. İslam, ibadet ve maneviyat yoluyla gençlerin ruhsal ihtiyaçlarını karşılar. Namaz, oruç, zikir gibi ibadetler, gençlerin Allah'a yakınlıklarına ve iç huzur bulmalarına yardımcı olur.

İlk Müslümanların içinde gençlerin ağırlıklı olmasının çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunların önemli gerekçelerinden birisi manevi değerlere sahip çıkma hususunda gençlerin, yetişkinlere göre daha yatkın olmalarıdır. İslam'ın sunduğu adalet, eşitlik ve kardeşlik gibi değerler, gençlerin ilgisini çekmiş ve onları bu yeni dine yöneltmiştir. Mekke toplumunda gençler sosyal hayat içerisinde yaşlılara nazaran genellikle daha düşük bir konumdaydılar. İslam, onlara yeni bir kimlik, toplumsal bir rol ve değerler sunarak kendilerini anlamlandırma fırsatı vermiştir. Ancak sorumluluk alan gençlerin İslam'ın güçlü dünyasında büyük yer edinmeleri mümkün olmuştur. Zira günümüzde büyük bir övgüyle bahsedilen nice büyük sahabe İslam dairesine girdiğinde henüz genç yaştaydı.

İslam'ı ilk kabul edenler, büyük zorluklarla ve tehlikelerle karşılaşmışlardır. Gençler, inançları uğruna cesaretle mücadele etmiş ve fedakarlıkta bulunmuşlardır. Örneğin, Hz. Ali (r.a.) İslam'ı ilk kabul edenlerdendir ve genç yaşına rağmen büyük bir cesaret örneği sergilemiştir. Gençler, yeniliklere ve değişimlere yetişkinlere göre daha açıktırlar. İslam'ın getirdiği yeni uygulamalar, gençlerin ilgisini çekmiş ve onları bu dini benimsemeye teşvik etmiştir. Gençler, arkadaş çevreleri ve sosyal ilişkileri aracılığıyla İslam'ın yayılmasına önemli katkıda bulunmuşlardır. İslam'ı benimseyen gençler, çevrelerindeki diğer gençleri de etkileyerek dinin hızla yayılmasını sağlamışlardır. Hz. Muhammed (sas) ve sahabiler arasında genç yaşta İslam'ı benimseyen ve örnek davranışlar sergileyen kişiler, diğer gençler için rol model olmuşlardır. Örneğin, Mus'ab b. Umeyr, genç yaşına rağmen İslam'ı tebliğ etmek için büyük çaba göstermiş ve birçok kişinin hidayetine vesile olmuştur.

Gençlerin İslam'ı ilk dönemlerde yoğun olarak benimsemesi, İslam'ın evrensel mesajının ve değerlerinin gençler nezdinde büyük bir karşılık bulduğunu göstermektedir. Gençler, İslam'ın sunduğu adalet, eşitlik, kardeşlik, eğitim ve toplumsal değerleri benimseyerek hem kendileri için daha anlamlı bir hayat yaşamışlar hem de toplumun gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

1.1.1 Kur'an'da Gençlik ve Gençler

Kur'an-ı Kerim'de gençlik ve gençlere yönelik önemli ifadeler bulunmaktadır. Arapça'da ifade etmek üzere "şâbb" ya da "fetâ" gibi kavramlar kullanılmakta, Kur'an'da ise köken olarak sadece "fetâ" ifadesi geçmektedir. "Şâbb" ifadesiyle ise hadislerde karşılaşmak mümkündür. "Fetâ" ifadesi, farklı kişileri niteleyen bir şekilde on ayette geçmektedir.(Karaalp, 2019, s. 183) Hz. İbrahim ile ilgili olarak "putları diline dolayan bir genç/fetâ"²; şehirdeki kadınların dilinden Hz. Yûsuf'un gençliği³ olduğu ifade edilmektedir. Hz. Yûsuf kıssasının anlatıldığı aynı adı taşıyan surede Hz. Yûsuf ile birlikte zindanda bulunan hapis arkadaşlarından ikisi ile ilgili olarak "feteyân" ifadesi kullanılmaktadır.⁴ Yine bahsi geçen surede Hz. Yûsuf'un yanında çalışan gençler için kullanılan "fetâ/genç" ifadesine⁵ benzer bir şekilde başka bir yerde Hz. Mûsâ'nın beraberindeki yol arkadaşı ile ilgili de kullanılmaktadır.⁶ Ayrıca Kur'an'da örnek gösterilen gençler olarak öne çıkan, dönemin yöneticilerinin zulmünden kaçıp mağaraya sığınan ve Aşhab-ı Kehf olarak adlandırılan gençler için de "fetâ" ifadesi kullanılmaktadır.⁷ Nisâ suresinde hizmetçi mü'min kadınlar için; ayrıca Nur suresinde ise genç köle kızların fuhşa zorlanmamaları uyarısı yapılırken "fetâ" ifadesi geçmektedir.⁸

Kur'an'da geçen ayetlerde gençlerle ilgili farklı hususlara değinilmiş ve onların toplumun önemli parçalarından olduklarına işaret edilmiştir. Kur'an'ın gençlerle ilgili anlatımları bunlarla da sınırlı değildir. Özellikle ibret veren olayların anlatıldığı hayatlara sahip olan peygamberlerin kıssalarında çok örnek bulmak mümkündür. İlk önemli örnek elbette ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'in oğlu Hâbil'dir. Hâbil, iyiliği temsil eden bir genç olarak lanse edilmiş ve kötülüğü temsil eden kardeşi Kâbil tarafından öldürülmüştür. Gençlik çağlarında insanın içine düştüğü arayışları, çıkmazları ifade eden ve bir peygamber olarak görevlendirilen Hz. İbrâhim gençler için öne çıkan örneklerden birisi olarak değerlendirilmelidir. Zira genç yaşında toplumda var olan inanç bozukluğuna kendi usulünce tepki göstermiş ve insanları uyarmıştı. Diğer taraftan Hz. Mûsâ'nın yaşadıkları, karşısına çıkan iffetli genç kızlar ve yine bir genç olarak kardeşi Hz. Hârûn'un kendisine yardımcı olarak verilmesi de gençlere bir örnek teşkil eder. İffetli bir genç kız olan Hz. Meryem'in yaşadıkları ve kendisinden dünyaya gelen Hz. İsâ'nın genç yaşında yüklendiği büyük görev yine gençlerin hayat içerisinde ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Kur'an, Hz. Yûsuf'un hayatını anlatarak gençlerin nasıl olması gerektiğini ifade ederken kardeşlerinin ona yaptıklarını da zikrederek aslında gençlerde olmaması gereken hasletlere işaret etmektedir. Gençlerle ilgili olan en önemli anlatılardan birisi ise Aşhab-ı Kehf olarak bilinen ve inançları için zulme karşı gelerek Allah'ın korumasına aldığı gençlerdir. Bu gençler, Allah'ın kıyamete kadar gençlere örnek gösterdiği mümtaz simalardır. Haklarında çok detaylı bilgi bulunmamasına rağmen bu gençlerin sadece inançlarını daha iyi yaşamak için saklanmak zorunda kalmaları onların büyük fedakarlığını göstermektedir.

1.1.2 Hz. Peygamber ve Gençler

İslam, gençlere büyük önem veren ve onların gelişimini destekleyen bir dindir. Gençlik dönemi, bireyin kimlik arayışında olduğu, değerlerini şekillendirdiği ve geleceğe hazırlandığı önemli bir evredir. Bu dönemde İslam dini, gençlere rehberlik ederek onların manevî, ahlaki ve sosyal yönden sağlıklı bireyler olarak yetişmelerine katkıda bulunur.

İslâm dininin gençlere öncelikle kazandırmak istediği hasletlerin başında sorumluluk bilinci gelmektedir. İslam, ergenlik çağına girmelerinden itibaren gençleri sorumlu bireyler olarak kabul eder. Namaz, oruç, zekât gibi ibadetler ve diğer dini yükümlülükler, bu yaştan itibaren gençler için geçerli olur. Bu da günümüzde gençlerin daha geç yaşlarda sorumluluk yüklenmesi sebebiyle toplum içerisinde ortaya çıkan sorunların önüne geçmeyi amaçlamaktadır.

İslam, gençlerin eğitime, öğrenimine ve kişisel gelişimine de büyük önem verir. Gençlerin kendilerini geliştirmeleri, topluma faydalı bireyler olmaları ve İslam'ı doğru bir şekilde öğrenmeleri teşvik edilir. Ayrıca gençlere bu konuda büyük güven duyan Hz. Peygamber daha ilk zamanlardan itibaren onların dini konularda olduğu kadar diğer konularda da kendilerini geliştirmelerini önemsemiştir. Örneğin genç bir yaşta olan Zeyd b. Sâbit'i yabancı

² Enbiya, 60.

³ Yusuf, 30.

⁴ Yusuf, 36.

⁵ Yusuf, 62.

⁶ Kehf, 60 ve 62.

⁷ Kehf, 10 ve 13.

⁸ Nur, 33.

dil öğrenmeye teşvik ederek hem kendisine yardımcı olmasını sağlamış hem de toplum içerisinde önemli bir teşvik unsuru oluşturmuştur. Ayrıca Bedir Savaşı'nda esir düşenlerden okuma yazma bilenlerin Medine'deki Müslümanlara okuma yazma öğretmesini sağlayarak gençlerin eğitime ve gelişimine verdiği önemi göstermiştir.

İslam'a göre gençler, toplumun geleceğidir ve büyük bir potansiyele sahiptirler. Bu nedenle, gençlerin enerjilerini doğru yönde kullanmaları, yeteneklerini geliştirmeleri ve topluma katkıda bulunmaları önemlidir. Bu konuda gençlerin doğru bir şekilde yönlendirilmeleri ve yönetilmelerini önemseyen Hz. Peygamber İslâmî dairede gençlere özel bir alan tanımaya çalışmıştır.

Hz. Muhammed'in (sas) genelde tüm gençlere özelde ise Üsâme b. Zeyd'e karşı olan olumlu davranış şekli, günümüz dünyasına önemli dersler vermektedir. Onun gençlere yaklaşımı, eğitimden sosyal ilişkilere, ahlaki değerlerden sorumluluk bilincine kadar birçok alanda rehberlik sunmaktadır.

1.1.2.1 Sevgi, Şefkat ve Saygı

Hz. Muhammed (sas), gençlere karşı her zaman sevgi, şefkat ve saygı göstermiştir. Onları dinlemiş, anlamaya çalışmış ve onlara değer vermiştir. Bu doğrultuda toplum içerisinde onları değerli kılacak davranışlarla onları onore etmiş, kırıcı davranmamaya özen göstermiştir. Hatta ortaya çıkabilecek olumsuz davranışların da önüne geçmek için de bu tarz bir yaklaşımı benimsemiştir. Bir örnekte Hz. Peygamber, zina etmek için izin isteyen genç bir sahabiye beraberinde bulunan yetişkinlerin tepkisine rağmen sabırla dinlemişti. O gence bu yapacağı kötü davranışın sonuçlarını empati kurabileceği bir şekilde izah ederek güzelce anlatmış ve şefkatle ona yaklaşmıştı. Bu sayede genç sahabi olumsuz girişiminden vazgeçmeye ikna olmuştu. Eğer Hz. Peygamber o gence olumsuz bir tavır sergileseydi sonuç çok farklı olabilirdi. Bu yaklaşım, günümüz gençlerinin de en çok ihtiyaç duyduğu şeylerden biridir. Gençler, kendilerini dinleyen, anlayan ve değer veren yetişkinlere daha çok güvenirlir ve onların öğütlerini daha kolay kabul ederler. Gençlerin eğilim gösterdiği olumsuz davranışlar, sert eleştiriler veya aşağılayıcı ifadelerle değil de, sevgi dolu ve müşfik bir dille anlatılırsa ve bu tutumların yol açabileceği olumsuz sonuçlar ortaya çıkarılırsa daha yapıcı ve etkili bir iletişim kurulabilir. Bu şekildeki önleyici bir yaklaşım benimsenerek gençler üzerinde daha olumlu bir etki oluşturmak mümkün olabilir. Zira Hz. Peygamber başta gençler olmak üzere toplumun tüm kesimlerini yargılamadan ve küçük düşürmeden kötü davranışlarından vazgeçirmeye çalışmıştır. Bu tavır O'nun sevgi, şefkat ve saygısının da bir eseridir.

1.1.2.2 İyi Örnek Olma

Hz. Muhammed (sas), gençlere sadece sözleriyle değil aynı zamanda davranışlarıyla da örnek olmuştur. Dürüstlüğü, adaleti, merhameti ve diğer güzel ahlaki özellikleri kendi yaşantısıyla onlara göstermiştir. Bu durum, günümüz eğitimcileri ve ebeveynleri için önemli bir derstir. Gençlere doğruyu ve güzeli öğretmek için, önce kendimiz iyi bir örnek olmalıyız. Kur'an'da da bu konuda hatırlatma yapılarak kişilerin kendi yapmadıkları işleri başkalarından yapmasını istemesi büyük bir hata olarak kabul edilmiştir.⁹ Ahlakı Kur'an olan Hz. Peygamber gençlere de güzel bir şekilde örnek olmayı önemsemiştir.

1.1.2.3 Sorumluluk Verme ve Güvenme

İnsanoğlu tedrici olarak olgunlaşan ve gelişen bir varlık olarak kendi kararlarını alması ve uygulamasıyla olgunlaşmakta ve toplum içerisinde yer edinebilmektedir. Hz. Muhammed (sas), gençlerin toplum içerisinde yer alabilmeleri ve kendilerini gerçekleştirebilmeleri için onlara sorumluluk vermiş ve onlara güvenmiştir. Çalışmamızın da konusu olan Üsâme bin Zeyd'i genç yaşına rağmen ordu komutanı olarak ataması, bu anlayışın en güzel örneklerinden biridir. (Kara, 1996, s. 113) O, bu sayede genç yaşına rağmen bir sahabiye duyduğu güveni göstererek hem onun şahsında hem de toplum içerisinde gençlerin önemli sorumluluklar alabileceği fikrinin önünü açmak istemiştir. Hendek Savaşı sonrasında Sa'd b. Mu'az'ın verdiği hükümle Müslümanları arkadan vurma niyetinde olan ve imzalanan anlaşmaya ihanet eden Benî Kurayza Yahudileri, çağrıya uyarak kalelerinden çıktıktan sonra tutsak edilmişler ve Üsâme b. Zeyd'in evinde hapsedilmişlerdir. Bu da Hz. Peygamber'in Üsâme'ye duyduğu güveni gösteren önemli bir örnek olarak da mülhaza edilebilir. (Uçar, 2019, s. 208) Elbette Hz. Peygamber'in hayatından zikredilebilecek tek örnek bununla da sınırlı değildir. Zira Hz. Peygamber vahiy katipliği gibi kritik konularda, ayrıca kazâ ile ilgili meselelerde görevlendirdiği sahabilerin seçiminde gençlere duyduğu güveni göstermiştir. Zeyd b. Sâbit, Muâz b. Cebel, Hz. Ali bu isimlerden bazılarıdır. İslâm tarihinde örnekleri çoğaltılabilecek olan gençlere sorumluluk verilmesi ve onlara güvenilmesi mevzusu, günümüzde de gençlerin özgüvenlerini arttırmalarına ve kendilerini geliştirmelerine yardımcı olacaktır.

⁹ Saff, 2-3.

1.1.2.4 Hoşgörü ve Affedicilik

Hız. Muhammed (sas), gençlerin hatalarını hoş görmüş ve onları affetmiştir. Onlara karşı sabırlı olmuş ve onları yargılamamıştır. Bu yaklaşım, günümüz ilişkilerinde de önemli bir yere sahiptir. Gençlerin hatalarından ders çıkarmalarına yardımcı olmak için, onlara karşı hoşgörü ve affedici olmak onlar üzerinde büyük bir olumlu etki oluşturacaktır. Günümüzde belki en çok ihmal edilen yahut aşırıya kaçılan değerlerden birisi olan hoşgörü ve affediciliktir. Zira insanların toplumsal problemlere dönüşecek hataları da hoşgörü şemsiyesi altında sineye çekilmekte ve toplumsal dönüşümlerin olumsuz örneklerle anılmasına sebep olmaktadır. Dini sınırlar içerisinde kalacak bir hoşgörü ve affedicilik Hız. Peygamber tarafından benimsenmiş ve gençlere de bu şekilde yaklaşmıştır. Yukarıda örneğini verdiğimiz zina etmek isteyen gence karşı Hız. Peygamber'in tavrı bu konuya önemli bir örnektir.

1.1.2.5 Adalet ve Eşitlik

Hız. Peygamber (sas), gençlere karşı adaletli ve eşit davranarak aralarında bir ayrım yapmamış ve her birine aynı değeri vermiştir. Bu ilke, günümüz toplumlarında da büyük önem taşımaktadır. Gençlerin adil bir şekilde muamele görmesi, onların topluma olan güvenlerini artırır ve onları daha iyi bir geleceğe hazırlar. Adalet toplumun tamamına yayılmış bir şekilde var olması gereken önemli bir değerdir. Ayrıca geleceğin yetişkinleri ve toplumun yönetici/hâkim kısmını oluşturacak olan gençlerin daha sağlıklı yetişebilmeleri için de bu gereklidir. Hız. Peygamber savaşa katılmak isteyen ancak yaşı henüz 15 bile olmayan gençlerden bazılarını savaşa katılmak için izin verince diğer talep edenlere de izin vermiştir. Herhangi bir şekilde birini diğerine üstün görmeden aralarında adil davranmak istemiştir.

2. Üsâme b. Zeyd ve Ailesi

İslam tarihinin önemli şahsiyetlerinden birisi olan Üsâme b. Zeyd, Hız. Peygamber'in en yakınlarından birisi olan Zeyd b. Hârîse'nin oğludur. Üsâme bir nevi Hız. Peygamber'in elinde ve evinde büyümüş ve gençlik çağlarında önemli tarihi olaylara şahit olmuş bir sahâbi idi. Onu değerli kılan hususlardan birisi de Hız. Peygamber'in (sas) küçüklüğünden beri bakıcılığı üstlenmiş olan Ümmü Eymen'in de çocuğu olmasıdır. Hız. Peygamber'in yakınında olan ve çok sevdiği iki değerli sahâbinin çocuğu olması onun İslâm tarihi ve Müslümanlar nazarında önemini daha da artırmaktadır.

Üsâme b. Zeyd Mekke'de dünyaya geldi. (İbn Sa'd, 2015, 4/68) Hız. Peygamber'in vefat ettiği 11/632 yılında yaklaşık olarak on sekiz yaşlarında olan Üsâme'nin 614 yılında doğduğu düşünülmektedir. Kendisi hayatının ileri aşamalarında gösterdiği gelişimle ordu komutanlığı yapabilecek kapasiteye sahip bir genç olarak temayüz etmişti.

Üsâme b. Zeyd'in babası olan Zeyd b. Hârîse siyer anlatılarının vazgeçilmez kahramanlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun yaklaşık olarak bi'setten otuz beş yıl önce doğduğu ve aslen Yemenli olan Kelb kabilesine mensup olduğu bilinmektedir. Ancak Zeyd b. Hârîse'nin hikâyesi sıradan bir hikâye olmaktan öte bir hikâye idi. Onun henüz çocukluk çağlarında annesiyle yaptığı bir yolculuk esnasında kaçırılması ile hayatı bambaşka bir yöne evrildi. Onu kaçıranlar Mekke'ye getirerek Ukâz panayırında köle olarak satılığa çıkardılar ve Hız. Hatice'nin yeğeni de olan Mekke'nin önemli tüccarlarından Hakîm b. Hizâm onu satın aldı. Bir rivayete göre ise Hız. Peygamber onu görerek onun Hız. Hatice tarafından satın alınmasını istedi. Hakîm b. Hizâm halası Hız. Hatice'ye Zeyd'i hediye etti. Hız. Hatice de eşi Hız. Muhammed'e hediye ederek onu belki de hayatının bambaşka bir yöne evrileceği bir hikâyenin baş kahramanı yaptı. Hız. Peygamber Zeyd'e büyük bir muhabbet beslemiş ve onu evladı gibi görmeye başlamıştı. Hatta onu azat ederek evlatlığı olarak insanlara tanıttı ve Zeyd asıl babasının adı yerine Zeyd b. Muhammed olarak anılmaya bile başlandı. Hatta bu durumun İslâmî dönemde kişilerin öz babalarının adlarıyla çağırılması emredilene kadar devam ettiği de bilinmektedir. (Hacıismailoğlu, 2020, s. 314)

Zeyd b. Hârîse, Hız. Muhammed'in yanında hayatına huzur içerisinde devam ederken kabilesinden bazı kimseler onu görerek tanımış ve öz babasına oğlunun yerini bildirmişlerdi. Bu haberi alan babası Hârîse yanına fidye miktarı bir para da alarak uzun bir süredir göremediği oğlunu almaya gitti. Denildiği gibi Mekke'de oğlunu bulan Hârîse, oğlu Zeyd'i almak için gerekli ödemeyi yapacağını söyledi. Hız. Muhammed ise herhangi bir ödeme istemediğini ve gidip gitmeme konusunda Zeyd'i serbest bıraktığını söylemiş, Zeyd de Hız. Muhammed ile kalmak istediğini ailesine bildirmişti. (Erkocaaslan, 2018, ss. 14-16) Bu durum Hız. Muhammed ve Zeyd b. Hârîse arasında hakikaten çok değerli bir muhabbetin olduğunu göstermektedir. Oğlunun sağ salım ve huzur içinde olduğunu gören baba Hârîse gönül rahatlığıyla geri dönmüş; bu olay sonrasında da Hız. Muhammed Zeyd'i evladı olarak ilan etmiştir. Daha sonra da kendisine uzun bir süredir bakıcılık yapan Ümmü Eymen ile evlendirerek onun kendi ailesinin içinde daha güçlü bağlar edinmesine de vesile olmuştur.

Hız. Muhammed peygamber olarak görevlendirildiğinde de kendisine ilk inananlardan birisi Zeyd b. Hârise olmuştu.(Yılmaz, 2018, s. 61) Birçok önemli olayda Hız. Peygamber'in yanı başında olan Zeyd, toplum içinde de önemli bir yer edindi. Örneğin Taif yolculuğunda Hız. Muhammed'in yanında Zeyd b. Hârise vardı. Savaşlarda da hep yanında olan yine oydu. Askeri kabiliyetleri ile de öne çıkan bir sahâbi idi. Ayrıca muâhât yani kardeşlik uygulamasında onu amcası Hız. Hamza ile kardeş olarak ilan etmişti.(Erul, 2013) Hız. Hamza şehit olduğu Uhud Savaşı'na giderken ailesini Zeyd b. Hârise'ye vasiyet etmişti. (İbn Kesîr, 1986, s. 226);(Göl, 2020, s. 49) Bedir Savaşı, Uhud Savaşı, Hendek Savaşı, Hudeybiye Anlaşması ve Hayber Savaşı gibi önemli olaylarda Hız. Muhammed'in en yakınlarından olarak hep hazır bulundu. Hız. Muhammed onu bazı seferlere de komutan olarak görevlendirmiştir. Son görevlendirdiği sefer ise Müslümanların Bizans ile karşı karşıya geldiği ilk savaş olan Mûte Savaşı'dır.(Algül, 2020, s. 386) Savaş hazırlıkları yapılırken Hız. Peygamber üç komutan belirledi. Bunlardan ilki Zeyd b. Hârise idi. Bazı kimseler onun azatlı bir köle olmasından da hareketle onun komutanlığına karşı çıkmışlardı. Bu duruma Hız. Peygamber itiraz etmiş ve onun bu işe layık olduğunu bildirmiştir. Hız. Muhammed, Zeyd b. Hârise'nin şehit olması durumunda amcasının oğlu Ca'fer b. Ebî Tâlib'in, onun da şehit olması durumunda Abdullah b. Revâha'nın orduya komuta etmesini emretmişti. 8/629 yılında meydana gelen bu savaş Müslümanlar için tam bir yenilgi olmamakla birlikte çok sayıda büyük sahâbinin şehit olduğu bir savaştır. Hız. Peygamber'in elçisi Hâris b. Umeyr'i öldüren Gassânî liderlerinden Şurâhbil b. Amr'ın yaptığı yanlışla cevap vermek üzere atılan bir adım olan bu savaşta Müslümanlar yaklaşık olarak 3000 kişilik bir kuvvet olarak hazır bulunmuşlardı. Ancak karşılarında bulunan Bizans ordusunun, farklı rivayetlere göre 100 bin veya 200 bin gibi çok kalabalık bir mevcuda sahip olduğu aktarılmaktadır. Bu durum Müslümanlar için ürkütücü olsa da savaşa başladılar ancak savaşın seyri içerisinde önce Zeyd b. Hârise, sonrasında Ca'fer b. Ebî Tâlib daha sonra ise Abdullah b. Revâha şehit düştü. Ardından ise Hâlid b. Velid komutayı devralarak Müslümanları kontrollü bir şekilde geri çekmeyi başardı. Aksi takdirde ordunun tamamının şehit olması kaçınılmaz bir son olacaktı.

Üsâme b. Zeyd'in annesi ise Hız. Peygamber'e dedesi ve babasından miras kalmış olan ve aynı zamanda çocukken bakıcılığını da üstlenmiş olan Ümmü Eymen Bereke bint Sa'lebe b. Amr idi. Hız. Peygamber'e çok küçük yaşlarından itibaren bakıcılık yapan Ümmü Eymen, Hız. Peygamber'in annesi Âmine'nin vefat ettiği yolculukta da onlarla birlikteydi. Bu kadar yakın olan bir kimse olması hasebiyle Hız. Peygamber bir defasında onun cennet kadınlarından olduğunu ifade ederek onunla evlenecek kişinin büyük saadete erişeceğini bildirmesi üzerine Zeyd b. Hârise evliliği kabul etmişti. Ümmü Eymen, Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer dönemlerini de görmüş ve Hız. Osman'ın hilâfetinin başlarında vefat etmişti.(İbn Sa'd, 2015, 10/246)

2.1. Üsâme b. Zeyd'in Hayatı ve Önemi

Üsâme b. Zeyd, İslam'ın ilk yıllarında, hicretten yaklaşık olarak sekiz yıl önce Mekke'de dünyaya gelmişti. Hız. Peygamber (sas) tarafından çok sevilen Üsâme, özel bir ilgiyle büyütüldüğünden olsa gerektir ki Hız. Âişe onu Hız. Peygamber'in (sas) en çok sevdiği kişiler arasında saymıştır. Erken yaşlarından itibaren Hız. Peygamber'in tedrisatında yetişmiş olan Üsâme, Müslümanlar arasında da hem önemli görevlere getirilen hem de değerli bir şahsiyet olmuştur. Üsâme b. Zeyd, Hız. Peygamber'in (sas) sevgisini kazanmış, genç yaşına rağmen önemli görevler üstlenmiş ve İslam tarihinde saygın bir yer edinmiştir.(Çelik, 2017, s. 258)

Üsâme b. Zeyd, Hız. Muhammed (sas) tarafından çok sevilen ve değer verilen bir sahâbiydi. Bu sevgi, Üsâme'nin babası Zeyd bin Hârise'nin Hız. Peygamber (sas) tarafından evlat edinilmiş olması ve annesi Ümmü Eymen'in Hız. Peygamber'in (sas) bakıcılarından olmasının da bir sonucu olabilir.

2.2. Hız. Muhammed'in (sas) Üsâme'ye Yakınlığı

Hız. Muhammed (sas), Üsâme'yi küçüklüğünden itibaren çok sevmiş ve ona özel bir ilgi göstermiştir. Hız. Âişe'nin ifadesine göre, Üsâme, Hız. Peygamber'in (sas) en çok sevdiği kişiler arasındaydı. Onun eğitimi ile özel olarak ilgilenmiş ve bu konuda ailesinin diğer üyelerinden de ayırmamıştır. Bu durum doğal olarak da ikili arasında büyük bir sevgi, saygı ve muhabbetin gelişmesine vesile olmuştur.

Hız. Peygamber'in Üsâme'ye olan sevgisi Müslümanların geneli tarafından bilinmekteydi. Üsâme'nin babası Zeyd b. Hârise "hibbû Rasulillah" yani "Allah Resulü'nün sevdiği kişi" olarak bilinirdi.(Temir, 2020, s.79) Onun bu yakınlığı sebebiyle de oğlu Üsâme de bu sevgiden nasiplenmişti. (Acar, 2014, s.278-280) Bu nedenle bazı sahâbiler kendilerinin Hız. Peygamber'e bizzat söylemekten çekindikleri bazı konuları Üsâme aracılığıyla iletmeye ve bu hususta onun yakınlığını kullanmaya çalışmışlardı. Bu olaylardan birisinde, önde gelen kabilelerden birisi olan Beni Mahzûm'a mensup bir kadın hırsızlık yapmıştı. Ancak bu suçun cezasının uygulanması durumunda toplum içerisinde rencide olacağını düşünen bazı kişiler bu kadının ceza almaması için bir aracı / çözüm yolu bulmaya çalıştılar. Bu sebeple kabilenin ileri gelenleri, kadına had cezası uygulanmaması için Üsâme'ye başvurmuş, o da kabilenin ileri gelenlerinin taleplerini Hız. Peygamber'e iletmişti.(İbn Sa'd, 2015, s.4/78) Bu duruma çok kızan Hız. Peygamber kendisinden Allah'ın koymuş olduğu cezayı kaldırmasını istediğini ve böyle bir şeyin mümkün

olmadığını söylemişti. Hatta yaptığı hatanın büyüklüğünü fark eden Üsâme, affedilmesi için Hz. Peygamber'den dua etmesini istemiştir.(Atalay, 2022, s.151) Bu yaşanan hadise her sahabinin cesaret edebileceği bir şey değildi. Bu doğrultuda Hz. Âişe, Üsâme'den başkasının bu hususta benzer bir cesaret göstermesinin mümkün olamayacağını de beyan etmiştir.(ez-Zehabî, 1982, s.2/499)

Hz. Peygamber'e (sas) yakın sahabiler içerisinde zikredilen Üsâme b. Zeyd, Huneyn Savaşı esnasında yaşanan bozguna da dirayetli bir şekilde Hz. Peygamber'in yanında kalan isimlerden olmuştur.(Güzel, 2018, s. 135) Bir diğer önemli hadise ise Üsâme b. Zeyd'in hayat boyu yaşadığı bir pişmanlığın kaynağını teşkil etmektedir. Üsâme 8/629 yılında Gâlib b. Abdullah kumandasında Fedek civarında oturan Mürre kabilesi üzerine gönderilen 200 kişilik seriyyede yer aldı. Bu sırada Benî Mürre'nin müttefiki Cüheyne kabilesine mensup Mirdâs b. Nehik'ı "Lâ ilâhe illallah" dediği halde onun gerçekte Müslüman olmadığını, ancak can korkusuyla Müslümanlığı kabul ettiğini düşünerek öldürdü. Bunu duyan Resûl-i Ekrem Üsâme'yi çağırıp, "Kalbini yarıp da mı baktın?" diyerek yanlış yaptığını belirtti. Üsâme böyle bir hata yaptığı ve Resûlullah'ı üzdüğü için kendini affedememiş ve "Keşke daha önce değil de bugün Müslüman olsaydım" demiştir.(Ari, 2012, s.362)

Üsâme b. Zeyd, Hz. Peygamber vefat ettikten sonra uzun bir süre yaşamıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Vâdilkurâ'da yaşamaya başlayan Üsâme Muâviye b. Ebî Süfyan döneminin son zamanlarında vefat etmiştir.(İbn Sa'd, 2015, 4/81)

2.3. Üsâme b. Zeyd'in Ordu Komutanlığı

Genç yaşına rağmen İslam ordusunda önemli görevler üstlenmiş olan Üsâme b. Zeyd, yaşının küçüklüğü sebebiyle Bedir Savaşı'na katılamamıştı. Uhud Savaşı'nda ise katılmak istemiş ancak geri çevrilmişti. (Güzel, 2018, s. 66) Yaşının küçük olmasına rağmen Hendek Savaşı'na da katılma konusunda yoğun ısrarları neticesinde orduya kabul edilmiştir. (Acar, 2014, s. 279) Bu da onun erken yaşlarından itibaren cihat hususuna büyük bir iştiaak duyduğunu göstermektedir. Esasında konumuz bağlamında bu olay gençlerin temayüllerine göre kendilerine şans verilmesi durumundan büyük sorumlulukların altından kolayca kalkabileceklerine de işaret etmektedir.

Üsâme b. Zeyd'in katıldığı önemli savaşlardan birisi de İslam tarihinin önemli savaşlarından birisi olan ve babası Zeyd b. Hârise'nin şehit olduğu Mûte Savaşı'dır. Bu savaşta komutanların şehit edilmesinden sonra Hâlid b. Velid'in komutan olarak seçildiği haberini alan Hz. Peygamber yine bu savaşta hazır bulunan Üsâme b. Zeyd ile ilgili olarak "Babası öldürülen komutanlığa daha layık değil midir?" şeklinde bir söz de söylemişti. (İbn Sa'd, 2015, 4/69) Hz. Peygamber Üsâme'nin babasının şehadeti sebebiyle bu göreve daha layık olduğunu ifade etmek istemişti. Bu savaş yukarıda da belirttiğimiz gibi Müslümanların Bizans karşısında ilk savaşıdır. Sonucu Müslümanların arzu ettiği gibi tamamlanmamış olsa da bu savaş Müslümanların aslında ne kadar dirençli bir askeri kabiliyete sahip olduklarını da göstermişti. Kısa süre sonra elde ettikleri başarılar da bu durumu önemli ölçüde pekiştirmiştir.

Hz. Peygamber (sas), vefatından kısa bir süre önce, daha önce savaştığı ancak herhangi bir müspet sonuç alamadığı Bizans üzerine bir sefer tertip etmeye karar verdi. Bu seferin amacı sadece önceden yaşananların bir karşılığı olarak değil, Müslümanlara hem bir özgüven aşılamak ve hem de sonraki adımlar için bir dayanak oluşturmaktır. Bu doğrultuda bir sefer hazırlığı başlayınca Hz. Peygamber (sas) henüz 18-19 yaşında olan Üsâme b. Zeyd'i, gönderilecek olan orduya komutan olarak atamıştır. Bu atama, bazı sahabilerin hem yaşça genç hem de azatlı bir kölenin oğlu olan birinin komutanlığına (Kara, 1996, s. 113) itiraz etmesine neden olsa da, Hz. Peygamber (sas) bu kararlılığından vazgeçmemiştir. Bazı sahabilerin bu itirazlarına karşın Hz. Peygamber'in onun babasının komutanlığına da itiraz edildiğini ancak onun, görevini hakkıyla yerine getirerek bu eleştirileri boşa çıkardığını göstermiştir. (Arslan, 2020, s.622)

Üsâme b. Zeyd bu göreve atandıktan sonra dönemin usulü üzere Medine dışına bir karargâh kurarak sefere katılacak olan Müslümanların burada isimlerini kaydettirmelerini ve sefer hazırlıklarına başlamalarına karar verdi. Ancak günler ilerledikçe Hz. Peygamber'in (sas) rahatsızlığı artmaya başladı ve Üsâme Hz. Peygamber'in durumu netleşmeden harekete geçmek istemediği için biraz ağırdan hareket etti. Bu sırada Hz. Peygamber'in hastalığı ilerledi ve kendisi vefat etti (11/632). Bu durum Müslümanlar için büyük bir hüznün vesilesi oldu. Elbette O'nun evinde hayatının önemli bir kısmını geçiren bir kimse için de üzücü bir olaydı. Üsâme sonrasında defin işlemlerini de bekledi ve süreç Müslümanların başına halife olarak Hz. Ebû Bekir'in geçmesiyle tamama erdi.

2.4. Hz. Ebû Bekir Döneminde Üsâme Ordusu

Hz. Peygamber'in (sas) vefatından kısa bir süre önce oluşturulan ve Üsâme Ordusu adı verilen ordunun hareketi büyük bir olaydı. Zira Hz. Peygamber'e itiraz edenler Hz. Ebû Bekir'e de itiraz etmişlerdi. Ancak Hz. Peygamber'in

her daim yanı başında yer alan Hz. Ebû Bekir bu konuda net bir tavır göstererek onun ordu komutanı olarak sefere çıkacağını net bir dille ilan etti ve Üsâme'nin komutasındaki orduyu sefere gönderme kararı aldı. Hz. Peygamber'in vefatından önce sefere katılacağını beyan eden Hz. Ömer gibi bazı sahabilerin geride kalması için ordu komutanı Üsâme'den izin isteyen halife bu hareketiyle onun otoritesine de büyük bir saygı duyduğunu gösterdi. Diğer taraftan ordunun harekete başladığı sırada ordu ile Medine dışına doğru bir miktar yürüyerek onları uğurladı. Bu sefer, İslam devleti için önemli bir başarı olduğu gibi Hz. Ebû Bekir'in kararlı duruşu ile daha büyük bir önem de kazanmıştır. Hz. Ebû Bekir sefere çıkan bu ordunun gidişiyle birlikte tarihte Ridde Olayları olarak bilinen İslâm'dan dönme hareketleri ile karşı karşıya kaldı. Bu konuda da Üsâme ordusundan destek almıştır. Ayrıca bir süre sonra seferden dönen bu orduyu dinlendirmek istemiştir. Bu esnada ise Üsâme b. Zeyd'i yerine vekil olarak bırakarak mürtetler üzerine sefere çıkan Hz. Ebû Bekir de bu genç sahabe olan güvenini göstermişti.(et-Taberî, 2019, s.239)

3. Sonuç

Bu çalışmada, İslam tarihindeki gençlere duyulan güvenin en belirgin örneklerinden biri olan Üsâme b. Zeyd'in ordu komutanlığı üzerinden, gençlere sorumluluk verilmesinin bireysel gelişim ve toplumsal yapı üzerindeki olumlu etkileri değerlendirilmiştir. Hz. Peygamber'in, tecrübeli sahabilerin varlığına rağmen genç bir sahabe böylesine önemli bir görev vermesi, onun gençlere duyduğu güvenin ne kadar derin ve bilinçli olduğunu göstermektedir. Bu uygulama, gençlerin sadece biyolojik değil, sosyal ve ahlaki olgunluklarına göre değerlendirilmeleri gerektiğini ortaya koymaktadır. Günümüz dünyasında gençlerin sosyal hayattan dışlanmaları, özgüvensiz bireylerin yetişmesine neden olmakta; bu durum, toplumun gelişimini de olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla, tarihi örnekler ışığında gençlere güven duyulması ve onların inisiyatif alabilecekleri alanlarda desteklenmesi hem bireysel gelişimlerine hem de toplumsal istikrara katkı sağlayacaktır.

Hz. Muhammed'in (sas) Üsâme b. Zeyd'e duymuş olduğu güvenin bir örneğini teşkil ettiği gençlere olan yaklaşımı, günümüz dünyasına ışık tutmaktadır. Onun sevgi, şefkat, saygı, örnek olma, sorumluluk verme, hoşgörü, adalet ve eşitlik ilkeleri, gençlerin Müslüman bir toplumda sağlıklı bir şekilde yetişmelerine ve topluma faydalı bireyler olmalarına katkı sağlayacaktır. Zira günümüz dünyasında en büyük çıkmazda olan gençlerimizdir. Çünkü onların yaşadıkları dünyanın nefsanî cazibeleri bir insanın tahammül sınırının üzerindedir. Bu nedenle de günümüzde İslâm toplumlarının etkin büyüklerine ve karar alıcılarına gençlere yönelik politikalar oluştururken en büyük örnek Hz. Peygamber olmalıdır. Bu nedenle, Hz. Muhammed'in (sas) gençlere olan davranışını anlamak ve uygulamak, günümüz dünyası için büyük bir önem arz etmektedir.

Gençlere geçmişten ders alarak iyi davranışları benimseme ve geliştirme konusunda ilham verebilir. Ayrıca, Hz. Muhammed'in (sas) aile içi şiddete karşı tutumu ve kadınlara iyi davranılması konusundaki öğütleri günümüz gençlerine sağlıklı ilişkiler kurma ve aile değerlerine sahip çıkma konusunda önemli mesajlar içermektedir. Ayrıca İslam toplumunun en önemli dinamiklerini teşkil eden gençlerin sorumluluk sahibi olmaları için büyüklerin daha etkin olmaları da önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Acar, C. (2015). Hz. Peygamber'in Görevlendirmelerinde İnsan Yetiştirme Unsuru Zeyd b. Hârise ve Üsâme b. Zeyd Örneği. *İçinde Kültürel Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz" Sempozyumu.* (ss. 273-286) Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Algur, H. (2021). Modern Dönemde Özdenetimli Bir Gençlik Yetiştirmenin İmkânı. *İçinde S. Kara, S. Aybey, & T. Aşıroğlu (Ed.), İslam, Modernite ve Gençlik* (ss. 285-307). İlahiyat Yayınları.
- Algur, H. (2022). *Nesiller Arası Farklılaşma ve Din Eğitimi*. Pegem Akademi Yayınları.
- Algur, H. (2024). Sorumluluk ve Din Eğitimi: Psiko-Sosyal Perspektif. *İçinde M. Ulu & C. Osmanoglu (Ed.), Psikoloji, Eğitim ve Din. Kimlik Yayınları.*
- Algül, H. (2020). *MÜTE SAVAŞI* (C. 31, ss. 385-387). TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mute-savasi>
- Arı, M. S. (2012). Üsâme b. Zeyd. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 42, ss. 361-363). TDV Yayınları.
- Arsalan, İ. (2020). *Vahiy ve Akal Işığında Hz. Peygamber'in Hayatı*. Okur Akademi Yayınları.
- Atalay, S. R. N. (2022). Hz. Peygamber Dönemi'nde Ve Sonrasında Üsâme b. Zeyd. *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi*, 2(1), Article 1.
- Çakmak, A. (2020). *Din Eğitiminde Hayatı Anlamlandırma*. Pegem Akademi.
- Çelik, Y. (2017). *İslâm'da Sosyal Hizmetler -Hz. Peygamber Dönemi-*. Çizgi Kitabevi.
- Erkocaaslan, R. (2018). *Kur'an'da İsmi Zikredilen Tek Sahabi Zeyd bin Hârise*. Beyan Yayınları.
- Erul, B. (2013). *Zeyd b. HÂRİSE* (C. 44, ss. 319-320). TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeyd-b-harise>
- et-Taberî, İ. C. (2019). *Târihu't-Taberî* (Çev.; C. Saylık, C. 3). Ankara Okulu Yayınları.
- Göl, Y. S. (2020). *Hz. Hamza*. Beyan Yayınları.
- Güzel, A. (2018). *Hz. Peygamber'in Savaşları -Gazveler-*. Kitap Dünyası Yayınları.
- Hacıismailoğlu, M. İ. (2020). Osmanlı Müelliflerinin Çalışmalarında Zeyd-Zeyneb Hadisesi Bağlamında Voltaire'in "Fanatizm veya Peygamber Muhammed'in Bağnazlığı" Adlı Tiyatro Eseri Üzerine Değerlendirmeler. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(1), Article 1. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.689001>

- İbn Kesîr, E.-F. İ. b. Ö. (1986). *El-Bidâye ve'n-nihâye* (C. 3). Dâru'l-Fikr.
- İbn Sa'd, M. b. S. b. M. (2015). *Kütübü't-Tabakâti'l-Kebîr* (Çev.: A. Elmalı & M. Akbaş, 2. bs, 1-11). Siyer Yayınları.
- Kara, S. (1996). *Hz. Peygamber (s.a.v) Döneminde Gençlik*. Atatürk Üniversitesi.
- Karaalp, C. (2019). Kur'an'da Örnek Genç Modeli. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 2(4), Article 4. <https://doi.org/10.35235/uicd.490202>
- Meydan, H. (2022). *Postmodern İklimde Din ve Değerleri Öğretmek*. Değerler Eğitim Merkezi Yayınları.
- Siddîki, M. (1990). *İslam Dünyasında Modernist Düşünce* (M. Fırat & G. Korkmaz, Çev.). Dergâh Yayınları.
- Temir, H. (2020). *Hz. Zeyd b. Hârise*. Beyan Yayınları.
- Tozlu, N. (2014). *Eğitimden Felsefeye—I*. Bayburt Üniversitesi Yayınları.
- Uçar, İ. (2019). *Hz. Muhammed Zamanında Medine'de Gündelik Hayat Mekanın Üretimi*. Fecr Yayınevi.
- Yılmaz, A. (2018). *Didaktik Bir Bakış Açısıyla Hz. Muhammed*. Pegem Akademi.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Ebeveynlerde Akılcı Olmayan İnançlar

Irrational Beliefs in Parents

Ayca Tan¹ ■ Beyza Yılmaz² ■ Zehra Pınar Batmaz³ ■ Şakir İpek⁴ ■ Hüseyin Dikmen⁵

Makale Bilgisi

¹ Öğrenci, Ankara Üniversitesi

Ankara /Türkiye

ORCID: 0009-0006-3268-1834

Mail: aycantan@gmail.com

² Öğrenci, TED Üniversitesi

Ankara /Türkiye

ORCID: 0009-0002-3380-6898

Mail: beyza32356@gmail.com

³ Öğrenci, Ankara Üniversitesi

Ankara /Türkiye

ORCID: 0009-0003-0751-7651

Mail: zehrapbatmaz@gmail.com

⁴ Uzman Psikolojik Danışman,

Akılcı Yaşam Eğitim, Danışmanlık ve

Psikolojik Destek,

Ankara /Türkiye

ORCID: 0009-0009-4825-8362

Mail: sakiripek06@gmail.com

⁵ Uzman Psikolojik Danışman, Akılcı

Yaşam Eğitim, Danışmanlık ve

Psikolojik Destek,

Ankara /Türkiye

ORCID: 0000-0002-4387-9698

Mail: huseyindikmen.akilciyasam.com

Sorumlu Yazar:

Hüseyin DİKMEN

Haziran 2025

Cilt:5

Sayı:1

10.5281/zenodo.15765016

Citation:

Tan, A., Yılmaz, B., Batmaz, Z.

P., İpek, Ş., & Dikmen, H. (2025).

Ebeveynlerde Akılcı Olmayan

İnançlar. GAB Akademisi, 5(1),

37-53.

Öz

Albert Ellis'in yapılandırmış olduğu Akılcı Duygusal Davranışçı Terapi (ADDT) yaklaşımına göre bireylerin bir olaya verdikleri tepki, olayla ilgili sahip oldukları akılcı ya da akılcı olmayan inançlarına bağlı olarak şekillenir; sahip olunan akılcı inançlar işlevsel olan sonuçlar doğurur ancak akılcı olmayan inançlar istenmeyen sonuçlar meydana getirebilir. Yaklaşım temel alındığında anne babaların ebeveynliğe yönelik sahip oldukları inançlar; çocuk yetiştirme yöntemleri, ebeveynliklerine yönelik kendi değerlendirmeleri ve çocuklarına olan yansımaları üzerinde etkilidir. Bu derleme çalışması da ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarını ve bu inançların çocuklara ve ebeveynliklerine etkilerini hem yurt içi hem yurt dışı literatürü tarayarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda alan yazındaki çalışmalar "akılcı olmayan inançlar, ebeveynlerde akılcı olmayan inançlar, akılcı duygusal davranışçı terapi" anahtar kelimeleriyle APA PsycNet, Google Akademik, YÖKTEZ, TRDizin, DergiPark ve TOAD veri tabanları kullanılarak incelenmiştir. İncelenen araştırmalar, ebeveyn akılcı olmayan inançlarının çocuğun benlik saygısı, psikolojik iyi oluşu, problem çözme becerileri gibi faktörleri olumsuz etkilediğini, bunun yanı sıra ebeveynlerin de kendi psikolojik sağlığı üzerinde olumsuz sonuçlar doğurduğunu gösterir niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Ebeveyn, Akılcı Olmayan İnançlar, Akılcı Duygusal Davranışçı Terapi.

<https://orcid.org/>

Abstract

According to Rational Emotive Behavior Therapy (REBT) approach structured by Albert Ellis, the reactions of individuals to an event are shaped depending on the rational or irrational beliefs about the event; rational beliefs have functional results, but irrational beliefs have undesirable results. Based on the approach, parents' beliefs about parenting have an impact on their child rearing methods, their own evaluations of their parenting and reflections on their children. This review study aims to examine parents' irrational beliefs and the effects of these beliefs on children and parenting by scanning both domestic and international literature. In this context, studies in the literature were examined using APA PsycNet, Google Scholar, YÖKTEZ, TRDizin, DergiPark and TOAD databases with the keywords "irrational beliefs, irrational beliefs in parents, rational emotive behavior therapy". The reviewed studies show that irrational beliefs of parents negatively affect children's self-esteem, psychological well-being and problem-solving skills, and also have negative consequences on the parents' own psychological health.

Keywords: Parent, Irrational Beliefs, Rational Emotive Behaviour Therapy.

Giriş

ADDT'nin kuramsal yapısının dayandığı iki temel söz vardır. Bunlar: Yunan stoacı filozof Epictetos'un "insanlar olaylardan değil, bu olaylara ilişkin bakış açılarından rahatsız olurlar" sözü ve bu sözden yüzyıllar sonra Shakespeare'in benzerini ifade ettiği "iyi ya da kötü bir şey yoktur, düşünceler onları iyi ya da kötü yapar" sözüdür (Ellis ve Harper, 1997). Bu türden felsefi ifadeler ve zamanla birçok önemli ismin katkıları ile beslenen Akılcı Duygusal Davranışçı Terapi (ADDT), 20. yüzyıla ulaşıldığında ise Albert Ellis tarafından yapılandırılmış ve sistematik bir çerçeveye kavuşturulmuştur. ADDT felsefesine göre insanlar hem akılcı hem de akılcı olmayan bir potansiyele sahip olarak doğar. Hatalarından ders çıkarma ve gelişimi için kendi potansiyelini gerçekleştirme gibi akılcı potansiyelini ortaya çıkarma eğilimine sahipken bununla beraber kendine zarar verme, erteleme, kaçınma ve mükemmeliyetçilik gibi akılcı olmayan potansiyelini de ortaya çıkarabilir (Ellis, 1989, aktaran Çivitçi, Türküm, Duy ve Hamamcı, 2014). Bu açılardan insanların olaylar ve durumlar karşısında takındıkları tutumlara, ruh hallerine ve tepkilerine bakıldığında benimsenen potansiyelin hangisinin olduğunu görebilmek önem arz etmektedir. Çünkü insanların dünyanın nasıl olduğu veya olması gerektiğine yönelik çeşitli inançlara sahip olması çoğunlukla kendi uydurmalarına karşılık gelmesinden kaynaklanmaktadır (Diguseppe, Doyle, Dryden ve Backx, 2017). ADDT, buradan yola çıkarak insanların akılcı olmayan inançları ile bu inançların kaynaklarını tanımlamaya ardından da akılcı boyuta dönüştürmeye çalışan öğretici bir yaklaşımdır. Toparlanacak olursa bu yaklaşıma göre insanlar bu potansiyellerinin farkında olarak sağlıklı bir yapılandırma ile kendi düşünce sistemlerini de değiştirme gücünde olurlar.

Yukarıda insan doğasına bakış açısı ele alınan bu yaklaşımın, ebeveyn ve çocuk ilişkisine yordandığında da benzer bir tablo ortaya çıkardığı gözlemlenmiştir. Ebeveynlerin akılcı ve akılcı olmayan inançlara sahip olma türü hem çocuklarına olan davranışları etkilenmekte hem de çocuklarının davranışları üzerinde etkili olmaktadır. Aynı zamanda benimsenen ve davranışa dökülen inanç türü, ebeveynlerin kendi ebeveynliklerine dair tutum ve tepkileri üzerinde de belirleyici bir rol oynamaktadır.

Amaç

Bu derleme çalışmasının amacı ebeveynlerin, çocuk yetiştirmeye ve ebeveyn olmaya yönelik benimsenen akılcı olmayan inançlarının hem kendileri hem de çocukları üzerindeki etkilerini yurt içi ve yurt dışı araştırmalar ışığında incelemektir. İncelemeler sonucunda ebeveyn inançları ve inançların anne babalara ve çocuklara olan etkileri değerlendirilecektir. Elde edilen değerlendirmelerin ve sonuçların alan yazında yapılacak olan çalışmalara ışık tutması beklenmektedir.

Yöntem

Bu makale, ebeveynlerde akılcı olmayan inançlara ilişkin literatürü incelemeyi amaçlamaktadır. Literatür tarama sürecinde 1963-2023 yılları arasında yazılan yerli ve yabancı kaynaklara APA PsycNet, Google Akademik, YÖKTEZ, TRDizin, DergiPark ve TOAD aracılığıyla ulaşılmıştır. Bu araştırmada yer alacak makaleleri belirlemek amacıyla "akılcı olmayan inançlar, irrational beliefs, ebeveynlerde akılcı olmayan inançlar, akılcı duygusal davranışçı terapi, rational emotive behaviour therapy" anahtar kelimeleri kullanılmıştır. Taramalar sonucunda yerli ve yabancı alan yazında yer alan ebeveynlerde akılcı olmayan inançlar çerçevesindeki 82 çalışma makaleye dahil edilmiştir.

ABC Modeli ve İnançların Hayatımıza Etkisi

Birçok insan rahatsız edici ve istenmeyen duyguların (C) sebebinin harekete geçiren olay (A) olduğunu varsaymaktadır ancak bunun aksine olaya yönelik akılcı olmayan inançlar (B), yaşanan olay ile olumsuz duygular arasındaki ilişkide aracı görevi görmektedir (Ellis, 1993 Akt: Abd Ghani, Ibrahim, Abd Azian ve Mahfar, 2015). İnançlar ve fikirler; düşünceler, duygular ve davranışlar üzerinde güçlü etkiye sahiptirler ve böylelikle bireyin duygusal rahatsızlık derecesini etkiler (Ellis, 1963 Akt: Ackerman, 1991).

Ellis'in ABC modeline göre bireyler, hakkında akılcı ya da akılcı olmayan inançlara sahip oldukları bazı harekete geçiren olaylar yaşarlar. ABC modelinin inançlar kısmı işlevsel ya da işlevsel olmayan bazı sonuçlara neden olmaktadır. Bu bağlamda akılcı inançlar işlevsel olan bazı duygusal, davranışsal ve bilişsel sonuçlara yol açarken akılcı olmayan inançlar da işlevsel olmayan bazı sonuçlar doğurmaktadır (David, Schnur ve Belloiu, 2002). ABC modeli somut bir bütün olarak düşünüldüğünde "ne oldu?" sorusu, harekete geçiren olayın tespit edilmesi için sorulmaktadır. Bireyin olayı nasıl algıladığı ve olaydan ne çıkardığı noktaları ise bireyin inanış sistemiyle alakalıdır.

Bireyin inanç sisteminin anlaşılmasından sonra akılcı ve akılcı olmayan inançların tespitinde bireyin olayı nasıl değerlendirdiği, algısını kabul edip etmediği aydınlatılmaya çalışılır. Son olarak bireyin sahip olduğu inançlarının duygular ve davranışlar üzerinde nasıl sonuçlar doğurduğu incelenmektedir (Digiuseppe vd., 2017).

ADDT, insan bilişinin duyguların ortaya çıkmasındaki en önemli belirleyici olduğunu ve insanları “iyi” ya da “kötü” hissettiren olaylar ya da çevremizdeki insanlar değil bilişsel olarak sahip olduğumuz düşünce ve inançlar olduğunu dile getirir. Eğer sıkıntılı süreçlerin nedeni bilişler ve bununla birlikte sahip olunan irrasyonel düşünceler ise bu süreçlerden kurtulmak düşünceyi değiştirerek mümkün olmaktadır. Ancak sıkıntılı süreçlere neden olan sadece akılcı olmayan inançların varlığı değil, onları dengede tutacak akılcı inançların var olmayışıdır. Bize rahatsızlık veren ve işlevsel olmayan duygular bizim kendimize söylediklerimizden kaynaklanmaktadır ve insanların sahip olduğu inanç sistemleri ve bununla birlikte düşünme biçimleri, acının sonlanıp sonlanmayacağını etkiler (Digiuseppe vd., 2017). Bireylere rahatsızlık veren duygular kendi kendilerine var olmadıkları gibi bilinç dışı ihtiyaç ve arzulardan meydana gelmezler. Bu rahatsızlık veren duyguların arka planında o bireyin düşünceleri, tutumları ve inançları yer almaktadır ve bunların değiştirilmesi olumsuz duyguların değişmesine de temel olacaktır. Fakat bu değişimi yaparken dikkatli olmak ve olumsuz duygunun yerine bir başka olumsuz duygu getirmeme üzerine çalışılmalıdır (Ellis ve Harper, 1997).

Duygular ve Davranışlar

ADDT kuramına göre duygular olumlu ve olumsuz şeklinde ayrılmaktadır. Terapistin görevlerinden biri, birey olumsuz bir duygu içerisinde olduğunda bunun sağlıklı olması yerine sağlıklı olmasına yardım etmesidir. Yani kişinin olumsuz ama sağlıklı duyguları fark etmesini sağlamaktır (Yurdakul, 2021). Duyguları olumlu veya olumlu olmayan şekilde ayırabiliriz fakat ADDT'ye göre duyguların sağlıklı veya sağlıklı olmasında farklı şartlar söz konusudur. Evladını kaybeden bir ebeveyn bu durum yüzünden üzüntü ve pişmanlık gibi olumlu olmayan duygular içerisinde olabilir. Bu durum olumsuz olduğu kadar aslında sağlıklıdır da. Ancak ebeveynin deneyimlediği duygular depresyon, utanç ve suçluluk gibi duygular olduğunda buna olumsuz ve sağlıklı duygular diyebiliriz (Dryden ve Mytton, 1999, ss. 105-106 Akt: Bağcı, 2013). Bir durum karşısında insan kendisini üzüntülü hissedebilir ama bu durum kaygı boyutuna ulaşması takdirde sağlıklı olumsuz duygu içerisinde olduğunu gösterir. Olumsuz duyguların sağlıklı halleri, duruma uygun tepkiler verirken sağlıklı haller abartılı ve akılcı olmayan düşüncelerle beslenir. Sağlıklı olumsuz duyguların sağlıklı halleriyle örneklendirerek bunu daha iyi açıklayabiliriz: Bir ebeveyn çocuğunun sınavda düşük not almasına üzülebilir ancak bu durumu felaketleştirip kaygıya kapılması sağlıklı bir duygudur. Benzer şekilde, pişmanlık duymak yapıcı olabilirken aşırı suçluluk veya utanç hissetmek sağlıklı bir tepkiye yol açar (Yurdakul, 2021).

İşlevsel olmayan duygular, bireylerin akılcı olmayan inançlarından kaynaklanır. Bu inançlar gerçekliğin doğru algılanmasını engeller ve bu durum stres ve kaygı gibi psikolojik sorunlara yol açabilir (Digiuseppe ve Bernard, 2006 Akt: Ede vd., 2020). Mutsuzluk ve keder sağlıklı olumsuz duygular olarak kabul edilirken utanç ve depresyon hem olumsuz hem de sağlıklı duygular kategorisine girer. Mutsuzluk gibi olumsuz ama sağlıklı duyguları, genel olarak istenilen şeylere ulaşmada bir engelle maruz kalınca hissederiz fakat bu istenilen şeyden vazgeçmeyi, korkmayı veya kaçmayı peşinden getirmez. Bunun yanında depresyon gibi olumsuz ve sağlıklı duygular hem ana hem de geleceğe ket vurma gücüne sahiptirler. Kişide istenilen şeye ulaşmadaki engelleyici durumun hep olacağı düşüncesi yer teşkil eder ve bu sebepten kişi istemekten, denemekten ve umutlanmaktan uzaklaşır (Ellis ve Harper, 1997). Sahip olunan her olumsuz duygu bir problemin varlığına işaret etmez. Burada önemli olan negatif duyguların da var olduğunu kabul etmek, sağlıklı ve işlevsiz olanları sağlıklı ve motive edici duygularla değiştirmektir (Digiuseppe vd., 2017).

Akılcı İnançlar

ADDT, psikolojik rahatsızlıkların temelinde Ellis'in akılcı olmayan inançlarının bulunduğunu ve psikolojik sağlıklı olmanın belirli kriterlere bağlı olduğunu savunur. Ellis ve Dryden (1997, ss. 18-19) bu kriterleri; bireylerin kendilerine ilgi göstermesi, sosyal ilgi geliştirmesi, öz-yönelim sahibi olması, yüksek bir engellenme eşliğine sahip olması, esnek düşünmesi, belirsizliği kabul etmesi, yaratıcı ilgiye sahip olması, bilimsel düşünme yeteneğini kullanması, kendini kabul etmesi, risk almaya istekli olması, uzun vadeli zevk arayışında bulunması, ütopyacı olmaması ve kendi duygusal rahatsızlıklarının sorumluluğunu üstlenmesi şeklinde ifade eder. Bu kriterler, bireylerin duygusal sağlığını ve psikolojik dayanıklılığını artırarak yaşamın zorluklarıyla daha etkili bir şekilde başa çıkmalarına yardımcı olur (Bağcı, 2013).

Ellis, 1955 yılında ADDT'yi geliştirirken ruhsal ve duygusal rahatsızlıkların giderilmesinde akılcı olmayan inançlar yerine akılcı inançların benimsenmesinin kritik olduğunu belirtmiştir. Akılcı inançlar; akılcı olmayan inançların aksine işlevsel olan, katı çerçeveye sahip olmayan ve bireyin temel amaç ve hedeflerine gerçekleştirmesine yardımcı olan inançlardır. Ellis benimsenmesi gereken akılcı inançları 4 başlıkta ele almaktadır:

1. Bireyin beklenti, tercih ve davranışlarını katı kurallarla oluşturmak yerine esnek ve makul düzey çerçevesinde oluşturması gerektiğidir. “Çocuğuma iyi bir örnek olmalıyım.” demek yerine “Çocuğuma iyi bir örnek olmak isterim ve buna uygun davranmayı deneyebilirim.” demeyi tercih etmek akılcı inanç kapsamında olacaktır.
2. Kişinin olumsuz sonuçları veya olası olumsuzlukları değerlendirirken felaketleştirmeden ele alması akılcı inanca sahip olduğu gösterir. “İşimi kaybedersem çocuğum bana asla saygı duymacaktır.” şeklindeki bir düşünce olumsuz algılanan bir sonucun felaketleştirilmesidir.
3. İşlevsiz bir mükemmeliyetçilik tutumu içerisinde olmaktansa yüksek tahammülü yansıtan inançlara sahip olmak daha akılcı olacaktır.
4. Beklentilerin gerçekleşmemesi durumunda reddedici, yargılayıcı ve kabul edilemez bir tutuma bürünmek yerine daha kabul edici ve normalleştirici bir düşünceye sahip olmak akılcı inanç özelliklerindendir (Kudu Arıcan ve Sayal, 2020).

Ellis’ten yıllar sonra Walen, Diguseppe ve Dryden (1992, p. 114-116), akılcı inançlar ile akılcı olmayan inançları karşılaştırmış ve beş ana noktada bunların ayrıştığını ifade etmişlerdir. Bu ayrıma göre akılcı inançların barındırdığı özellikler şunlardır: Kendi içinde tutarlılık gösterir ve mantıklıdır, deneysel olarak kanıtlanabilir ve doğrulanabilir, esnektir ve koşullara göre değişebilir, uyumlu duygulara neden olur ve kişinin amaçlarına ulaşmasında yardımcı faktör görevi görür. Akılcı olmayan inançların özellikleri ise mantıksal bir tutarlılık göstermediği gibi deneysel gerçeklerle de tutarlılık göstermez, esnek değil dogmatiktir, uyumlu duygulardan çok rahatsız edici duygulara sebep olur ve amaçlara ulaşılmasında engelleyicidir (Walen vd., 1992 Akt: Kaya, 2010).

Akılcı inançlar esnek, mantıklı, gerçekçi düşünceleri; akılcı olmayan inançlar katı, değişmesi çok güç olan aşırı uç düşünceleri temsil etmektedir (Abd Ghani vd., 2015). Tercih, kötülüğün gerçekçi değerlendirilmesi, rahatsızlığa karşı yüksek tolerans ve koşulsuz kabul/kendini kabul olmak üzere 4 çeşit akılcı inanç tanımlanmıştır (David, Lynn ve Ellis, 2009 Akt: Oltean, Hylve, Vallières ve David, 2017).

Akılcı Olmayan İnançlar

İnsanların yaşadıkları olaylara verdikleri duygusal ve davranışsal tepkiler, sadece o olaydan kaynaklı olmaz. Böyle olsaydı herkes her olaya aynı tepkiyi verirdi fakat insanların tepkileri esasta o olaya yükledikleri anlamlar ve ona ilişkin yorumlamalarından oluşmaktadır. Ellis’e göre akılcı olmayan inançlar, Beck’e göre bilişsel çarpıtmalar ismini taşıyan bu işlevsel olmayan düşünceler insanlarda duygusal ve davranışsal rahatsızlıklara sebep olur. Bilişsel davranışçı yaklaşımlar, bu işlevsel olmayan düşüncelerin işlevsel hale getirilmesinde insanlara yardımcı olmaya odaklanırlar. Ellis akılcı olmayan inançlar şeklinde isimlendirdiği işlevsel olmayan düşünceleri 3 temel başlık altında toplamıştır. Bu başlıklar: Kişinin kendisiyle ilgili talepkarlığı, diğer insanlarla ilgili talepkarlığı ve içinde yaşanılan dünyayla ilgili talepkarlığı şeklindedir. Beck ise bilişsel çarpıtmalar ismini vermiş ve tipik bilişsel çarpıtmaların şu şekilde olacağını belirtmiştir: Seçici soyutlama, keyfi çıkarım, aşırı genelleme, kişileştirme, kutuplaşmış düşünce ve büyütme/abartma (Türküm, 2003). Akılcı olmayan inançlar, olaylardan değil sağlıksız düşünceler ile o olayı ele alışımızdan kaynaklıdır. Örneğin anne babaların ebeveynliğe karşı benimsedikleri sağlıksız düşünceler sonucu akılcı olmayan inançlar sistemi gelişir. Bu akılcı olmayan inançlar sistemini Kaya ve Hamamcı, 2011 yılında yaptığı ölçek geliştirme araştırmasında “beklentiler” ve “mükemmeliyetçilik” olarak iki alt boyuta ayırırken Ackerman ise 1991 yılında kendi alt boyutlandırmasını akılcı olmayan tarzda düşünme ve katı düşünme olarak adlandırmıştı (Çekiç, Kaya ve Buğa, 2019).

Ellis duygularımızı ve davranışlarımızı etkileyen, işlevsiz ve akılcı olmayan 11 inançtan bahsetmektedir ve daha sonrasında 3 grup altında toplamıştır. İlk grup içerisinde yer alan insanlarda “Başarılı ve yetenekli olmalıyım ki benim için önemli olan insanların her zaman takdirini kazanmalıyım. Yoksa beceriksiz ve bir hiç olurum.” düşüncesi hakimdir ve baskın duyguları etkisiz, değersiz, kaygılı ve depresif şeklindedir. İkinci grup içerisinde yer alan insanlarda “Ben nazik davranılmayı hak eden biriyim ve diğer insanlar bana nazik davranmaz ise cezalandırılmalıdırlar.” düşüncesi hakimdir ve kızgınlık, öfke, kin ve düşmanlık baskın duygularıdır. Son olarak üçüncü gruptaki insanlarda ise “Her koşulda yaşam şartlarım iyi olmalı. Olmadığı takdirde ben buna katlanamam ve yaşamım değersiz olur.” düşüncesi içerisinde oldukları ve baskın duyguları hayal kırıklığı, kendine acıma ve depresyon olabilmektedir (Kudu Arıcan ve Sayal, 2020).

Ellis, akılcı olmayan inançların temelinde esas olarak talepkarlık inançlarının yer aldığını ifade eder. Akılcı olmayan felaketleştirme, düşük engellenme eşiği ve kişinin kendisini, kendinden ayrı olarak da diğer kişilerle yaşamı suçlama tutumları kişideki bu talepkarlık inançlarından meydana gelmektedir (Bağcı, 2013). Ellis tarafından talepkarlık ve aşırı genelleme, facialaştırma, düşük engellenme eşiği ve toptan değerlendirme kategorileri altında toplanan akılcı olmayan inançların akılcı olup olmadıklarına 3 kritere bakarak karar verilir: Akla uygun olma, gerçek olma ve amaca ulaşma konusunda yardımcı olma (Dryden ve Gordon, 2013 Akt: Akşab, 2020).

Talepkarlık inancı, bireyin aktive edici olaya yönelik sahip olduğu “-meli/-malı” şeklinde ifade edilebilen düşünce kalıplarını temsil etmektedir (Dryden ve Neenan, 2004 Akt: Abd Ghani vd., 2015). Örneğin bu inanca sahip olan bir ebeveyn “Çocuklarım bana saygı duymalı.” şeklinde bir cümle kurarken talepkarlık inancına sahip bir çocuk ise “Anne ve babam istediğim her şeyi yapmalı.” şeklinde temel bir inanç geliştirebilmektedir. Ellis fobilerin akılcı olmayan inançlardan kaynaklanan *felaketleştirme* eğilimini temsil ettiğini düşünmüştür. Bu bağlamda ADDT gibi çeşitli müdahale yöntemleri ile fobilerin altında yatan mantık dışı inançların tespit edilmesi ve sonrasında değiştirilmesi amaçlanmaktadır (Thyer, Papsdorf ve Kramer, 1983). Felaketleştirici inançlara sahip bireyler, bu inançları göz önüne alındığında geniş bir yelpazede yer alırlar ki bu, bazılarının “facia” olmayan olayları aşırı felaketleştirme eğilimleri oldukları anlamına gelir. Böyle bireyler bir randevuya geç kalma ya da sınavdan düşük not alma gibi olayları felaketleştirebilirler (Digiuseppe vd., 2017). Çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle anılan *engellere karşı düşük tahammül* ya da *rahatsız olmaya katlanamamak*, insanın karşılaşabileceği engellenme ve rahatsızlık durumlarında ne kadar mücadele edebilecekleri ve çaba gösterebileceklerine yönelik sahip olduğu inançlar olarak tanımlanabilir (Digiuseppe vd., 2017). *İnsan değerinin toptan değerlendirilmesi* kişinin kendisi ya da bir başkası tarafından kendisini ya da bir başkasını değerlendirdiği, bu değerlendirme ile birlikte bazılarının diğerlerinden daha değersiz olduğuna yönelik olan mantıksız bir inanç türüdür. Bu inanca sahip olan bir birey kendine yönelik olarak “Ben işe yaramaz biriyim.” demeye yaktın olduğu gibi diğerlerine yönelik olarak kişilerarası yakın ilişkilerde karşıdaki kişiyi değersizleştirebilirler (Digiuseppe vd., 2017).

Akılcı olmayan inançların kaynağından bahsedecek olursak Ellis ve Harper bu inançların kaynağını birden fazla faktöre bağlarlar. İnsanlar dünyaya geldiklerinde akılcı olan ve olmayan düşünceler geliştirme potansiyelleri ile birlikte doğarlar. Çocukluk ve ergenlik yılları ise akılcı olmayan inançların aile, çevre ve akran gibi çeşitli araçlar ile öğrenildiği dönemlerdir. Ailelerin benimsedikleri tutumlar veya kendilerinde var olan akılcı olmayan inançlar, çocuklarının da akılcı olmayan inanç geliştirmelerinde aracılık yapacaktır (Şahingiray, 2020). Bir bakıma akılcı olmayan bu inançlar bireyde doğuştan var olabildiği gibi kişinin hayattaki birçok rol modeli (anne-baba, öğretmen, akraba, akran vd.) gözlemlemesi sonucunda da benimsediğini görebiliriz. Bu benimsemeler bireyde küçük yaşlardan itibaren başladığı için süreç içerisinde birey için *kural* haline gelebilmektedir ve yaşamını oldukça etkilemektedir (Ellis ve Harper, 2005 Akt: Çekiç, Akbaş ve Hamamcı, 2016). Bireylerin akılcı olmayan inançlarının şekillenmesinde ebeveynlerinin onlara nasıl davrandığı ya da neler söylediği etkili bir faktördür (Johnson, 2010). Bir bakıma ebeveyn tutumları ile kişinin kendisine ve başkalarına yönelik akılcı olmayan inançlar geliştirmesi arasında anlamlı bir ilişki vardır (Şahan ve Kahtali, 2021).

Ellis, bireylerin içerisinde bulundukları duygusal rahatsızlıkların kaynağı olarak öncelikle bireyin kendisini suçladığı fikrini savunmaktadır. Birey bu duygusal rahatsızlıktan kurtulmak istiyorsa kendisini ve başkalarını suçlamaktan vazgeçmesi gerektiğini ve kusur olarak gördüğü şeylerle bile aslında kendisini olduğu gibi kabul etmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Bireye, kendisini olduğu gibi kabul etmesi konusunda yardımcı olmak terapistin işidir (Corey, 2005, p. 299-300 Akt: Bağcı, 2013). Akılcı olmayan inançlar çevre faktöründen etkilenir fakat biyolojik yanı yadsınamayacak kadar az değildir. Bu sebeptendir ki bazen insanlar akılcı olmayan inançlarına karşı bir iç görüş kazansalar bile bunları değiştirmekte zorlanırlar. Ellis, biyolojik kökenli olan akılcı olmayan inançları ifade ederken akılcı olmayan inançların sadece aptal, cahil ya da ciddi ruhsal problemleri olan kişilerde olmadığı tam tersine tüm bireylerde farklı düzeylerde olsa dahi görülebildiğini belirtmiştir (Bağcı, 2013).

Olumsuz eleştiriler kişiler tarafından zaman içerisinde benimsenebilir ve kendilerine de olumsuz/akılcı olmayan düşünce, inanç ve tutum yönlendirebilirler. Kişiler bu olumsuz eleştirilerden hoşlanmayabilir veya hoşlanmayı öğrenmeyebilir fakat bu eleştirilere olan tutumlarını, katlanma ve kabul edebilirlik düzeylerini değiştirerek çeşitli önlemler almayı ve bunlara rağmen akılcı düşünce benimsemeyi öğrenebilirler. Önemli olan kişinin kendisine zarar veren olumsuz ve akılcı olmayan düşüncelerin değiştirilmesi ve ortadan kaldırılmasına çalışmaktır, düşüncenin kendisinin ortadan kaldırmak pek de akılcı olmayan bir beklenti ve eylemdir (Ellis ve Harper, 1997).

Akılcı Olmayan İnançların Hayatımıza Etkisi

Çağdaş bilimsel kurama göre bireyin ruh hali birçok faktörden etkilenmektedir. Bu faktörler içerisinde çevre ve kişinin biyolojik yapısı kadar duygu, biliş ve davranış gibi değişim gösteren yönü sayılabilir. Yani kişinin akılcı veya akılcı olmayan inançlara sahip olması o kişinin duygu ve davranışlarını da etkileyecektir. Bu durum faktörlerin birbirleri ile bir etkileşim içerisinde olduğunu göstermektedir. Bilişsel terapi, bu etkileşimden kaynaklı olarak müdahaleye en uygun alanlar olan biliş ve davranışlara odaklanır. Bu alanlara edilen müdahale diğer alanları, doğal olarak da insanın ruh halini etkileyecektir (Türkçapar, 2018). Herhangi bir kompleks, kişinin bugününü işlev bozukluğuna sebep olacak şekilde hala etkilediği gözlemlendiğinde bu kompleksin var olması ve devam etmesinde ona atfedilen birtakım akılcı olmayan düşüncelerin payı vardır. Yaşanan olumsuz bir duruma yönelik uyuşmayan bir düşünce geliştirildiğinde bu kompleksi yani sonucu etkileyecektir (Ellis ve Harper, 1997). Akılcı olmayan inançların kaygı, anksiyete, özgüven problemleri gibi psikolojik sorunları etkilediği görülmüştür (Jones, 1968). Örneğin bireyler yaptıkları her işte mükemmel olmaları gerektiğine yönelik birtakım akılcı olmayan inançlara

sahipse beklentileri karşılanmadığında stres yaşamaya daha meyilli olurlar. Bu sebeple eğer bireyler akılcı olmayan inançlarını daha mantıklı olan inançlarla değiştirebilirlerse daha az stres yaşarlar (Muldary, 1983; Ackerman, 1991). Talepkarlık, her iki cinsiyet için de felaketleştirme yoluyla dolaylı bir şekilde depresyon belirtilerini yordar ancak talepkarlığın bu dolaylı etkisine karşın felaketleştirici olmayan inançların depresyon belirtileri göstermede koruyucu bir etkisi vardır (Balkıs ve Duru, 2020).

Ebeveynlerde Akılcı Olmayan İnançlarının Tanımlanması

Çocuklarını nasıl en doğru şekilde yetiştirecekleri ve nasıl daha iyi ebeveyn olunacağı anne babaların her zaman üzerine düşündüğü bir konu olmuştur. Her ebeveynin farklı çocuk yetiştirme yöntemi ve bu yöntemleri etkileyen farklı kaynaklar vardır. Bazıları kendi anne ve babalarının ebeveyn davranışlarını model alırken bazıları da çeşitli internet siteleri, kitaplar ya da eğitimlerden yararlanırlar. Bunların yanı sıra ebeveynlikteki aktif inançlar ve düşünceler anne babaları en fazla etkileyen kaynaktır (Grusec ve Danyliuk, 2014). Geçmişten günümüze de psikolojik çalışmalar anne baba tutum ve davranışının çocuğun ruh sağlığına olan etkisi üzerinde dururken 1980'li yıllardan itibaren bilişsel davranışçı terapiler ebeveyn-çocuk ilişkisi üzerine yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu yoğunlaşmada özellikle Hauck, Joyce ve Bernard gibi kuramcılar ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarının çocuk yetiştirme üzerindeki etkisine odaklanmışlardır (Kaya ve Hamamcı, 2011). Bu bağlamda anne babaların çocuk yetiştirme ile ilgili düşünceleri, çocuğun davranışlarına yönelik beklentileri ve bu davranışlara yüklenen nedenler, aile üyelerinin rollerine ilişkin algıların yanında ebeveynlik yeterliliğine dair algıları anne-baba olma inançlarını oluşturmaktadır (Azar, Nix ve Makin-Bryd, 2005; Bornstein ve Cote, 2004; Haskett, Scott, Grant, Ward ve Robinson, 2003; Johnston, 1996 Akt: Kaya ve Hamamcı, 2011). Anne ve babalar da aslında farkında olmadan kendi anne babalarının ebeveynliklerinden öğrenerek onların tutumlarını ve davranışlarını modelleyebiliyorlar (Grusec, 2006). Şemalar, genel olarak çocukluk yıllarında meydana gelmiş değişime dirençli köklü inançlardır. Bu bağlamda kişinin algıladığı ebeveynlik tutumuna yönelik gelişmiş olan şema alanı, kendi çocuğunda benimseyeceği ebeveynlik tarzında etkili olmaktadır. Kısacası gözlemlenen ve maruz kalınan ebeveynlik stili hem kişinin kendisini hem de kişilerarası ilişkilerini etkilemekte böylece kendi ebeveynlik stili üzerinde de belirleyici faktörlerden biri olmaktadır (Şen Akkoyun, 2019). İşlevsel olmayan aile yapılarının genel sebebi bu işlevsizlik durumunun kök ailede öğrenilip benimsenmesi ve kurulan yeni ailede de bu düzenin sorgulanmadan devam ettirilmesi kısaca işlevsizliğin kuşaklar boyunca aktarılmasıdır (Bağcı, 2013).

Literatürde anne-baba olmaya ilişkin akılcı olmayan inançlar farklı şekilde sınıflandırılrsa da bunlar içerisinde en yaygın olarak kullanılan sınıflandırma türü, ADDT'deki temel akılcı olmayan inanç türleri temel alınarak 2006 yılında Joyce tarafından yapılan sınıflandırmadır. (Joyce, 2006 Akt: Kaya ve Hamamcı, 2011). Joyce (2006), ADDT'deki akılcı olmayan inanç türlerini temel alarak ebeveynlerin sahip oldukları inançları talepkarlık, felaketleştirme, rahatsızlığa karşı düşük tolerans ve insan değerinin bütünsel değerlendirilmesi olmak üzere 4 kategoriye ayırmıştır (Kaya ve Hamamcı, 2013). Robin ve arkadaşlarına göre ise anne-babalarda olabilecek akılcı olmayan inançlar şu şekilde ifade edilmiştir:

- Mahvetme, çocuğun herhangi hatalı davranışına yönelik abartılı tepkiler vermek yani sonucu felaketleştirmek,
- Mükemmeliyetçilik, çocuğun her zaman mükemmel ve kusursuz olmasına yönelik geliştirilen inanç,
- İtaat, çocuk anne-babasını sorgulamaz ve ona yönelik bir beklenti varsa çocuk bunu gönüllü bir şekilde yapar,
- Kendini suçlama, çocuk hatalı bir davranışta bulunursa bunun nedenini kendinde arama ve kendi beceriksizliğine yordamak,
- Kötü niyet, çocuk eğer anne-babayı üzecek herhangi bir eylemde bulunduyorsa bunu bilerek incitme/üzme amacıyla yapmıştır (Eryüksel ve Akün, 2003).

Ebeveynlik davranışına yönelik endişenin altında yatan bazı mantıklı olmayan inançlar ve bunların daha akılcı olan alternatifleri tanımlanmıştır. Örneğin ebeveynlerin sahip olduğu "Mükemmel bir anne/baba olmalıyım." ya da "Eğer çocuklarım beni her zaman sevmezse bu korkunç olurdu." inançları yerine daha akılcı olan "Çocuğuma bakmak için elimden geleni yapacağım ama mükemmel olamayacağımı biliyorum." ya da "Çocuğumun bana kızması dünyanın sonu değil" inançları ebeveynlikte daha işlevseldir (Akt: Joyce, 2006). Anne babalar çocuklarının davranışlarına yönelik inançlar geliştirirler ve bu inançlar kendi anne-babalıklarına yönelik de seyir izler. Bu inançların olumsuz olması kendilerine yönelik algılarında ve çocuklarının davranışlarını değerlendirmede etkili olacaktır (Johnston, 1996, ss. 198 Akt: Bağcı, 2013). İnsanlar hedefe yönelik varlıklardır ve hedeflerine ulaşmak için çaba harcadıklarında mutlu olabilmektedir. Bu bağlamda akılcı inançlar, bu hedeflere ulaşmada kolaylaştırıcı bir rol oynarken akılcı olmayan inançlar, uç ve mutlak düşünceler içerdiğinden engelleyici bir etki yaratmaktadır (Yurdakul, 2021). Bu durumda kişinin hedefi çocuğuyla iyi bir iletişime sahip ebeveyn olmaksızın ama bunun

mükemmel olması gerektiğine (akılcı olmayan inanç) dair kendini koşulluyorsa bu, çocuğuyla ilişkisini kötü etkileyecektir. Sonucunda da kendini kötü bir ebeveyn olarak görebilecektir.

Akılcı Olmayan İnançların Ebeveynliğe ve Çocuklara Etkisi

Uzun yıllardan beri ebeveynlerin bilişsel süreçlerinin çocuklar üzerindeki etkileri üzerine farklı hipotezler geliştirilmektedir. Çocuğun gelişim sürecinde zihinsel, sosyal ve duygusal özelliklerini anne-babanın çocuğa olan tutumu ve yaklaşımı, anne-baba olmaya dair düşünceleri/inançları ve çocuktan beklentileri şekillendirmektedir. Çocuğun ruh sağlığı üzerinde etkili olan bu faktörler birçok uzman tarafından incelenmiştir. 1980'li 90'lı yıllarda bu uzmanlar içerisinde bilişsel davranışçı terapiyi benimseyenler, anne-baba ve çocuk ilişkisi üzerinde durmuş özellikle Hauck, Joyce ve Bernard gibi isimler anne-babalarda akılcı olmayan inançların çocuğa etkisi üzerinde yoğunlaşmışlardır (Bağcı, 2013).

Bradshaw; işlevsel olan aile yapısının, bünyesindeki bireylerin olgun insanlar olarak yetişmesini sağlayan verimli toprak olduğunu ifade etmiştir (Bağcı, 2013). Akılcı Duygusal Davranışçı Terapi'ye göre anne babalığa dair geliştirilen akılcı olmayan inançlar, işlevsel olmayan duygu ve davranışlara sebep olmaktadır, bu durum da çocuk yetiştirme tarzı ile anne-baba ve çocuk ilişkisini olumsuz etkileyip çocukta bazı duygusal ve davranışsal problemlere yol açabilmektedir (Ellis, Moseley ve Wolfe, 1966; Joyce, 1989, 2006 Akt: Kaya ve Hamamcı, 2011). Bunun yanı sıra aile bireylerinde görülen çarpıtılmış ve akılcı olmayan inançlar; aile içi huzuru ve etkileşimi olumsuz yönde etkilemekle birlikte çatışmalara ve kutuplaşmalara sebep olmaktadır. Böylece çarpıtılmış ve akılcı olmayan inançların, aile içinde istenilen olumlu etkileşime engel teşkil eden bir faktör olduğu görülmektedir (Eryüksel ve Akün, 2003). Çocuk yetiştirmeye yönelik akılcı olmayan inançlara sahip bireylerin oluşturduğu ailede; aile içi iletişimde kopukluklar, aile işlevinde aksaklıklar, çocuk ve ebeveyn ruh sağlığında meydana gelen bozukluklar göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra ebeveynlerin bu inançları çocuğun ruh sağlığı üzerinde olduğu kadar ebeveynin kendi psikolojisi üzerinde de olumsuz bir etkiye sahiptir (Bağcı, 2013).

Akılcı inançlara sahip olmayan ebeveynler, çocuklarına yönelik gerçekçi olmayan beklentiler içerisindeyken ve bu aynı kendi ebeveynliklerinde olduğu gibi mükemmeliyetçidir. Eğer çocuklar, ebeveynlerinin beklentilerine uygun sonuçlarla onların karşısına gelmezlerse aileler çocuğunu ayıplayabilir ve suçlamaya gidebilirler. Bu durum aslında çocuğa yani kişiye sahip olmadığı tam iradeyi yüklemektir ve akılcı olduğunu söylemek mümkün değildir çünkü bu suçlamayı, ayıplamayı ve tam irade yüklemesini kişinin kendisine de uygular (Ellis ve Harper, 1997). Akılcı olmayan inançlardan biri olan ebeveynin çocuğundan gerçekçi olmayacak düzeyde bir beklenti içerisine girmesi, ebeveynlik tutumlarından biri olan helikopter ebeveyn tutumu benimsemiş ebeveynlerin ayırt edici özelliklerinden birisidir. Bu tutum arka planında iyi niyetleri barındırsa da öz benlik ve bağımsızlık gibi konularda çocukların gelişimine ket vurucu nitelikte olabilmektedir. Bu tutum içerisinde yetişmiş çocukların diğer akranlarına göre daha yüksek düzeyde öfke nöbetleri yaşadıkları, depresyon ve kaygı problemlerine sahip oldukları görülmüştür (Ekşi, Barış ve Halil Demir, 2020). Anne-babaların çocuk yetiştirmeye yönelik tutumlarını ve çocuklarıyla olan ilişkilerini etkileyen işlevsel olmayan bu düşünceler, depresyon ve kaygı gibi işlevsel olmayan duygu ve davranışlara sebep olur. Bu durum ebeveynlerde olduğu kadar bu duygular içerisinde yetiştirmeye çalıştıkları çocuklarda da meydana gelebilmektedir (Akşab, 2020).

Anne ve babaların özellikle ebeveynliğin ilk 3 yılı içerisinde deneyimledikleri stres, çocuğun hem duygusal hem de fiziksel gelişimi için ayrıca ebeveyn ve çocuk arasındaki ilişki için kritik öneme sahiptir (Abidin, 1983 Akt: Ackerman, 1991). Birçok kadın ve erkek, sanılanın aksine ebeveyn olmanın çok da kolay ve mutluluk verici olmadığını ilk çocuklarına sahip olduklarında fark ederler fakat bu hayal kırıklığını daha çok kendi yetersizliklerine yordarlar. Çünkü toplum tarafından ebeveynliğe yüklenen bu aşırı olumlu değerlendirmeler yani akılcı olmayan inançlar kişi tarafından benimsendiğinde kişi, olumlarının yanında var olan olumsuzluklar hakkında konuşmak istemez. Bu durum da ebeveynler üzerinde depresyona kadar giden olumsuzluklara sebep olabilir. Olumsuzluklar ise hem annenin hem de babanın yaşam doyumu üzerinde negatif yönde etkili olacaktır (Çekiç vd., 2019). Ebeveyn yetkinliği, anne babanın anne babalık görevlerini layıkıyla yerine getirebilme düzeylerine ilişkin kendilerine dair beklentilerini ifade etmektedir ve olumlu ebeveynlik deneyimi, depresyon, çocuğun mizacı ve sosyal destek gibi çeşitli faktörlerden etkilenmektedir. Bunun sonucunda ortaya yüksek ebeveyn yetkinliğine sahip ebeveynler daha akılcı inançlara sahip olurken düşük ebeveyn yetkinliğine sahip bireyler felaketleştirme ve kendini suçlama gibi akılcı olmayan inançlara sahip olabilmektedir (Aydın ve Buğa, 2020). Örneğin etkili şekilde annelik yapamayacağına ilişkin inançları olan anneler karşılaştıkları görevler zorlayıcı olduğunda ebeveynlik görevlerini yapmaktan vazgeçmeye, stres ve depresyon davranışları göstermeye eğilimlidirler (Teti ve Gelfve, 1991 Akt: Grusec ve Danyliuk, 2014).

Eğer ebeveynlerde psikolojik rahatsızlık düzeyi yüksekse, akılcı olmayan inançların çocuğa iletilme olasılığı, diğer ebeveynlere kıyasla daha yüksektir. Yani ebeveynin sıkıntıları ve endişeleri ne kadar yüksekse akılcı olmayan inançlarını çocuklarının öğrenmesi daha olasıdır. Bu bağlamda çeşitli problemleri olan anne ve babaların çocukları, diğer çocuklara kıyasla daha fazla akılcı olmayan inanca maruz kalmaktadır. (Alloy vd., 2001 Akt: Johnson,

2010) Çocuğun davranışı üzerinde anne babanın davranışı büyük bir rol teşkil etmektedir. Anne babanın davranışının arka planında ise birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler içerisinde durumsal koşullar (çocuğun davranışı ve yaşam olayları), anne babanın kendi karakteri ve mizacı, tarihsel koşullar (rol model ebeveynlikler, çocukla iletişim) ve anne babanın akılcı ve akılcı olmayan düşünce/inançları sayılabilir. Tüm bu çoklu faktör sistemi çocuğun davranışı üzerinde etkili olmaktadır (Hocaoğlu, 2016).

Ebeveynlerin çocuk yetiştirirken sahip oldukları akılcı ya da akılcı olmayan inançlarının çocukların gelişim sürecini etkilediği, çocukların eğitiminde büyük rol oynadığı gözlemlenmiştir. Özellikle ergenlik gibi duygusal dalgalanmaların sıklıkla görüldüğü gelişim dönemlerinde aile içindeki çatışmalar artmaktadır. Ergenler ve ebeveynler arasındaki çatışmalar bağlamında katı bir şekilde aşırı inançlara bağlı kalmak aile sistemi içerisinde olumsuz duygulara neden olduğu gibi problem çözme becerilerini de olumsuz yönde etkilemektedir (Roehling ve Robin, 1986). Bunun yanı sıra kültürel farklılıklar da çocuk yetiştirmede önemli bir rol oynar. Farklı kültürlerdeki ebeveynlerin çocuklarından beklentileri ve inançları farklı olduğu bilinmektedir (Hirsjärvi ve Perälä-Littunen, 2001). Örneğin aşırı bağımsız yetiştirilen ergen ve çocuklarda, kontrol altında tutularak yetiştirilen çocuklara kıyasla riskli davranış eğilimi ve madde bağımlılığı daha yoğun gözlemlenmiştir (Hojjat vd., 2016).

Ebeveyn çocuk ilişkisinde ebeveynler tarafından belirlenen yumuşak ya da keskin sınırlar olduğu gözlemlenmektedir. Ebeveynlerin çocuklarına karşı gösterdiği uygun kontrol tutumları ise çocuklarda olumlu davranışlar oluşturur (Grusec ve Danyliuk, 2007). Çocuğun davranışları birçok faktörden beslenir. Bu faktörler içerisinde: Hayat şartları, öğrenilmiş anne-babalık tarzları, anne-babasının kendisine olan davranışları ve çocukla olan etkileşim/iletişim tarzı sayılabilir (Kaya ve hamamcı, 2011). Çocuklar da akılcı ve akılcı olmayan inançları, duygu ve düşüncelerini ifade etmeyi, bunları ilişkilerine yansıtmayı bakım verenlerinden öğrenirler. Fakat bu durum anne babanın çocuğa öğretmesinden daha çok kendilerinin çocuğa rol model olmasıyla şekillenir. Yani çocuk, akılcı ya da akılcı olmayan inançları ve bunların hayata nasıl yansıtılacağını ebeveynlerini gözlemleyerek öğrenir (Kudu Arıcan ve Sayal, 2020).

Bilişsel esnekliğe sahip kişiler olağan dışında yeni bir durumla yüz yüze kaldıklarında bu duruma kolayca uyum sağlayabilmekte ve buna uygun tutum geliştirebilmektedirler. ADDT açısından bilişsel esnekliğe bakıldığında kişilerin fikir dünyasındaki katı unsurlar uyum süreci üzerinde etkili olabilmektedir. Ebeveynleri tarafından bilişsel esneklik önünde ket vurucu unsurlar olan katı inanç ve tutumlarla yetişen çocuk, Bandura'nın sosyal öğrenme kuramında açıkladığı gibi model alma yoluyla bu inanç ve tutumları benimseyebilmekte veya içselleştirebilmektedir (Atayeter, 2020).

Alan yazında Ebeveynlerin Akılcı Olmayan İnançlarına Yönelik Çalışmalar

Ackerman, kısa, kolay ve kullanışlı bir ebeveyn akılcı olmayan inançlar ölçeğini geliştirmek amacıyla yaptığı çalışmada ebeveynliğe özgü olarak geliştirilen akılcı olmayan inanç ölçeğinin mevcut ölçeklerden daha fazla ayırt edici geçerliliğe sahip olacağını ummuş ve çalışmada ebeveyn akılcı olmayan inançlar ölçeği ile ebeveynlik stresi arasında anlamlı bir ilişki bulmuştur. Yüksek düzey stres yaşayan annelerde; kendi ebeveynliğinden ve çocuğundan yüksek beklenti içerisinde olma, çocuğu ile ilişkisinin mükemmel olmasını isteme ve çocuğundan gelecek eleştiriye karşı hassas olduğu gibi ondan sevgi görme ihtiyacı duyma ayrıca çocuğun rahat içinde yaşamasını kendine dert edinme gibi akılcı olmayan inançlara sahip olduğu gözlemlenmiştir. Yapılan çalışmalar arasında “Anneler çocuklarının onayını almak için her zaman sevgi dolu olmalıdır.” ve “Ebeveynler her zaman çocukları tarafından sevilmelidir.” inançları mevcut örneklem içerisindeki en yaygın inançlar olarak tanımlanmıştır (Ackerman, 1991).

Starko (1991), ebeveyn akılcı olmayan inançları ile stres arasındaki ilişkiyi hem anneler hem de babalarda incelemiştir. Bu çalışmada “Ebeveynlik Akılcı Olmayan İnanç Ölçeği”ni dolduran ilk baba örneklemine yer verilmiş olup hem anneler hem de babalar için akılcı olmayan inançlar ve stres arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Akılcı olmayan inançlar çerçevesinde ebeveyn stresini en yüksek düzeyde etkileyen faktörler de mükemmeliyetçilik ve endişe olarak bulunmuştur.

Yaygın şekilde görülen ebeveynlik stresi ile ebeveynlerde akılcı olmayan düşünce ve inanç düzeyi arasında bir korelasyon vardır (Gavit, David, DiGiusseppe ve DelVecchio, 2011). Ebeveynlerin sahip olduğu inançların okul başarısındaki etkisine bakıldığında akılcı olmayan inançların önemli ölçüde çocukların ödevlerini tamamlamasıyla ilişkili olduğu ve ödevlerini düzenli bir şekilde tamamlayan öğrencilerin anne ve babalarının akılcı olmayan inançlarını sürdürdükleri görülmektedir. Burada görüldüğü gibi akılcı olmayan inançlar başlığı altında değerlendirilebilen ebeveynlerin gerçekçi olmayan ve aşırı talepleri öğrenci başarısını artırabilir ancak bu durum ebeveyn ve çocuk ilişkisine zarar vermektedir (Warren, Locklear ve Watson, 2018). Yine ADDT'nin öne sürdüğü teorik temellere göre, ebeveynlerin sahip olduğu mantık dışı inançlar onların çocuk yetiştirme uygulamalarını olumsuz yönde etkilerken aynı zamanda ebeveyn ve çocuk arasındaki ilişkiyi de zedelemektedir (Ellis, 1979; Joyce, 1990, 1994 Akt: Kaya ve Hamamcı, 2013). Ebeveynlerin ya da çocukların sahip olduğu bilişsel faktörler ya da

algılar, bireyin karşıdaki kişiyle nasıl iletişim kuracağını etkilemektedir. Örneğin kız çocuklarının kurduğu zayıf iletişim annelerini abartılı, talepkar, kızgın ya da düşmanca gibi şekillerde algılamalarıyla yüksek düzeyde ilişkilidir (Prinz, Rosenblum ve O'Leary, 1978 Akt: Reed ve Dubow, 1997).

Bilişsel çarpıtmaların kültür faktöründen de etkilenmesi sebebiyle Türküm (2003), yurt dışında geliştirilmiş ve kullanılmakta olan ölçekleri uyarlamak yerine Türkiye'ye özgü bir ölçek geliştirmiştir. Ayrıca 29 maddeden oluşturulan bu ölçeğin 15 maddeden oluşan kısaltılmış formu da bulunmaktadır. Geçerlik ve güvenirlik çalışma bulgularına göre Akılcı Olmayan İnanç Ölçeği için yeterli psikometrik özellikler bulunmuşken kısa formunun tekrardan gözden geçirilmesi gerektiği bulunmuştur.

Ebeveyn Mantıklı ve Mantıksız İnanç Ölçeği Gavita, DiGiuseppe, David ve DelVecchio tarafından akılcı ve akılcı olmayan inançların kutup dışı karşıtları olarak görülmesine dayanarak geliştirilmiştir. Ölçek ebeveynlerin değerlendirme inançlarını ön plana çıkarmak için priming metodolojilerini kullanır. Yönlendirilmiş görüntüleme talimatı uygulanmıştır ve bu talimat ebeveynlerden çocuklarının itaat etmediği veya saygısız davrandığı bir durumu düşünmelerini istemektedir (DiGiuseppe, Leaf, Exner ve Robin, 1988; Davidson, Robins ve Johnson, 1983 Akt: David, Szentagotai, Kallai ve Macavei, 2005).

Katı ve keskin inançlara sahip olan ebeveynler akılcı inançlara sahip olanlarla karşılaştırıldığında bu anne ve babalar daha negatif bir ebeveynlik tarzlarına sahip olmaktadır. Örneğin literatür incelendiğinde otoriter ebeveynliğin akılcı olan ve olmayan çeşitli inançlarla ilişkili olduğu bulunmuştur (Warren vd., 2018). Bu yönden bakıldığında ebeveynlerin sahip olduğu farklı inançlar çeşitli ebeveynlik tarzları ortaya çıkarmakta, örneğin çocuğun kendinden büyüklerle farklı fikirde olamayacağı düşüncesi ile nazik olmayan ve katı ebeveynlik kalıpları ortaya çıkmaktadır. Çocuk yetiştirmede suçluluk duygusu nedeniyle sınırlar çizemeyen ve çocuklar hayal kırıklığına uğramamalı inancı ile hareket eden ebeveynler ise nazik ve katı olmayan çocuk yetiştirme biçimine sahiptirler. Bunun aksine çocuklarının gerektiğinde hayal kırıklığına uğrayabileceğini kabul eden, kurallar ve sınırlar koyarken çocuğu suçlu ve değersiz hissettirmeyen ebeveynler nazik ve kararlı ebeveynlik tarzına sahiptir (Hauck, 1967 Akt: Joyce, 2006).

İlişkiler içerisinde akılcı olmayan inançların çokluğu ilişkiden alınacak doyumu azaltmakta ve hayal kırıklığına sebep olabilmektedir. Bunun için ilişkiye yönelik akılcı olmayan inançların azaltılması gerekir. İlişkiye dönük akılcı olmayan inançları belirlemek adına geliştirilen İlişkilerde İnanç Envanteri'nde temel inançlara yönelik iki faktörden bahsedilir. Bunlar; çaresizlik ve sevimlilik. Bu envanter, bekar kişilerde ve çiftlerde ilişkiye dair akılcı inançlarını değerlendirmede bir araçtır (Kalkan, 2006).

Ergenler ve ebeveynleri ile yapılan bir başka araştırmada ise babaların kendileriyle alakalı akılcı olmayan inançları ile oğullarının kendini aşağılama inançları arasında bir korelasyon olduğu tespit edilmiştir. Araştırmanın bir diğer bulgusu ise korelasyon olmasına rağmen bireyler çocukluk döneminde ebeveynlerinde gözlemledikleri akılcı olmayan inançları benimsemiş olsalar da ergenlik döneminin sonlarına doğru benimsedikleri akılcı olmayan inançların ebeveynlerinin akılcı olmayan inançlarıyla birebir aynı olmadığını göstermektedir. Babaların akılcı olmayan inançlarının ele alınması, ergenlerde akılcı olmayan inançlar sebebiyle meydana gelen psikolojik sıkıntıları önlemek veya tedavi etmek için etkili bir yöntem olarak düşünülebilir (Johnson, 2010).

Kaya (2010) tarafından geliştirilen Anne-Babaların Akılcı Olmayan İnançları Ölçeği iki durumu ayırmakta kullanılır. Bunun yanında anne-babaların çocuk yetiştirme ve anne baba olmaya ilişkin akılcı olmayan inançlarını ölçmede işe yaradığı psikometrik verilerle desteklenen bir ölçme aracıdır. Buna göre bu ölçek; anne baba olmaya dair akılcı olmayan inançlar geliştiren ebeveynleri, akılcı olmayan inanca sahip olmayanlar ebeveynlerden ve çocuğu psikiyatrik tanı almış aynı zamanda tedaviye devam eden anne babaları bu durumu yaşamayan anne babalardan ayırabilmektedir.

Görülen bazı psikolojik rahatsızlıklarla aile ilişkilerine yönelik bilişsel çarpıtmalar arasında bir korelasyonun olduğunu Kahraman, (2000) yılında Davranışsal-Aile Sistemleri modeline dayalı olarak yürüttüğü bir çalışmada gözlemlemiştir. Bu çalışma sonucunda bulunduğu korelasyona örnek olarak depresyonu olan ergenlerde mükemmeliyetçi bir tutum ve obsesif-kompulsif sorunları olan ergenlerde ise onay görme ihtiyacı verilebilir (Akt: Eryüksel ve Akün, 2003). Eryüksel ve Akün (2003) tarafından yapılan bir araştırmada depresyonu olan ergenlerin ve anne-babalarının aile ilişkileri ve bilişsel çarpıtmaları arasındaki ilişki incelenmiş, bunun sonucunda ise anne-babaların ve ergenlerin depresyon puanları ile aile ilişkilerine dair bilişsel çarpıtmalar ve fonksiyonel olmayan ebeveynlik tutumları arasında anlamlı ilişkiler bulunmuştur (Akt: Kaya ve Hamamcı, 2011).

Özççek (2014) yüksek lisans tezinde annenin mükemmeliyetçiliği ile çocuğunun benlik tutumu arasındaki ilişkiyi de incelemiştir. Tezde alan yazında yaygın kabulün, kendilerine karşı mükemmeliyetçi olan bireyler kendilerini oldukları şekilde kabul edemedikleri gibi çevrelerinin de kendilerine yönelik algılarını etkileyebileceği şeklinde olduğu ifade edilmiştir. Tez bulgularından biri de annelerin mükemmeliyetçilik algıları arttıkça başkaları üzerindeki etkileri de arttığı için çocuğun benlik algısını düşürmektedir. Kısaca bu durum, çocuğun da kendisini olduğu gibi kabul etmesini olumsuz yönde etkilemektedir.

Müdahaleler başlığında da ayrıntılı olarak ele alınan Çekiç ve arkadaşları (2016) tarafından hazırlanan Akılcı Duygusal Aile Eğitim Programının (ADAEP) etkileri üzerine yapılan çalışmada ulaşılan bulgular bu programın anne

babalarda anne babalığa ilişkin streslerini azaltmada işlevsel olduğu şeklindedir. Deney grubunda yer almayan ebeveynlere oranla eğitim programına katılan bireylerde anlamlı bir farklılık oluşmuştur. Stresin yanında programa katılan ebeveynlerde kendi anne babalıklara yönelik mükemmeliyetçilik algısının ve çocuklarına karşı akılcı olmayan beklentiye girme durumlarının da anlamlı düzeyde azaldığı gözlemlenmiştir. Bu durum alandaki diğer çalışmaların ebeveynlerdeki akılcı olmayan inançlar ve stresleri arasındaki ilişkisine dair gözlemlenen bulgularla da örtüşmektedir.

Ebeveynlerin akılcı olmayan beklentiler içerisinde olmaları çocukların aile ilişkisini destekleyici olarak algılamalarını olumsuz olarak etkilemekteyken ebeveynlerin mükemmeliyetçi tutum düzeyleri ise çocukların aile ilişkisini destekleyici olarak algılamaları üzerinde etkili değildir. Bunun yanında ebeveynin akılcı olmayan beklenti ve mükemmeliyetçilik düzeyinin şiddeti çocuğun aile ilişkisini engelleyici olarak algılaması üzerinde etkilidir (Akşab, 2020). Buna karşılık Hocaoglu (2016), Zihinsel Yetersizliği Olan Çocuk Sahibi Anne ve Babaların Akılcı Olmayan İnançları ile Çocuklarının Sosyal Becerileri ve Problem Davranışlarının Karşılaştırılarak İncelenmesi adlı yüksek lisans tezinde zihinsel yetersizliği bulunan çocukların anne babalarının kendilerine yönelik bir beklenti içerisinde olduklarında bu durumun çocukların sosyal becerilerini pozitif yönde etkilediği bulgusuna ulaşmıştır.

Ayrıca yurt dışı literatüründe Albert Ellis'in teorisine dayandırılmış çeşitli akılcı olmayan inançlar ölçeği geliştirildiği bulunmuştur. Örneğin "Jones İrrasyonel İnançlar Testi" 10 işlevsiz düşünceyi değerlendirmek amacıyla geliştirilmiştir (Jones, 1968). 100 sorudan oluşan testin onay talebi, yüksek öz beklentiler, suçlama eğilimi, hayal kırıklığı tepkisi, duygusal sorumsuzluk, aşırı endişe, problemden kaçınma, bağımlılık, değişim konusunda umutsuzluk, mükemmeliyetçilik olmak üzere 10 alt ölçeği mevcuttur (Hojjat vd., 2016).

Bağcı (2013) tarafından anne babaların akılcı olmayan inançları ile çocuklarındaki davranış problemleri arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmasının bulgularından biri, çalışmayan (ev hanımı) kadınların çalışan kadınlara göre çocuklarının davranış problemine sahip olduklarına dair daha fazla düşüncelerinin olmasıdır. Bu bulgu çalışan kadınların ileri eğitim seviyesine daha fazla sahip olmaları ile beraber çocuk gelişim özelliklerine daha fazla hakim olmalarıdır. Bu durum annenin, çocuğunun duygusal, fiziksel ve bilişsel gibi gelişim dönemlerine daha ılımlı yaklaşmasında aracı bir rol oynuyor olabilir. Bu bulgu bir başka araştırma bulgusu tarafından da desteklenmektedir. Kudu Arıcan'ın duygusal şemaları da baz alarak yapmış olduğu çalışma bulgularından biri psikolojik probleme sahip olan çocukların ebeveynleri lisans ve üstü eğitimlere sahip olduklarında uzlaşılı ölçeğinden aldıkları puan da artmaktadır (Kudu Arıcan ve Sayal, 2020).

Çalışmayan annelerle ilgili bir başka çalışma bulgusu daha vardır. Bu çalışmada annelerin çalışma durumunun ebeveynlik tutumlarını etkilediğine yönelik bir sonuç bulunmamıştır. Ancak önemli bulgulardan biri çalışmayan bu annelerin, kendi ebeveynlerine yönelik bir olumsuz algılarının var olmasıdır. Bu olumsuz algılar içerisinde kendi anne ve babalarına yönelik duygusal bakım vermekten yoksun, küçümseyen, eleştiren ve kötümser biri olarak algılamaları sayılabilir (Şen Akkoyun, 2019).

Ebeveyn ve çocukların kaygı düzeyi arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok çalışma, çocukların kaygı düzeylerinin ve kaygı yaratan olaylarla baş etme süreçlerinin ebeveynlerin stilinden fazlasıyla etkilendiğini göstermiştir. Ebeveynlerin yani yetişkinlerin kaygı düzeyleri ise kendi anne-babalıklarına ya da çocuğun başarısına yönelik mükemmeliyetçilikleri ve beklenti içerisinde olmaları aynı zamanda da akılcı olmayan inançlara sahip olmalarından kaynaklanabilmektedir. Çocuğunun başarısına yönelik beklenti olumsuz bir mükemmeliyetçilik tutumundan besleniyorsa çocuğun başarıları ebeveyne yeterli gelmeyecektir ve kendi ebeveynliğine yönelik de yıkıcı düşünceleri olacaktır. Ayrıca ebeveynlerinin kendilerine dair beklentileri arttıkça çocukların da okul başarısı, Dülül'ün (2017) yapmış olduğu çalışma bulgularına göre olumsuz yönde etkilenmektedir. Bunun yanında olumlu mükemmeliyetçilik tutumu sergileyen ebeveynler başarı sonucundan çok çocuğunun başarı sürecine odaklanacaktır ve bu durumdan daha az olumsuz etkilenecektir (Baytemir, 2019).

Birçok yerli ve yabancı kaynaklarda araştırma verileri, anne babaların kendilerine yönelik ebeveynliklerini yetkin olarak algılama düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmadığını göstermektedir. Fakat Aydın ve Buğa (2020) tarafından gerçekleştirilen bir çalışma bulgusunda özel yeteneği olan çocuklara sahip anne babaların Ebeveyn Yetkinlik Ölçeği'nden aldıkları puan ortalamaları arasında cinsiyete dayalı anlamlı düzeyde bir farklılık göze çarpmaktadır. Anneler ölçek sonucuna göre kendilerini babalara göre daha yetkin hissetmektedirler. Aydın ve Buğa bunun sebebini araştırmada annelerin çocuklarıyla beraber gün içinde daha fazla vakit geçirmelerinden ve çocuklarının yetişme sürecinde daha fazla rol üstlendiklerinden kaynaklanabileceğine dair yorum yapmışlardır.

Çiftçi'nin (2020) doktora tezinde yer alan özel yetenekli çocukların ebeveynlerine yönelik geliştirilmiş olan psikoeğitimin etkilerine bakıldığında müdahale sonrasında ebeveynlerin akılcı olmayan inanç düzeyleri müdahale öncesine göre anlamlı düzeyde farklılaşmıştır. Yapılan izleme gözlemleri de bu psikoeğitimin ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarını azaltmada etkili olduğunu tekrardan göstermiştir. Bunun yanında ebeveynlerin stres düzeyleri üzerinde de etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu psikoeğitime katılan ebeveynlerde özel yetenekli çocuklarının gelişim dönemlerine karşı duydukları stresin de anlamlı boyutta azaldığı görülmüştür.

Yapılan bir araştırma sonucunda öğrencilerde görülen sosyal kaygı değişkeni ile ebeveynlerini helikopter ebeveyn tutumuna sahip olarak algılamaları arasında negatif yönde bir ilişki bulunmuştur. Bu durum bir başka çalışma bulguları ile de desteklenmektedir. Erkan (2002) tarafından 12 öğrenciyle beraber yapılan bir araştırma sonucunda öğrenciler, anne ve babalarının tutumlarını daha koruyucu ve otoriter biçimde algıladıklarında bu şekilde algılamayan öğrencilere göre daha yüksek sosyal kaygı yaşadıkları gözlemlenmiştir (Akt: Ekşi vd., 2020).

Ebeveynlerin kendilerine ve çocuklarına yükledikleri mükemmeliyetçi olma tutumları günümüzde daha da fazladır. Bunun sebeplerinden biri anne babaların çocuklarına yaptıkları yatırımın artmış olmasıdır. Yapılan yüksek yatırımlar hem kendilerinin mükemmel bir şekilde çocuk yetiştirme algısı yaratmakta hem de çocuklarından mükemmel bir dönüt beklmelerine sebep olabilmektedir. Böyle bir mükemmeliyetçi tutuma ve beklenti içerisine girmeleri çocuklarında da psikolojik problemlerin doğmasına aracı rol oynayabilmektedir (Kudu Arıcan ve Sayal, 2020).

Kaya ve Hamamcı (2011) tarafından anne-babaların akılcı olmayan inançları ölçeği geliştirilmiştir. Mükemmeliyetçilik ve beklentiler olmak üzere 2 alt boyuttan oluşan ölçeğin, geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu bulunmuştur (Kaya ve Hamamcı, 2013). Bundan yıllar sonra Şahingiray'ın (2020) bir çalışmasının bulgularında babaların mükemmeliyetçilik düzeyleri ile çocukların mantık dışı inanç düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olmadığını gösterirken annelerin mükemmeliyetçilik düzeyi ile çocuğun mantık dışı inanç düzeyi arasında bir ilişki bulunmuştur. Bu durum annelerin mükemmeliyetçilik alt boyutuna sahip olmasının çocuklarının akılcı olmayan düşünceler geliştirmesinde ve benimsemesinde etkili olabileceğini göstermektedir.

Helikopter ebeveyn tutumunu sergileyen bireyler genel olarak ortak özelliklere sahip olabilmektedir. Bu ortak özelliklere bakıldığında çoğunlukla, tıpkı bir helikopter gibi sürekli çocuklarının üzerinde olup onların başarısız olmalarına izin vermeyen ve çocukları yerine mücadele eden, mükemmel bir dünyayı çocuklarına sunma çabası içerisinde olan ve üst düzey eğitim seviyesine sahip ebeveynler göze çarpmaktadır (Gençdoğan ve Gülbahçe, 2021 Akt: Yurdakul, 2021). Helikopter ebeveyn tutumunun olumsuz tarafı ise çocuklar üzerindeki aşırı bağımlılık, depresyon ve kaygı gibi sonuçlardır (Güçlü ve Çok, 2021).

Buğa ve arkadaşları (2019) tarafından yapılan bir araştırma bulgusunda eğitim düzeyi düşük olan ebeveynlerin çocuklarına karşı ilgilerinin de düşük olduğu bunun yanında eğitim düzeyi yüksek olan ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarının anlamlı şekilde daha fazla olduğu görülmüştür. Bu bulguya karşı olarak Özbiler'in (2017) yapmış olduğu çalışmalardan birinde ise eğitim düzeyi arttıkça annelerde mükemmeliyetçi tutum azalmakta, babalarda ise akılcı olmayan inanç düzeyi azalmaktadır. Aynı araştırmanın bir başka bulgusu da kendini dar gelirli olarak tanımlayan babaların kendini yüksek gelirli olarak tanımlayan babalara göre çocuklarına karşı daha fazla beklentiye girdikleri olmuştur (Mümüneoğlu ve Bağçeli Kahraman, 2022).

Özel gereksinimli çocuklara sahip olup olmama durumunun geliştirilen bilişsel duygu düzenleme stratejileri ile olan ilişkisi Takı Kapıdaş'ın (2022) yüksek lisans tezi içerisinde incelenmiştir. Bulgular, özel gereksinimli çocuğa sahip olmanın bilişsel duygu düzenleme stratejilerini negatif yönde etkilediğini göstermektedir. Özel gereksinimli çocuklara sahip olan ebeveynlerde özel gereksinimli çocuğa sahip olmayan ebeveynlere göre kendini ve başkalarını suçlama stratejilerini sergiledikleri gözlemlenmiştir. Bunun yanında özel gereksinimli çocuğu olan annelerin diğer annelere göre yaşanan olayın gerçek değeri üzerinde yıkıcı bir tutumla bilişsel değerlendirme yaptıkları sonucuna ulaşılmıştır. Babaların ise özel gereksinimli çocuğa sahip olduklarında ruminasyon yani stresli durum ve sonuçlarına yönelik pasif şekilde düşünme stratejisine daha sık başvurdukları gözlemlenmiştir.

Buğa, Çekiç, Türk ve Hamamcı (2019) yapmış oldukları araştırma sonucunda mükemmeliyetçilik düzeyi yüksek ve çocuklarına karşı akılcı olmayan beklentiler içerisinde olan anne babaların aynı zamanda çocukları üzerinde kontrolcü ebeveyn tutumuna sahip olduklarını bulmuşlardır. İrrasyonel inançların ebeveynlik davranışlarına etkisi başka çalışmalarda yine karşımıza çıkmaktadır. Örneğin tükenmişliğe sahip ebeveynler akılcı olmayan inançlara karşı daha savunmasız hale gelmektedirler. Bu bağlamda akılcı olmayan inançlara sahip olan anne ve babaların da tükenmişliğe yatkın olabileceği söylenebilir (Omeje vd., 2023).

Ebeveynlerin Akılcı Olmayan İnançlarına Yönelik Müdahaleler

Özellikle akılcı olmayan inançlara odaklanan Akılcı Duygusal Davranış Terapisi (ADDT), Ellis'in teorisinin en temel yapı taşıdır. Ellis, ADDT'yi temel almış bir anne-baba eğitim programının anne babalarda akılcı olmayan inançlar sonucunda görülen kendi ebeveynliklerine yönelik yetersizlik duygusu, gerçekçi olmayan beklentiler içerisinde olma ve mükemmeliyetçilik inancı, çocuğun istenmeyen davranışlarına yönelik tutumları ve öfke kontrolleri, kriz anı ile mücadele etme stilleri ve problem çözme becerilerini etkileyeceğini belirtmiştir (David vd., 2002). ADDT, eğitici bir yaklaşım ile öğretmen rolündeki terapistin danışana verdiği ev ödevleri ve okumalar ile desteklenir. ABC modeli bağlamında ilerleyen ADDT'de danışanın inanç sisteminin tespit edilmesi ve danışana yaşadıkları sorunların olaylardan ya da diğer insanlardan ziyade bilişsel süreçlerden kaynaklandığını öğretmektir. Bunun yanı sıra danışanlar geçmiş yaşantılarına anlamlar yükleyerek geçmiş yaşantılarını sağlıklı duygunun sebebi olarak görmektedirler. Burada odak noktası eski inanışların danışanı şu anda etkilemesinden dolayı sorun olmaya devam

ettiğidir. Freud'un (1965) dediği gibi "Geçmişiniz sadece onu yanınızda taşımaya devam ettiğiniz sürece önemlidir" (Digiuseppe vd., 2017). Literatüre bakıldığında da ADDT'de uygulanan anne-baba akılcı eğitim programları; anne babaların akılcı olmayan inançlarını önce fark etmeleri ardından da bu inançlarla mücadele ederek akılcı inanç sistemi geliştirmeleri üzerinedir ve bu programların işe yaradığı görülmektedir (Kaya ve Hamamcı, 2011).

Çekiç ve arkadaşları tarafından geliştirilen Akılcı Duygusal Aile Eğitim Programı (ADAEP), ADE ve ADDT temel alınarak geliştirilmiştir ve amacı ebeveynlerde görülen akılcı olmayan özellikle ebeveynlerin kendilerine yönelik olan mükemmeliyetçi tutumları ve çocuklarından beklenti içerisinde olma inançlarına müdahale ederek işlevsel olmayanın işlevsel hale getirilmesidir. Bu süreç 7 haftalık bir plan dahilinde yürütülmektedir ve her haftanın kendi içerisinde alt amaçları bulunmaktadır. İlk hafta tanışma, programın tanıtılması ve ortak kuralların belirlenmesinden oluşurken her hafta farkındalık işlevsel düşüncenin, inancın, eylemin kazandırılmasına yönelik eğitimlerden oluşur ve süreç değerlendirme yapılarak sonlandırılır. Eğitimin sonlandırılmasından sonra yapılan 3 aylık izleme ölçümleri de bu eğitim programına katılan ebeveynlerin anne baba olmaya ilişkin stres düzeyleri anlamlı derecede azaldığını göstermektedir (Çekiç vd., 2016).

Ede ve arkadaşları (2020), Ellis'in ADDT'sinin bir uzantısı olarak 'Akılcı Duygusal Aile Sağlığı Terapisi'ni geliştirmişlerdir. Bu müdahale yönteminin geliştirilmesindeki temel motivasyon Otizm Spektrum Bozukluğuna sahip çocukların anne ve babalarının ebeveynlik stresi ile başa çıkmalarına yardımcı olmak olarak belirlenmiştir. 128 katılımcının yer aldığı çalışmada müdahale ve kontrol grubundaki ebeveynler 12 haftalık Akılcı Duygusal Aile Sağlığı Terapisi programında yer almışlar ve haftada 1 saat süren program, Ellis'in ABCDE ilkeleri kullanılarak ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarının tespit edilmesi ile başlamıştır. Program öncesinde çocukları otizm spektrum bozukluğuna sahip ebeveynlerin stres düzeyleri incelendiğinde müdahale ve kontrol grubu arasında kayda değer bir fark bulunmadığı gözlenmiştir. 12 haftanın sonunda ise müdahaleye maruz kalan ebeveynlerin stres yönetiminde önemli bir iyileşme meydana gelmiştir. Akılcı Duygusal Aile Sağlığı Terapisine göre aile içindeki problemlerin sebebi engelli çocuklar değil, ebeveynlerin ve aile üyelerinin algılarıdır (Ede vd., 2021). Akılcı Duygusal Aile Sağlığı Terapisinin etkinliğinin araştırıldığı bir diğer çalışmada ise görme engelli çocuklara sahip ebeveynlerin Akılcı Duygusal Aile Sağlığı Terapisi'nden sonra aile değerlerinin ve aile yaşam kalitesinin arttığı ortaya çıkmıştır (Ede vd., 2021). Omeje ve arkadaşları (2023) Akılcı Duygusal Aile Sağlığı Terapisi aracılığıyla boşanma talebinde bulunan ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarını ve tükenmişliklerini inceledi. Akılcı Duygusal Aile Sağlığı Terapisi'ne katılmış olan ebeveynlerin, akılcı olmayan inançların sebep olduğu tükenmişliği azalttığı görüldü ki bu, Akılcı Duygusal Aile Terapisi'nin ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarını ve tükenmişlik seviyelerini azaltmada etkili bir müdahale biçimi olduğunu göstermiştir.

Özel yetenekli çocuk sahibi olan ebeveynlere yönelik olan 6 oturumluk psikoeğitim programı ise Çiftçi (2020) tarafından geliştirilmiştir. Bu program sonucunda özel yetenekli çocuğu bulunan ailelerin akılcı olmayan inanç düzeyleri kontrol grubuna göre anlamlı düzeyde azalma göstermiştir. Yürütülen süreç sınırlılıklarından biri psikoeğitim programının özel yetenekli çocuklar üzerindeki etkisinin incelenmemiş olmasıdır. Program oturumlarının hedefleri kısaca şu şekildedir; 1. oturum tanışma ve temel kavram tanıtımı, 2. oturum özel yetenekli çocukların gelişimsel özellikleri ve ihtiyaçları, 3. oturum yaşanan güçlükler ve ailelerin baş etme becerileri üzerine, 4. oturum ebeveynin bilişsel yapıları, 5. oturum sistem olarak ile gücü ve son olarak 6. oturum topluluk ve kültür ile etkileşim.

Tartışma ve Öneriler

Ebeveynlerin akılcı olmayan inançları alan yazında önemli bir yer teşkil eden, literatür tarafından bilinen ve araştırılan önemli bir çalışma konusudur bu sebeple alan yazında 1963-2023 yılları arasında ilgili konuda yapılmış olan çalışmaların derlenerek bir arada incelenmesi ve değerlendirilmesi bu makalenin amacını ortaya koymaktadır. Bunun yanında yapılan yerli ve yabancı literatür taramasının ilgili konu alanında meta analiz yapılabilmesi kadar yeterli kaynağın olmadığı göstermesinden kaynaklı bu çalışma, derleme çalışması olarak tasarlanmıştır. Bu derleme makalesi için araştırmacılar tarafından alan yazında yer alan 31 yerli ve 60 yabancı çalışma, makale içerisinde yer alan başlıklar ışığında incelenmiştir. Yerli alan yazın taranırken özellikle güncellik faktörüne dikkat edilmiş ve çeşitli açılardan gruplandırılmıştır. Buna göre ülkemizde yapılan yerli alan yazın çalışmalarına bakıldığında daha çok anne babaların akılcı olmayan inançları ve çeşitli ebeveynlik tutumları ile çocukların algıladıkları aile ilişkisi ve benlik algıları, aile işlevi, çocuklardaki davranış problemleri, ebeveynlerin yaşam doyumu, çocukların sosyal becerileri, kişilerin duygusal şemaları, çocukların okul başarıları ve kaygı seviyeleri, çocuk ve ebeveynlerdeki mükemmeliyetçilik düzeyleri, psikolojik iyi oluş, ebeveynlerin çocuklarından beklentileri gibi çeşitli faktörlerle arasındaki ilişkilerin incelendiği görülmektedir. Özetle bu derleme makalesi kapsamında incelenen yerli alan yazındaki çalışmalara bakıldığında ortaya çıkan tablo; çalışmalar genel olarak ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarının kendilerine dönük yaptıkları değerlendirmelerle olan ilişkisini, sergiledikleri ebeveyn tutum ve

davranışlarıyla olan ilişkisini, çocuklarına karşı geliştirdikleri beklenti düzeyi ile ilişkisini ve ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarının çocuklardaki çeşitli faktörlerle olan ilişkisini ele almaktadır. Bunun yanında yerli alan yazın çalışmalarında çoğunlukla ebeveynlerin akılcı olmayan inançları üzerinde cinsiyet, eğitim düzeyi ile ekonomik düzey ve çalışma durumu gibi sayılabilecek çeşitli faktörlerin etki varlığının incelendiği gözlemlenmiştir. Ayrıca alan yazın içinde yer alan İlişkilerde İnanç Envanteri (Kalkan, 2006), Anne-Babaların Akılcı Olmayan İnançları Ölçeği (Kaya ve Hamamcı, 2011), Akılcı Olmayan İnanç Ölçeği (Türküm, 2003) ve uyarılma olan Alabama Ebeveyn Davranışları Ölçeği (Çekiç vd., 2018) makale kapsamında incelenmiş ve konuyla uyumluluk gösteren Akılcı Duygusal Aile Eğitim Programı (Çekiç vd., 2016) ile Çiftçi (2020) tarafından özel yetenekli çocukların anne-babalarına yönelik geliştirilen psiko-eğitim de taranmış ve derleme içerisine dahil edilmiştir.

İncelenen çalışmaların bulguları, bu derleme makalesinin amacı doğrultusunda değerlendirilmiştir. Makalede ele alınan başlıklardan biri ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarını etkileyen faktörler ve akılcı olmayan tutum geliştirmelerindeki aracı rolleridir. Bu kapsamda bakıldığında elde edilen bulgular şu yöndedir: Çekiç ve arkadaşları (2019) ile Özbiler'in (2017) sadece annelerle yapmış olduğu çalışma bulgularına bakıldığında, ebeveynlerin kendilerini düşük sosyo-ekonomik düzeyde görmeleri ve düşük eğitim seviyesinde olmaları ebeveynlerde akılcı olmayan inançları arttırdığı gözlemlenmiştir. Buğa ve arkadaşları (2019) tarafından yapılan çalışmada ise yüksek sosyo-ekonomik düzeye sahip ebeveynler, düşük sosyo-ekonomik düzeye sahip ebeveynlere oranla ebeveynlik tutumlarında daha fazla akılcı olmayan inançlar sergilemektedir. Aynı çalışmanın ebeveynlerin eğitim durumuyla ilgili bulgusuna bakıldığında ise lisans eğitimini tamamlamış ebeveynlerin daha fazla akılcı olmayan inanç sistemine sahip oldukları göze çarpmaktadır. Bu durum alan yazında bu konu açısından farklı bulgulara ulaşıldığını göstermektedir. Aynı şekilde cinsiyet faktörüne bakıldığında da çalışmalarda farklı bulguların yer aldığı görülmektedir. Baytemir (2019) tarafından sınav kaygısına yönelik yapılan çalışmada annelerin babalara oranla çocukların sınavlarına yönelik anlamlı düzeyde daha fazla kaygı duydukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulguya benzer şekilde Aydın'ın (2020) özel yetenekli çocukların ebeveynlerine yönelik yaptığı çalışmada annelerin babalara oranla özel yetenekli çocuklarından daha fazla akılcı olmayan beklentiler içerisine girdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bağcı (2013) tarafından yapılan çalışmada ise kadın ve erkeklerin anne baba olmaya dair inanç geliştirmelerinde cinsiyetin etkili bir faktör olmadığı gözlenmiştir. Ayrıca cinsiyet faktörüne bakıldığında babaların çalışmalara sınırlı sayıda dahil edilmesi, çalışma örneklemelerinde anne baba dağılımlarının dengesiz olması göze çarpan durumlardır. Makalede önem teşkil eden başlıklardan biri ebeveynlerin sahip oldukları akılcı olmayan inançların çocukları üzerindeki etkisidir. Bu kapsamda incelenen yerli alan çalışmalarına bakıldığında bulguların genel olarak birbiriyle örtüştüğü göze çarpmaktadır. Örneğin, Yurdakul (2021) tarafından yapılan araştırma sonucunda akılcı olmayan inançlara sahip ve helikopter ebeveyn tutumunu benimsemiş ebeveynlere sahip olmanın akılcı olmayan inançlar düzeyinde etkili olduğu gözlemlenmiştir. Kudu Arıcan ve Sayal (2020) yapılan çalışmada da bu bulgu desteklenmektedir. Ayrıca bu çalışmada yer alan önemli bir bulgu, çocuklar tarafından aile atmosferi içerisinde gözlemlenen akılcı olmayan inanç ve tutumların çocukların sosyal hayata uyum göstermeleri üzerinde olumsuz etkisinin bulunması ve patoloji geliştirmelerinde aracı rol üstlenmesidir. Özetle yerli alan yazında yer alan çalışma bulgularına bakıldığında bulgular çalışma örnekleminden, çalışmanın yapıldığı yerin kültüründen gibi çeşitli sebeplerden etkilenecek değişiklik gösterebilmektedir. Bunun yanında ebeveynlerin akılcı olmayan inançlara sahip olması kendi ebeveynliklerini değerlendirme biçimlerini ve çocuklarına olan yansımalarını etkilemektedir. Bu etki genel olarak negatif yöndedir ve ebeveynlerin kendilerine yönelik mükemmeliyetçi, çocuklarına karşı da irrasyonel beklentiler içerisine girmelerine sebep olmaktadır. Çocuklar açısından ise ebeveynlerinin akılcı olmayan inançlara sahip olması onların da akılcı olmayan inanç benimsemelerinde aracı rol üstlenebilmekte ve ruh sağlıkları üzerinde olumsuz etkiye sahip olabilmektedir.

Ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarına yönelik alan yazında yapılan çalışmaların incelenmesi ve tartışılmasının ardından ileride yapılacak çalışmalara yönelik şu önerilere yer verilebilir:

- Ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarına yönelik yapılan araştırmalarda baba örnekleminin sınırlı olduğunun fark edilmesinden dolayı babaların inançlarına yönelik daha fazla araştırma yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kapsamda babaların akılcı olmayan inançlarının tespit edilmesi ve bu inançların etkisinin daha kapsamlı şekilde ortaya konması literatüre ışık tutacaktır.
- Literatüre bakıldığında kültürün etkisinin bazı araştırmalarda belirtilmesine karşın irrasyonel inançların kültüre göre nasıl farklılaştığına yönelik sınırlı araştırma mevcuttur. Özellikle Türkiye içerisinde birden fazla kültürün bir arada yaşadığı düşünüldüğünde farklı kültürden gelen ebeveynlerin akılcı olmayan inançlarını karşılaştıran araştırmalar yapılabilir. Bu çerçevede yapılacak araştırmalar, ebeveynlerin anne baba olmaya yönelik inançlarının gelişimini ortaya koymak açısından önem taşımaktadır.
- Alan yazında yeni evli çiftlerin ya da ebeveyn adaylarının akılcı olmayan inançlarına yönelik araştırmalara rastlanmamıştır. Anne ve baba adaylarının akılcı olmayan inançlarını belirleyen araştırmaların yapılması, bu alanda çocuk sahibi olmanın akılcı olmayan inançlara etkisi konusuna ışık tutacaktır.
- Alan yazında ebeveynlerde rasyonel olmayan inançlar üzerinde deneysel araştırmalara daha çok yer verilmesi, akılcı olmayan inançları açıklama noktasında literatürü zenginleştirecektir.

- Yapılan çalışmalar, ADDT'nin ebeveynlerin sahip oldukları irrasyonel inançları daha rasyonel olanlarla değiştirme konusundaki olumlu etkisini ortaya koyar niteliktedir. Bu bağlamda Türkiye'de ebeveynlere yönelik psikoeğitimin kültür faktörü de dikkate alınarak düzenlenmesi, anne babaların inançlarını fark etmeleri ve daha akılcı inançlar geliştirmeleri açısından işlevsel olabilir. Var olan müdahaleler Türk kültürüne uyarlanabilir ya da Türk kültürüne özgü yeni bir psikoeğitim geliştirilebilir.
- Bir önceki öneriyle ilişkili olarak literatüre bakıldığında, anne babaların sahip oldukları inançların çocuklar üzerindeki olumsuz etkisini azaltmaya yönelik herhangi bir müdahaleye rastlanmamıştır. Bu kapsamda çocukları da çeşitli psikoeğitimlere dahil etmek, anne ve babalarının sahip olduğu inançların onlar üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmada daha işlevsel olabileceği konusu değerlendirilebilir. Yazarların çalışma süresince herhangi bir kurum veya kişi ile bir çıkar çatışması yoktur.

7. Araştırmacıların Katkıları

7.1. Araştırmacıların Katkı Oranları:

Zehra Pınar Batmaz, Aycan Tan, Beyza Yılmaz, Şakir İpek, Hüseyin Dikmen. Her bir araştırmacı çalışmaya %20 oranında katkı sağlamıştır.

7.2. Çatışma

Yazarların çalışma süresince herhangi bir kurum veya kişi ile bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynakça

- Abidin, R. R. (1983). *Parenting stress index: manual, administration booklet*. Pediatric Psychology Press.
- Ackerman, K. A. (1991). *Irrational beliefs and parenting stress* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Alberta.
- Abd Ghani, F. B., Ibrahim, F. A., Abd Azian, A. ve Mahfar, M. (2015). Relationship between the belief system and emotional well-being of single mothers. *Asian Social Science*, 11(27), 28. <http://dx.doi.org/10.5539/ass.v11n27p28>
- Akşab, G. (2020). *Anne babaların akılcı olmayan inançları ve ebeveynlik davranışları ile çocukların algıladıkları aile ilişkisi ve benlik algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi..
- Alloy, L.B., Abramson, L.Y., Tashman, N.A., Berrebbi, D.S., Hogan, M.E., Whitehouse, W.G., Crossfield, Morocco, A. (2001). Developmental origins of cognitive vulnerability to depression: parenting, cognitive, and inferential feedback styles of the parents of individuals at high and low cognitive risk for depression. *Cognitive Therapy and Research*, 25(4), 397-423. <https://doi.org/10.1023/A:1005534503148>
- Atayeter, B. (2020). *Ebeveynlerin bilişsel esneklik ve mükemmeliyetçilik düzeyleri ile okul öncesi dönem çocuklarının mizaç özellikleri arasındaki ilişki* (Tez no. 609078) [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Aydın, Y. E. ve Buğa, A. (2020). Özel yetenekli çocukların ebeveynlerinin akılcı olmayan inançları ve ebeveyn yetkinliklerinin incelenmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15(22), 1373-1407. <https://doi.org/10.26466/opus.640449>
- Azar, S. T., Nix, R. L. ve Makin-Bryd, K. N. (2005). Parenting schemas and process of change. *Journal of Marital and Family Therapy*, 31, 45-48. doi: 10.1111/j.1752-0606.2005.tb01542.x.
- Bağcı, C. (2013). *Anne babaların akılcı olmayan inançlarının aile işlevi ve çocuklardaki davranış problemleri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi. Ulusal Tez Merkezi.
- Balkıs, M. ve Duru, E. (2020). Gender differences in the organizational structure of the rational/irrational beliefs in depressive symptoms. *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*, 38(2), 272-294. <https://doi.org/10.1007/s10942-020-00343-6>
- Baytemir, K. (2019). Perfectionism, ırrational beliefs, need for social approval and gender as predictors of parent exam anxiety. *Bartın University Journal of Faculty of Education*, 8(1), 161-178. <https://doi.org/10.14686/buefad.417814>
- Bornstein, H. M. ve Cote, L. R. (2004). Mothers' parenting cognitions in cultures of origin, acculturating cultures, and cultures of destination. *Child Development*, 75, 221-235. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2004.00665.x>
- Buğa, A., Çekiç, A., Türk, F. ve Hamamcı, Z. (2019). Ebeveynlerin anne-babaları ile ilişkili akılcı olmayan inançları ile ebeveyn davranışları arasındaki ilişkinin incelenmesi. İçinde Çınkır, Ş. (Edt.), *VIIth International Eurasian Educational Research Congress Bildiri Kitabı (s.68-74)*. Anı Yayıncılık.
- Corey, G. (2005). *Psikolojik Danışma, Psikoterapi Kuram ve Uygulamaları* (Çev: T. Ergene). Mentis Yayıncılık.
- Çekiç, A., Akbaş, T. ve Hamamcı, Z. (2016). The effect of rational emotive parent education program on parents' irrational beliefs and parenting stress; Akılcı duygusal aile eğitim programının anne babaların akılcı olmayan inançlarına ve anne babalık streslerine etkisi. *Journal of Human Sciences*, 13(1), 2398-2417. <https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/3729>
- Çekiç, A., Türk, F., Buğa, A. ve Hamamcı, Z. (2018). Alabama Ebeveyn Davranışları Ölçeği'nin Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(66), 729-744. 10.17755/esosder.355515

- Çekiş, A., Kaya, İ. ve Buğa, A. (2019). Anne babaların akılcı olmayan inançları ile yaşam doyumları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Kastamonu Education Journal*, 27(2), 567-575. <https://doi.org/10.24106/kefdergi.2594>.
- Çekiş, A., Paksal-Çetin, Ü. ve Buğa, A. (2021). Irrational beliefs in parenting behaviors: comparison of Turkish and Syrian parents. *International Journal of Psychology and Educational Studies*, 8(4), 28-38. <https://dx.doi.org/10.52380/ijpes.2021.8.4.513>
- Çiftçi, M. (2020). *Özel yetenekli çocukların anne-babalarına yönelik geliştirilen psiko-eğitim programlarının akılcı olmayan inançlar, psikolojik sağlamlık ve ebeveyn stresi üzerindeki etkisi*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Çivitçi, A., Türküm, A. S., Duy, B. ve Hamamcı, Z. (2014). *Okullarda akılcı-duygusal davranış terapisine dayalı uygulamalar kavramlar, teknikler ve örnek etkinlikler*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- David, D., Lynn, S. J. ve Ellis, A. (2009). *Rational and Irrational Beliefs: Research, Theory, and Clinical Practice*. New York: Oxford University Press, Inc. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195182231.001.0001>
- David, D., Schnur, J. ve Belloiu, A. (2002). Another search for the "hot" cognitions: Appraisal, irrational beliefs, attributions, and their relation to emotion. *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*, 20(2), 93-132. <https://doi.org/10.1023/A:1019876601693>
- David, D., Szentagotai, A., Kallay, E. ve Macavei, B. (2005). A synopsis of rational-emotive behaviour therapy; Fundamental and applied research. *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*, 23, 175-221. <https://doi.org/10.1007/s10942-005-0011-0>
- Davidson, G. C., Robins, C., ve Johnson, M. K. (1983). *Articulated thoughts during simulated situations: A paradigm for studying cognition in emotion and behavior*. *Cognitive Therapy and Research*, 7, 17-40.
- DiGiuseppe, R., Leaf, R., Exner, T. ve Robin, M. W. (1988). The development of a measure of irrational/rational thinking. *World Congress of Behavior Therapy*.
- Digiuseppe, R. ve Bernard, M. E. (2006). *REBT assessment and treatment with children*. A. Ellis ve M. E. Bernard (Edt.), Rational emotive behavioral approaches to childhood disorders. Boston, Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/0-387-26375-6_2
- DiGiuseppe, R., Doyle, K. A., Dryden, W. ve Backx, W. (2017). *Rasyonel duygucu davranışçı terapi uygulamacısının bir kılavuzu* (Çev: M. Arturan). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Düldül, M. (2017). *Ortaokul öğrencilerinin beslenme, okul başarısı ve mükemmeliyetçilik durumlarına anne-babaların akılcı olmayan inançlarının etkisi*. Uzmanlık Tezi. Çukurova Üniversitesi.
- Dryden, W., & Mytton, J. (1999). *Four approaches to counselling and psychotherapy*. Taylor & Frances/Routledge. <https://psycnet.apa.org/record/1999-04004-000>
- Dryden, W. ve Neenan, M. (2004). *The rational emotive behavioural approach to therapeutic change*. London: SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781446216750>
- Dryden, W. ve Gordon, J. (2013). *Yaşamın zorluklarına göğüs germek: Nasıl düşünüyorsunuz öyle hissedersiniz* (Çev: B. Büyükkal). Rota Yayınları.
- Ede, M. O., Anyanwu, J. I., Onuigbo, L. N., Ifelunni, C. O., Alabi-Oparaocha, F. C., Okenyi, E. C., ...Victor-Aigbodion, V. (2020). Rational emotive family health therapy for reducing parenting stress in families of children with autism spectrum disorders: a group rveomized control study. *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*, 38, 243-271. <https://doi.org/10.1007/s10942-020-00342-7>
- Ede, M. O., Okeke, C. I., Chinweuba, N. H., Onah, S. O. ve Nwakpadolu, G. M. (2021). *Testing the efficacy of family health-model of REBT on family values and quality of family life among parents of children with visual impairment*. *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*, 40(2), 252-277. <https://doi.org/10.1007/s10942-021-00409-z>
- Ekşi, H., Barış, Ş. ve Demir, İ. (2020). *Ergenlerde Helikopter Ebeveyn Tutumu, Şişirilmiş Benlik: Duygusal Özerklik, Sosyal Kaygı Değişkenlerinin Aracı Etkisi*. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 18, 83-100. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.627884>
- Ellis, A. (1963). *Reason and emotion in psychotherapy*. Lyle Stewart.
- Ellis, A. (1979). *Reason and emotion in psychotherapy*. Citadel.
- Ellis, A., McInerney, J. F., DiGiuseppe, R. ve Yeager, R. (1989). *Rational emotive therapy with alcoholics and substance abusers*. New York: Pergamon Press.
- Ellis, A. (1993). Changing rational-emotive therapy (RET) to rational-emotive behavior therapy (REBT). *The Behavior Therapist*, 16(10), 257-258.
- Ellis, A. (2005). *The myth of self-esteem, how rational emotive behavior therapy can change your life forever*. Prometheus Books.
- Ellis, A. ve Dryden, W. (1997). *The practice of rational emotive behavior therapy*. Springer Publishing Company.
- Ellis, A. ve Harper, R. A. (1997). *Akılca yaşam kılavuzu* (Çev. S. Kunt Akbaş). HYB Yayıncılık.
- Ellis, A. ve Harper, R. A. (2005). *Akılca yaşam kılavuzu* (Çev: Semra Kunt Akbaş). HYB Yayıncılık. Ankara.
- Ellis, A., Moseley, S. ve Wolfe, J. L. (1966). *How to raise an emotionally healthy, happy child*. Wilshire Book.
- Eryüksel, G. N. ve Akün, E. (2003). Depresyonu olan ergenler ile ana-babalarının aile ilişkilerinin ve bilimsel çarpıtmalarının incelenmesi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 18(51), 59 - 73. Erişim adresi: <https://www.researchgate.net/publication/314299428>
- Erkan, Z. (2002). Sosyal kaygı düzeyi yüksek ve düşük ergenlerin ana baba tutumlarına ilişkin nitel bir çalışma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(10), 120-133. <https://dergipark.org.tr/pub/cusosbil/issue/4365/5971>
- Freud, S. (1965). *New introductory lectures on psychoanalysis, ed. and trans. by J. Strachey*. Norton.
- Gavit, O. A., David, D., DiGiuseppe, R. ve DelVecchio, T. (2011). The development and validation of the parent rational and irrational beliefs scale. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 30, 2305-2311. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.10.449>

- Gençdoğan, B. ve Gülbahçe, A. (2021). Psikolojik iyi oluş ve yaşam doyumunun bir yordayıcısı olarak algılanan helikopter ebeveyn tutumu. *Milli Eğitim Özel Eğitim ve Rehberlik Dergisi*, 1(1), 66-98.
- Gonzalez, J. E., Nelson, J. R., Gutkin, T. B., Saunders, A., Galloway, A. ve Shwery, C. S. (2004). Rational emotive therapy with children and adolescents: A meta-analysis. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 12(4), 222-235. <https://doi.org/10.1177/10634266040120040301>
- Gottman, J. ve DeClaire, J. (1997). *The heart of parenting. How to raise an emotionally intelligent child*. London: Bloomsbury.
- Grusec, J. E. ve Danyliuk, T. (2014). *Parents' attitudes and beliefs: their impact on children's development*. İçinde Tremblay RE, Boivin M, Peters RDeV, eds. Tremblay RE, topic ed. *Encyclopedia on Early Childhood Development* [online]. <https://www.child-encyclopedia.com/>
- Grusec, J. E. (2006). Parents' attitudes and beliefs: their impact on children's development. İçinde: Tremblay RE, Barr RG, Peters RDeV (Edt.). *Encyclopedia on Early Childhood Development Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development; 2006:1-5*.
- Güçlü, C. H. ve Çok, F. (2021). *Helikopter anababalık ve gençler üzerindeki gelişimsel etkileri*. *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, 4(7), 134-150. <https://doi.org/10.36731/cg.819709>
- Haskett, M. E., Scott, S., Grant, R., Ward, C. S. ve Robinson, C. (2003). Child related cognition and affective functioning of physically abusive and comparison parents. *Child Abuse and Neglect*, 27, 663-686. [https://doi.org/10.1016/S0145-2134\(03\)00103-0](https://doi.org/10.1016/S0145-2134(03)00103-0)
- Hirsjärvi, S. ve Perälä-Littunen, S. (2001). Parental beliefs and their role in child-rearing. *European Journal of Psychology of Education*, 16, 87-116. <https://doi.org/10.1007/BF03172996>
- Hocaoğlu, Ö. H. (2016). *Žihinsel yetersizliğı olan çocuk sahibi anne ve babaların akılcı olmayan inançları ile çocukların sosyal beceriler ve problem davranışlarının karşılaştırılarak incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Hojjat, S. K., Golmakanie, E., Khalili, M. N., Smaili, H., Hamidi, M. ve Akaberi, A. (2016). Personality traits and irrational beliefs in parents of substance-dependent adolescents: A comparative study. *Journal of Child and Adolescent Substance Abuse*, 25(4), 340-347. <https://doi.org/10.1080/1067828X.2015.1012612>
- Johnson, R. (2010). *Intergenerational aspects of psychological control and irrational beliefs between parents and adolescents*. University of Birmingham.
- Johnston, C. (1996). Addressing parent cognitions in interventions with families of disruptive children. İçinde K. Dobson ve K. Craig (Edt.), *Advances in cognitive behavioural therapy*. London: Sage.
- Jones, R. G. (1968). A factored measure of Ellis' irrational belief system with personality and maladjustment correlates. *Dissertation Abstracts International*, 29, 4379-4380. <http://hdl.handle.net/2346/18941>
- Joyce, M. R. (1989). *An evaluation of the effectiveness of a rational-emotive parent education programme*. [Unpublished doctoral dissertation]. University of Melbourne.
- Joyce, M. R. (1990). Rational-emotive parent consultation. *School Psychology Review*, 19, 304-316. <https://doi.org/10.1080/02796015.1990.12085469>
- Joyce, M. R. (1994). *Rational-emotive parent consultation*. M. E. Bernard ve R. Digiuseppe (Edt.), Rational emotive consultation in applied settings. Lawrence Erlbaum Associates. <https://doi.org/10.4324/9780203772072>
- Joyce, M. R. (2006). *A developmental, rational-emotive behavioral approach for working with parents*. In Rational emotive behavioral approaches to childhood disorders: Theory, practice and research (p.177-211). Springer US. https://doi.org/10.1007/0-387-26375-6_6
- Kahraman, H. (2000). *Aile yaşamlarında şiddet olan ergenlerin ana-babalarıyla olan ilişkilerini ve kendilerini değerlendirmeleri* [Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi]. Ege Üniversitesi Kurumsal Akademik Arşiv. <https://hdl.handle.net/11454/87176>
- Kalkan, M. (2006). İlişkilerde inanç envanterinin (İİE) geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(25), 45-54.
- Kaya, İ. ve Hamamcı, Z. (2011). Anne-babaların Akılcı Olmayan İnançları Ölçeğı'nin geliştirilmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 11 (3). 1149-1165.
- Kaya, İ. ve Hamamcı, Z. (2013). Parent irrational beliefs scale: Reliability and validity on parents with secondary schools children. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 9(4), 408-420.
- Kudu Arıcan, A. ve Sayal, B. (2020). Psikolojik problemi olan ve olmayan çocukların anne babalarının akılcı olmayan inançları ve duygusal şemalarının karşılaştırılması. *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi*, 3(5), 175-193.
- Muldary, T. (1983). *Burnout and health professionals: manifestations and management*. Norwalk, CT.: Appleton-Century-Crofts.
- Mümüneoğlu, H. ve Bağçeli Kahraman, P. (2022). Okul öncesi dönemde çocuğı olan babaların akılcı olmayan inançları ve çocuk haklarına yönelik görüşleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Yaşadıkça Eğitim*, 36(3), 697-715. <https://doi.org/10.33308/26674874.2022363418>
- Oltean, H. R., Hylve, P., Vallières, F. ve David, D. O. (2017). An empirical assessment of REBT models of psychopathology and psychological health in the prediction of anxiety and depression symptoms. *Behavioural and cognitive psychotherapy*, 45(6), 600-615. <https://doi.org/10.1017/S1352465817000133>
- Omeje, G. N., Ede, M. O., Amadi, K., Ogbueghu, S. N., Chinweuba, N. H., Obeagu, E. I., Ekwueme, F. O. (2023). Intervention for burnout and irrational beliefs in parents of couples seeking a divorce: a critical reflection of Igbo-African marital discord. *Medicine*, 102(27), e34221. <https://doi.org/10.1097/MD.00000000000034221>
- Özbiler, Ş. (2017). Annelerin çocuklarına ilişkin akılcı olmayan inançlarının incelenmesi. *Türk Uluslararası Özel Eğitim ve Rehberlik ve Danışmanlık Dergisi*, 6(2), 27-39.

- Özçiçek, G. (2014). *Çocuğun benlik kavramının olumluluğu, annenin mükemmeliyetçiliği ve anne kabul red algısı arasındaki ilişkilerin incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Arel Üniversitesi.
- Prinz, R. J., Rosenblum, R. S. ve O'Leary, K. D. (1978). Affective communication differences between distressed and nondistressed mother-adolescent dyads. *Journal of Abnormal Psychology*, 6, 373-383. <https://doi.org/10.1007/BF00924740>
- Reed, J. S. ve Dubow, E. F. (1997). Cognitive ve behavioral predictors of communication in clinic-referred ve nonclinical mother-adolescent dyads. *Journal of Marriage and the Family*, 91-102. <https://doi.org/10.2307/353664>
- Roehling, P. V. ve Robin, A. L. (1986). Development and validation of the Family Beliefs Inventory: A measure of unrealistic beliefs among parents and adolescents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 54(5), 693-697. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.54.5.693>
- Starko, T. J. (1991). *Parent stress and parent irrational beliefs: Mother-father differences* [Thesis, University of Alberta]. ERA Library. <https://doi.org/10.7939/R3SJ1B14D>
- Şahan, B. ve Kahtali, B. D. (2021). The role of parental attitudes, irrational beliefs, need for social approval and self-esteem in speech anxiety/ Konuşma kaygısı üzerinde anne baba tutumları, akılcı olmayan inançlar, sosyal onay ihtiyacı ve benlik saygısının rolü. *European Journal of Alternative Education Studies*, 6(1). <https://doi.org/10.46827/ejae.v6i1.3729>
- Şahingiray, E. (2020). *Ebeveyn mükemmeliyetçiliğinin çocuktaki kaygı düzeyine etkisi: Çocuktaki mantık dışı inançların aracı rolü*. Yüksek Lisans Tezi. Işık Üniversitesi.
- Şen Akkoyun, Ç. (2019). *Algılanan ebeveynlik yaklaşımlarının annelerin akılcı olmayan inançları ve kendi çocuklarına karşı gösterdikleri ebeveynlik tutumlarıyla ilişkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi.
- Takı Kapıdaş, Z. (2022). *Özel gereksinimli çocuğu olan ve olmayan ebeveynlerin çatışma çözme stilleri ve bilişsel duygu düzenleme stratejileri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Teti DM, Gelfve DM. (1991) Behavioral competence among mothers of infants in the first year: The mediational role of maternal self-efficacy. *Child Development*, 62, 918-929. <https://doi.org/10.2307/1131143>
- Thyer, B. A., Papsdorf, J. D. ve Kramer, M. K. (1983). Phobic anxiety and irrational belief system. *The Journal of psychology*, 114(2), 145-149. <https://doi.org/10.1080/00223980.1983.9915407>
- Türkçapar, M. H. (2018). *Bilişsel Davranışçı Terapi: Temel İlkeler ve Uygulama*. İstanbul.
- Türküm, A. S. (2003). Akılcı olmayan inanç ölçeğinin geliştirilmesi. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 2(19), 41-47. <https://doi.org/10.17066/pdrd.17797>
- Walen, R. S., Digiuseppe, R. ve Dryden, W. (1992) *A Practitioner's Guide of Rational Emotive Therapy*. Second Edition. Oxford University Press.
- Warren, J. M., Locklear, L. A ve Watson, N. A. (2018). The role of parenting in predicting student achievement: Considerations for school counseling practice and research. *Professional Counselor*, 8(4), 328-340. <https://doi.org/10.15241/jmw.8.4.328>
- Yurdakul, F. (2021). *Helikopter ebeveynliğin psikolojik yardım almaya yönelik tutum ile ilişkisinde akılcı olmayan inançların aracı rolü*. Yüksek Lisans Tezi. Başkent Üniversitesi.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Erkek Egemen Mesleklerde Görev Yapan Bireylerin Romantik İlişki Doyumlarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi

An Examination of Romantic Relationship Satisfaction of Individuals Working in Male-Dominated Professions in Terms of Some Variables

Halil İbrahim ANAÇKAYA¹ | Nuray TAŞTAN²

Makale Bilgisi

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi,

Kırıkkale Üniversitesi,

Kırıkkale/Türkiye

ORCID: [0000-0002-4459-6016](https://orcid.org/0000-0002-4459-6016)

E-Mail:

halil724anackaya@gmail.com

² Prof. Dr., Kırıkkale

Üniversitesi, Kırıkkale/ Türkiye

ORCID:

[0000-0001-9101-0236](https://orcid.org/0000-0001-9101-0236)

E-Posta

nuraytastan@kku.edu.tr

Öz

Bu çalışmada, erkek egemen mesleklerde görev yapan bireylerin romantik ilişki doyumları bazı değişkenler açısından incelenmiştir. İlişki doyumunu, bireyin romantik ilişkisindeki genel doyum düzeyini ifade eder ve bireyin psikolojik iyi oluşunun önemli bir belirleyicidir. Çalışmada, Türkiye’de asker, polis, zabıta, güvenlik görevlisi, gardiyan ve mühendis gibi erkek egemen meslek gruplarında çalışan toplam 424 katılımcı yer almıştır. Katılımcıların 108’i kadın, 316’sı erkektir ve yaş aralığı yirmi dört ile altmış arasında değişmektedir. Araştırmada örneklem seçimi için ölçüt örneklem yöntemi tercih edilmiş, veriler ise kişisel bilgi formu ile İlişki Doyum Ölçeği (İDÖ) kullanılarak toplanmıştır. Analizler sonucunda, yaş grubu ve cinsiyetin ilişki doyumunu üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamıştır. Buna karşın medeni durum, eğitim düzeyi ve meslekte çalışma süresi gibi değişkenlerin ilişki doyumunu üzerinde anlamlı etkiler oluşturduğu görülmüştür. Regresyon analiz sonuçları, meslekte geçirilen süre arttıkça bireylerin romantik ilişki doyumlarının azaldığını göstermektedir. Elde edilen bulgular, erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin romantik ilişki doyumlarının bazı sosyo-demografik faktörlere bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir. Çalışmanın bulgularının, ilişki doyumunu ile mesleki koşullar arasındaki ilişkinin anlaşılması açısından alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erkek Egemen Meslekler, İlişki Doyumu, Romantik İlişki, Demografik Değişkenler.

Abstract

In this study, the romantic relationship satisfaction of individuals working in male-dominated professions was examined in terms of various variables. Relationship satisfaction refers to the overall level of satisfaction an individual experiences in their romantic relationship and is an important determinant of psychological well-being. The study included a total of 424 participants working in male-dominated professions such as soldiers, police officers, municipal police officers, security guards, prison guards, and engineers in Turkey. Among the participants, 108 were women, 316 were men, and their ages ranged from twenty four to sixty. Criterion sampling was used for sample selection, and data were collected through a personal information form and the Relationship Satisfaction Scale (RSS). The analysis results showed that age group and gender had no significant effect on relationship satisfaction. However, variables such as marital status, education level, and work experience in the profession were found to have significant effects on relationship satisfaction. Regression analysis results indicated that as the number of years spent in the profession increased, individuals' romantic relationship satisfaction decreased. The findings suggest that the romantic relationship satisfaction of individuals working in male-dominated professions may vary based on certain socio-demographic factors. It is believed that the results of this study will contribute to the literature on understanding the relationship between relationship satisfaction and professional conditions.

Keywords: Ale-Dominated Occupations, Relationship Satisfaction, Romantic Relationship, Demographic Variables.

Citation:

Kılıç, F. & Ersungur, Ş.M. (2025). erkek egemen mesleklerde görev yapan bireylerin romantik ilişki doyumlarının bazı değişkenler açısından incelenmesi .GAB Akademi, 5(1), 54-63.

1. Giriş

İş hayatının, bireylerin psikolojik ve sosyal yaşamları üzerinde belirleyici etkisi olduğu kabul edilmektedir (Karney ve Bradbury, 1995). Özellikle erkek egemen mesleklerde çalışan bireyler, mesleklerinin doğası gereği yoğun stres, düzensiz çalışma saatleri ve üst üste ilişkisi gibi faktörlerle karşı karşıya kalmaktadır (Eagly ve Wood, 2012). Bu durum, bireylerin özel hayatlarını ve romantik ilişkilerini doğrudan etkileyerek, ilişki doyumu düzeylerinde farklılıklara yol açabilmektedir (Burke ve Mikkelsen, 2006). Romantik ilişki doyumu, bireyin hem bireysel iyi oluşunu hem de ilişki memnuniyetini etkileyen önemli bir faktördür (Hendrick, 1988). Ancak, alanyazın incelendiğinde erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin yoğun iş temposu ve psikolojik baskılar nedeni ile ilişki doyumlarının nasıl şekillendiği konusunda yeterli araştırma bulunmadığı görülmektedir. Bireyin görevini gerçekleştirirken yaşadıklarının hem özel hem de sosyal yaşamları üzerinde önemli etkileri olabilmektedir. Özellikle belirli meslek gruplarında çalışan bireylerin iş ortamından kaynaklanan stres, belirsizlik ve psikolojik baskılar nedeni ile ilişki doyumları olumsuz etkilenebilir (Karney ve Bradbury, 1995). Erkek egemen meslekler; yüksek fiziksel ve psikolojik dayanıklılık, disiplin, risk yönetimi ve baskı altında karar verme gibi özelliklerin ön planda olduğu, tarihsel olarak erkeklerin yoğun olarak istihdam edildiği alanlardır (Eagly ve Wood, 2012; Özkaplan, 2009). Bu mesleklerde görev yapan bireyler, genellikle uzun ve düzensiz çalışma saatleri, travmatik olaylara maruz kalma, görev yerinin sık değişmesi, iş yerinde yüksek hiyerarşi gibi faktörler nedeniyle özel yaşamlarını ihmal edebilmektedirler (Greenhaus ve Beutell, 1985). Burke ve Mikkelsen; (2006) asker, polis, zabıta, güvenlik görevlisi, gardiyan, mühendis gibi mesleklerde çalışan bireyler; mesleki riskler, yoğun stres ve düzensiz çalışma saatleri nedeni ile sosyal yaşamlarında ve özellikle romantik ilişkilerinde çeşitli zorluklarla karşılaşabilirler.

Toplumda kadın ve erkeğin rollerini birbirinden ayıran, çocukluktan itibaren davranışlara, oynanan oyunlara yön veren sosyal ve kültürel değerler bulunmaktadır. Bu değerler, kadın ve erkeğin nasıl hareket etmesi ve hangi sorumlulukları üstlenmesi gerektiği konusunda önemli rol oynar. Cinsiyet rolleri şeması, bireylerin kadınlık ve erkeklik ile ilişkilendirilen davranışları, özellikleri ve beklentileri içselleştirme sürecini açıklayan bir yapıdır. Bu şema, bireyin toplumsal cinsiyet normlarını öğrenme ile erken çocukluk döneminden itibaren şekillenmeye başlar ve sosyalleşme süreci ile pekişir (Bem, 1981). Aile, akran grupları, okul ve medya gibi sosyal çevreler bu sürecin başlıca belirleyicileri arasındadır (Bussey ve Bandura, 1999; Leaper, 2000). Cinsiyet rolleri, bireyin çevresinden aldığı mesajlar doğrultusunda oluşturduğu şemalar aracılığı ile yapılandırılır. Bem'in (1981) cinsiyet şeması yaklaşımına göre; birey kendi davranışlarını ve başkalarının davranışlarını bu şemalar doğrultusunda değerlendirir ve yönlendirir. Bu şemalar zamanla bireyin kimliğini ve toplumsal rollerini etkiler.

Toplumsal cinsiyet şemalarının oluşum süreci sadece bireysel değil aynı zamanda kültürel bir yapıya da sahiptir. Toplumun cinsiyete ilişkin kalıp yargıları, bireyin benlik algısını ve toplumsal beklentilere uyum sürecini biçimlendirir (Eagly ve Wood, 2012). Bu nedenle, bireylerin cinsiyet rollerine ilişkin tutumları sadece biyolojik farklılıklar ile değil, büyük ölçüde, toplumsal öğrenme süreçleri ile de şekillenmektedir (Martin ve Ruble, 2004). Gültekin vd. (2013) bu rolleri "toplumsal cinsiyet rolleri" olarak tanımlanmaktadır ve toplum tarafından belirlenen beklentilerdir. Toplumsal cinsiyet rollerine göre; kadınların sosyal ilişkilerinde duyarlı, duygusal, şefkatli, yardımsever ve özverili olması beklenmektedir. Erkeklerin ise; mücadeleci, bireysel, başarı odaklı, özgür, akılcı ve pragmatik (yarararı) davranması beklenmektedir. Kadının ve erkeğin birbirinden farklı olan toplumsal cinsiyet rolleri farklı davranışlarına, toplumsal cinsiyet rollerini kabullenerek bu rollere uygun kişilik özellikleri gelişmelerine neden olmaktadır (Özen, 1998). İş yaşamında da toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan bir ayrım yaşanabilmektedir. Toplumsal algılar, meslekleri cinsiyet temelli kalıplarla ilişkilendirme eğilimindedir. Nitekim, bakım ve şefkat gibi daha anaç özellikler gerektiren meslek grupları çoğunlukla kadınlarla bağdaştırılırken; fiziksel güç gerektiren işler ise erkeklere uygun görülmektedir. Mill (1994), bu durumu kadınların fiziksel olarak erkeklere kıyasla daha zayıf olduğu yönündeki yargıya dayandırmakta ve bu nedenle kadınların erkeklere bağımlı olmasının kaçınılmaz olduğu düşüncesinin geliştiğini ifade etmektedir. Özellikle duygusal zekâ, etkili iletişim kurma ve annelik gibi niteliklerin ön planda olduğu alanlar toplum tarafından genellikle "kadın mesleği" olarak değerlendirilirken; yoğun fiziksel çaba isteyen ve zorlu çalışma şartlarına sahip işler ise "erkek mesleği" olarak tanımlanmaktadır (Özkaplan, 2009). Kadına toplumsal cinsiyet rolleri nedeni ile bakım hizmetleri ve ev işleri gibi görevler uygun görülmektedir. Kadınların yöneticilik konumundaki mesleklerde yer almasının uygun olmadığı ancak öğretmenlik, hemşirelik ve hizmet sektöründeki mesleklerin kadın mesleği olduğu değerlendirilmektedir. Bu nedenle kadınlar bu alanlarda daha fazla istihdam imkânı bulmaktadır (Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2008). Bu durum da bireylerin belirli mesleklerin belirli cinsiyete özgü olduğuna ilişkin bilişsel şemaların oluşmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet rolleri sosyal ilişkilerin düzenlenmesi ve sosyal hiyerarşinin oluşmasında belirleyici bir rol oynamaktadır (Bora, 2008).

Yirminci yüzyılın sonlarında ve yirmi birinci yüzyılın başlarında işyerlerindeki kadın sayısındaki artışa rağmen, bazı görevlerde hâlâ erkeklerin daha fazla istihdam ettiği görülmektedir. Tarihi süreçler, kültürel beklentileri ve normlar, yapılan işin özellikleri ve muhtemel çalışanların ilgisi dâhil olmak üzere farklı birçok neden sonucunda fırıncılık, kasaplık, polislik ve pilotluk gibi meslek alanlarında erkeklerin egemen olduğu görülmektedir. Her ne kadar kadınlar, yirminci yüzyıl boyunca geleneksel erkek egemen mesleklerde başarı sağlamış olsa da toplumsal cinsiyet rollerinin meslekler üzerindeki etkisi devam etmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD), kadınların sadece %6,6'sı 2017 yılında erkek egemenliğindeki mesleklerde tam gün çalışmıştır (Hegewisch ve Williams, 2018).

Yaşamı devam ettirebilmek için duygusal ilişkiler bir ihtiyaçtır ve birey bu ihtiyacı romantik ilişki yolu ile de karşılar (Atak ve Taştan, 2012). Sternberg'e göre romantik ilişki, kişinin tercih ettiği bireyle yaşadığı tutku, duygusal yakınlık ve bağlanma unsurlarının bir araya geldiği bir yapıdır. (Sternberg, 1986). Romantik ilişki kavramı, bağlanma, aidiyet duygusu, güven ve destek gibi unsurları içinde barındırmaktadır (Terzi ve Özbay, 2016). İnsanlar farklı türde kişilerarası ilişkiler geliştirse de romantik ilişkiler yakınlık düzeyleri sebebiyle özel bir önem taşır. Hinde (1997) tarafından belirtildiği üzere, romantik ilişkiler iki birey arasında karşılıklı etkileşimle oluşan bir bağ veya aşk durumudur ve bu ilişkilerden doyum sağlamak kritik bir öneme sahiptir. Ayrıca, bireyler romantik ilişkilerini sürekli olarak gözden geçirme eğilimindedirler. İlişki doyumu, söz konusu birlikteliğin devamlılığının ve ilişkide istikrarın belirleyicisi olması açısından, önemlidir. Romantik bir ilişkinin sağlıklı bir şekilde kurulabilmesi, ilişki doyumunun yüksek olmasına bağlıdır. Bu nedenle, ilişkinin sağlıklı olup olmadığının değerlendirilmesi önemlidir. Romantik ilişkilerde, diğer ilişki türlerinde de görülebilen üç temel bileşen bulunmaktadır (Sarı ve Korkut-Owen, 2016; Sarı vd. 2015). Bu bileşenlerin ilki, bağlanma ile sevgi ve aşk duygularını kapsayan boyuttur. Diğer iki bileşen ise psikolojik ihtiyaçların karşılanması ve karşılıklı bağlılık olarak tanımlanır (Sarı ve Korkut-Owen, 2016; Sarı vd. 2015). Bu özelliklerin ilişkilerde önemli bir yeri olmakla birlikte, bu ilişki özelliklerinin tamamı bir ilişkide yer almayabilir. Bu üç özellikten hangilerinin ilişkide olacağı kişilerin ilişkiden beklentileri ile ilişkilidir. Ancak, karşılıklı ilişkide bireylerin istek ve ihtiyaçları açık bir uyum içinde olmazsa, ilişkinin devam ettirilmesinde zorluklar ortaya çıkabilir. Diğer yandan romantik ilişkiden alınan doyum başka birçok etken ile de ilişkilidir. Sağlıklı şekilde sürdürülen romantik ilişkiler, bireyin hem fiziksel hem de duygusal olarak motive olmasına katkı sağlar; bu motivasyon düzeyi ise ilişkiden alınan memnuniyetle doğru orantılı olarak ilişki doyumunu artırır (Kalkan vd., 2012). Strackert ve Bursik (2003)'e göre bu şekilde yürütülen romantik ilişkiler eşlerin ilişkiden karşılıklı doyum almasına, ilişkinin istikrarlı biçimde devam etmesine ve ilişki doyumunun giderek artmasına neden olmaktadır.

Bu bağlamda, erkek egemen mesleklerin bireylerin özel yaşamları üzerindeki etkilerinin daha yakından incelenmesi gereklidir. Erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin romantik ilişki doyumu üzerine yapılmış çalışmaların sınırlı olması, bu araştırmayı hem teorik hem de pratik açıdan önemli hale getirmektedir. Bu meslek gruplarındaki bireylerin yoğun stres, yüksek görev riski, düzensiz mesai ve mesleki tükenmişlik gibi faktörlere daha fazla maruz kalmaları, ilişkilerde bağ kurma, sürdürülebilirlik ve karşılıklı memnuniyet düzeylerini olumsuz etkileyebilmektedir (Karney ve Bradbury, 1995; Stackert ve Bursik, 2003). Ayrıca, bu araştırma; toplumsal cinsiyet rolleri, iş-yaşam dengesi ve romantik ilişki doyumu bağlamında, erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin deneyimlerini anlamaya katkı sağlamaktadır. Türkiye gibi toplulukçu kültürlerde, bireyin ilişki doyumu yalnızca kişisel bir konu değil, aynı zamanda aile ve sosyal sistemin işleyişine doğrudan katkı sunan bir yapıdır (Fincham ve Beach, 2010). Bu nedenle elde edilen bulgular, ruh sağlığı hizmetlerinin yapılandırılması, kurum içi psikososyal destek mekanizmalarının geliştirilmesi ve iş-yaşam dengesine yönelik önleyici stratejilerin oluşturulmasına ışık tutabilir.

Butler (2008)'e göre toplumsal cinsiyetin oluşumunun ve aktarımının nasıl gerçekleştiğinin açıklanması oldukça önemlidir. Bu bağlamda Sigmund Freud'un psikanalitik kuramı, toplumsal cinsiyete ilişkin ilk kuramsal açıklamayı yapmıştır. Freud'un geliştirdiği psikanalitik kuram, bireyin kadına ve erkeğe özgü rolleri nasıl elde ettiğini açıklamaktadır. Freud'un psikanalitik kuramına göre, toplumsal cinsiyetin gelişimi üç aşamada açıklanır. Birinci aşama, erkek ve kız çocukların cinsiyet ile toplumsal cinsiyet rolleri arasındaki farkı ayırt edemedikleri dönemdir; bu dönemde çocuklar cinsiyetler arasındaki farklılıkları henüz fark etmezler. İkinci dönemde çocuğun cinsel kimliği oluşmaya başlamaktadır, artık cinsiyetler arasında farklılıkları fark etmeye başlar. Üçüncü dönemde ise çocuk kendi cinsiyetindeki ebeveyni ile özdeşim kurarak erkeğe ve kadına özgü özellikleri kazanmaya başlar (Dursun, 2010). Cinsiyet rollerinin kazanılmasını açıklayan kuramlardan biri de Alfred Bandura tarafından geliştirilen sosyal öğrenme kuramıdır. İnsanın doğumdan itibaren başkaları ile ilişki kurmaya ihtiyacı vardır. Birey diğer insanların davranışlarını gözlemleyerek ve model alarak yeni davranışlar kazanır. Sosyal öğrenme kuramına göre; kadın ve erkeğin davranışlarındaki ve rollerindeki farklılıklar sonradan kazanılan toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanmaktadır (Wood ve Eagly, 2006). Schmitt'e göre de erkekler ve kadınlar doğuştan cinsiyet rollerine sahip değildir. Toplumsal cinsiyet rollerinin oluşmasında bireyin sosyal deneyimleri etkilidir bunun yanı sıra toplumsal cinsiyet rollerinin bireyin doğuştan getirdikleri ile yaşadıklarının etkileşimi sonucunda oluştuğu söylenebilir. Burada,

kimin sürekli ve tutarlı bir şekilde neyi yaptığına dikkat etmek oldukça önemlidir. Örneğin, evde sürekli temizlik yapan kişi anne ise, annesini gözlemleyen çocuk, annenin bu görev için yeterli kişi olduğu şeklinde kodlayabilir. Benzer şekilde, baba yemek yapmıyor ve evde tamirat işleri ile ilgileniyor ise, çocuk bu durumu babanın yeterliliği olarak içselleştirebilir ve zamanla tüm bu cinsiyete özgü davranışları özümseyebilir. Dolayısıyla, farklı ailelerde görülen farklı davranış kalıpları nedeni ile, her çocuğun cinsiyete göre yaptıkları rol yüklemesi farklı olabilir (Dökmen, 2004).

İlişki doyumunun bireyin psikolojik iyi oluşları ve yaşam kalitesine önemli etkileri vardır. Romantik ilişkiler, bireyin mutluluğunu, sosyal destek düzeyini ve duygusal refahını doğrudan etkileyen temel yaşam öğelerindendir (Fowers ve Olson, 1989). Romantik ilişkiler, bireylerin psikolojik iyi oluşlarının ve genel yaşam kalitelerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Hendrick(1998)'e göre ilişki doyumu, bireyin romantik ilişkisinden elde ettiği mutluluk, karşılıklı anlayış, güven ve destek düzeyini yansıtan çok boyutlu bir kavramdır. Yapılan araştırmaların sonuçları, yüksek ilişki doyumunun psikolojik iyi oluş, öznel mutluluk, yaşam doyumu ve genel ruh sağlığı ile pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermektedir (Graham ve Christiansen, 2009; Diener ve Seligman, 2002).

İlişki doyumunun, bireyin sadece romantik ilişkileri ile sınırlı kalmayıp sosyal destek ağlarının genel işlevselliğini de artırdığına ilişkin bulguları olan araştırmalar da vardır (Cutrona, 1996). Örneğin, Whisman ve arkadaşlarının (2000) evli bireyler ile yaptığı çalışmada, düşük ilişki doyumunun depresyon, kaygı ve stres düzeylerinin yüksek olması ile anlamlı bir şekilde ilişkili olduğu bulunmuştur. Benzer şekilde, Karney ve Bradbury'nin (1995) yaptığı boyamsal araştırmada, evlilik doyumu zaman içinde değişse de yüksek doyum düzeyine sahip çiftlerin yaşam kalitelerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yurt içinde yapılan araştırmalar da benzer yönde sonuçlar ortaya koymaktadır. Örneğin; Demir'in (2008) üniversite öğrencileri ile yürüttüğü çalışmada, romantik ilişkideki doyum düzeyini, bireyin öznel iyi oluş düzeyi ile pozitif yönde ilişkili olduğu bulunmuştur. Yalçın ve Ergene (2010) ise evli bireylerde ilişki doyumu ile psikolojik dayanıklılık ve yaşam doyumu arasında güçlü bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Bu bulgular, romantik ilişki doyumunun, bireyin yaşamındaki genel denge ve duygusal refah açısından kritik bir etken olduğunu göstermektedir.

Tüm bu açıklamalar doğrultusunda, erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin romantik ilişki doyumlarının çok yönlü değişkenlerden etkilenebileceği ve bu konuda yapılacak araştırmaların özgün katkılar sunacağı öngörülmektedir. Cutrona (1996)'ya göre alanyazında iş-yaşam dengesi ile romantik ilişki doyumu arasındaki ilişki sıklıkla ele alınsa da erkek egemen mesleklerde bu ilişkinin nasıl şekillendiğine yönelik araştırmalar oldukça sınırlıdır. Oysaki romantik ilişkiler bireyin sosyal destek sisteminin temel bir parçası olup, psikolojik iyi oluş üzerinde doğrudan etkilidir (Hendrick, 1988; Diener ve Seligman, 2002). Bu bağlamda erkek egemen meslek gruplarında görev yapan bireylerin, romantik ilişkilerinde karşılaştıkları doyum düzeylerinin araştırılması hem bireysel hem de toplumsal düzeyde önemli sonuçlar doğurabilecek bir konudur.

Romantik ilişkilerde eşlerin birbiri ile yakın ve tatmin edici ilişkiler kurması; bireylerin öznel iyi oluşlarını ve yaşam doyumlarını artırmaktadır (Fincham ve Beach, 2010). Romantik ilişkisi olan bireylerin ilişki doyumunu etkileyen birçok faktör bulunmaktadır; bu faktörler arasında bireyin çalıştığı meslek, bu mesleğin birey üzerinde bıraktığı etkiler ve değişimler de yer almaktadır. Erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin yoğun iş temposu, stresli çalışma koşulları ve hiyerarşik yapı içinde karşılaştıkları zorluklar romantik ilişkiden aldıkları doyumu etkileyebilir. Bu çalışma, erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin iş ortamında karşılaştıkları psikolojik zorlukların ilişki doyumu üzerindeki etkilerini daha derinlemesine anlamayı amaçlamaktadır. Elde edilen bulgular, bireylerin hem mesleki hem de özel yaşamlarında karşılaşılabilecekleri zorluklara yönelik psikolojik destek hizmetlerinin geliştirilmesine katkı sağlayabilir. Bu araştırmada, erkek egemen meslek gruplarında görev yapan bireylerin ilişki doyumunu etkileyen etmenlerin belirlenmesi amacıyla nicel araştırma yöntemlerinden yararlanılmıştır. Çalışmada tercih edilen ilişkisel tarama modeli, değişkenler arasındaki ilişkileri, bu ilişkilerin yönünü ve düzeyini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu model kapsamında yürütülen araştırmalarda, bireyler, olaylar ya da nesneler mevcut koşullarıyla birlikte nesnel biçimde tanımlanır (Kaya ve diğerleri, 2012; Karasar, 2014).

Bu doğrultuda, araştırmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin romantik ilişkilerindeki genel ilişki doyumu düzeyi nasıldır?
2. Erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerde cinsiyet değişkeni ilişki doyumu düzeyini yordamakta mıdır?
3. Erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerde medeni durum ilişki doyumu düzeyini yordamakta mıdır?
4. Erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerde yaş grubu ilişki doyumu düzeyini yordamakta mıdır?
5. Erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerde eğitim düzeyi ilişki doyumu düzeyini yordamakta mıdır?
6. Erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerde meslekte çalışma süresi ilişki doyumu düzeyini yordamakta mıdır?

2. Yöntem

Bu çalışmada değişkenler arasında ilişkiyi değerlendirilmek için nicel-ilişkisel tarama yöntemi kullanılmıştır.

2.1. Araştırma modeli

Tarama modeli, değişkenlerin birbirleri üzerindeki etkilerini, ilişkilerini ve bu etkilerin derecelerini gösterir. Bu modelde bireyler, olaylar veya nesneler, kendi koşulları çerçevesinde ele alınır ve betimlenir (Kaya vd., 2012; Karasar, 2014). Bu araştırmada tarama modelinin kullanılma amacı, incelenen değişkenlerin birlikte değişip değişmediğini ve eğer bir değişim söz konusuysa, bunun yönünü belirlemektir.

2.2. Çalışma grubu

Bu araştırmanın evrenini, Türkiye’de yaşayan ve asker, polis, zabıta, güvenlik görevlisi, gardiyan, mühendis gibi erkek egemen meslek gruplarında çalışan, 24 ile 60 yaş arasındaki bireyler oluşturmaktadır. Örneklem ise, amaçlı örnekleme türlerinden biri olan ölçüt örnekleme yöntemiyle belirlenmiş ve 108 kadın ile 316 erkek olmak üzere toplam 424 katılımcıdan oluşmaktadır. Amaçlı örnekleme yönteminde, araştırmacı evren hakkında bilgi sahibidir ve bu doğrultuda evreni en iyi yansıtacağı düşünülen belirli bir alt grubu örneklem olarak seçer. Bu yöntem, özellikle örnekleme çerçevesinin net olmadığı durumlarda tercih edilmektedir. Bu çalışmada da araştırmanın amacına en uygun katılımcıların belirlenmesi adına ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Veriler, katılımcıların erişilebilirliği ve uygulama kolaylığı nedeniyle Google Form aracılığıyla toplanmıştır.

2.3. Veri toplama araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak kişisel bilgi formu ve İlişki Doyum Ölçeği (İDÖ) kullanılmıştır.

2.3.1. Kişisel bilgi formu

Katılımcıların araştırmaya katılım onayı, cinsiyetleri, yaşları, eğitim durumları, medeni halleri, evlilik şekilleri, medeni durumlarının süresi, mesleklerinde geçirdikleri süre ve sosyoekonomik düzeylerine dair veriler, araştırmacılar tarafından hazırlanan kişisel bilgi formu aracılığıyla toplanmıştır.

2.3.2. İlişki doyumu ölçeği (İDÖ)

Romantik ilişkilerde ilişki doyumunu değerlendirmek amacıyla Hendrick (1988) tarafından geliştirilen yedi maddelik yedili Likert tipi bir ölçek kullanılmıştır. Bu ölçeğin Türkçe uyarlaması ise Curun (2001) tarafından, duygusal birlikteliği bulunan 140 üniversite öğrencisi üzerinde gerçekleştirilmiştir. Faktör analizi sonuçlarına göre, ölçek maddeleri tek bir faktör çatısı altında toplanmıştır. İlişki Doyum Ölçeği’nin iç tutarlılık katsayısı 0.86 olarak belirlenmiştir. Ölçekte yer alan iki madde ters yönde puanlanmakta olup, toplam puanların yükselmesi ilişki doyumunun arttığını göstermektedir. Bu çalışmada, ölçeğin regresyon analizinde kullanılması gerektiği için yeniden güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları yapılmıştır. Yapılan bu araştırmada ise ölçeğin güvenilirliği Cronbach alfa katsayısı ile değerlendirilmiştir. Elde edilen Cronbach alfa değeri 0,84 bulunmuştur, bu değer ölçüm aracının yüksek iç tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir. Genellikle 0,70’in üzerindeki alfa değerleri, ölçeğin güvenilir ve tutarlı ölçümler sunduğunu işaret eder. Bu sonuç, kullanılan ölçeğin araştırma kapsamında geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğunu desteklemektedir.

2.4. Veri analizi

Bu araştırmada toplanan verilerin analizinde SPSS 25 programı kullanılmıştır. Katılımcıların ilişki doyumu düzeylerini belirlemek için betimsel istatistikler (ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerler) hesaplanmıştır. Ayrıca, ilişki doyumu düzeylerinin demografik değişkenler (cinsiyet, medeni durum, yaş grubu, eğitim düzeyi ve meslekte çalışma süresi) tarafından yordandığı ya da yordanmadığına yönelik istatistiksel analizler gerçekleştirilmiştir. İki kategorili değişkenler (örneğin cinsiyet ve medeni durum) arasındaki grup farklarını incelemek için bağımsız örneklem t-testi uygulanmıştır. Üç ve daha fazla gruptan oluşan değişkenlerde (örneğin yaş grubu, eğitim düzeyi) ise tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Varyansların homojen olduğu durumlarda post-hoc karşılaştırmalar için Tukey HSD testi tercih edilmiştir. Ayrıca, süreklilik gösteren meslekte çalışma süresi değişkeninin ilişki doyumu üzerindeki yordayıcı etkisini değerlendirmek amacıyla basit doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir.

2.5. Geçerlilik, güvenilirlik ve etik hususlar

Romantik ilişkilerde bireylerin ilişki doyum düzeylerini ölçmek amacıyla Hendrick (1988) tarafından geliştirilmiş olan bu ölçek, yedi maddeden oluşmakta ve yedili Likert derecelendirme sistemiyle uygulanmaktadır. Ölçeğin Türkçe uyarlaması Curun (2001) tarafından, duygusal birlikteliği olan 140 üniversite öğrencisi üzerinde yapılmıştır. Faktör analizi sonucunda, ölçek maddelerinin tamamının tek bir faktör çatısı altında toplandığı tespit edilmiştir. İlişki Doyum Ölçeği'nin iç tutarlılık katsayısı ise .86 olarak belirlenmiştir. Ölçekte yer alan iki madde ters yönde puanlanmakta olup, toplam puanların yükselmesi bireyin ilişkisinden duyduğu doyumun arttığını göstermektedir. Bu çalışmada, ölçeğin regresyon analizinde kullanılması gerektiği için yeniden güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları yapılmıştır. Yapılan bu çalışmada ise ölçeğin güvenilirliği Cronbach alfa katsayısı ile değerlendirilmiştir. Elde edilen Cronbach alfa değeri 0.84 bulunmuştur, bu değer ölçüm aracının yüksek iç tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir. Genellikle 0.70'in üzerindeki alfa değerleri, ölçeğin güvenilir ve tutarlı ölçümler sunduğunu işaret eder. Bu sonuç, kullanılan ölçeğin araştırma kapsamında geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğunu desteklemektedir.

3. Bulgular

Bu bölümde, araştırma kapsamında elde edilen veriler istatistiksel analizler doğrultusunda değerlendirilmiş ve ortaya çıkan bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 1.

İlişki Doyumu Ölçeği Puanlarının Tanımlayıcı İstatistikler Sonuçları

Değişken	N	Ort. ($\bar{x}$)	Std. Sapma (SS)	Min	Maks
İlişki Doyumu	424	25.64	5.21	9	35

Erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin romantik ilişkilerindeki genel ilişki doyumunu düzeyi nasıldır sorusuna cevap bulmak amacı ile ilişki doyumunu değişkenine ilişkin tanımlayıcı istatistikler hesaplanmıştır. Tablo 1 incelendiğinde, erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin ilişki doyumunu puanlarının 7-35 aralığında değiştiği ve ortalama ilişki doyumunu puanının 25.64 olduğu görülmektedir. Bu değer, ölçeğin orta-üst düzeylerine karşılık gelmektedir. Standart sapma değeri ise 5.21 olup bireylerin ilişki doyumunu düzeylerinde belirli bir değişkenlik olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, araştırma grubundaki bireylerin romantik ilişkilerinden genel olarak doyum aldıklarını, ancak bireysel farklılıkların da mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 2.

İlişki Doyumu Ölçeği (İDÖ) Puanlarının Cinsiyet Değişkenine Göre İncelenmesine Yönelik Bağımsız Örneklemeler için t-testi Sonuçları

Cinsiyet	N	Ort. ($\bar{x}$)	SS	t	Sd	p
Kadın	108	26.02	5.33	1.123	422	.263
Erkek	316	25.52	5.16			

Tablo 2'de görüldüğü gibi, kadın katılımcıların ilişki doyumunu ortalaması ($\bar{x}$ =26.02) erkek katılımcılara ($\bar{x}$ =25.52) oranla biraz daha yüksek olmakla birlikte, bu fark istatistiksel olarak anlamlı değildir ($t(422)=1.123$, $p=.263$). Bu bulgu, erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin romantik ilişki doyumlarının cinsiyete göre anlamlı bir biçimde değişmediğini göstermektedir. Cinsiyet rollerinin geleneksel olarak belirgin olduğu bu tür mesleklerde romantik ilişkideki doyumun sadece cinsiyete bağlı olarak farklılaşmadığı, diğer bireysel ya da ilişkisel faktörlerin etkili olabileceği düşünülmektedir.

Tablo 3.

İlişki Doyumu Ölçeği (İDÖ) Puanlarının Medeni Duruma Göre İncelenmesine Yönelik Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Varyans Kaynağı	Kareler Top.	Sd	Kareler Ort.	F	p
Gruplar Arası	252.158	2	126.079	4.373	.014
Grup İçi	12.161.361	421	28.882		
Toplam	12.413.519	423			

Medeni Durum	N	Ort. ($\bar{x}$)	SS
Evli	266	26.14	5.22
Bekar	47	24.73	5.32
Flört / Nişanlı	111	24.84	4.62

Tablo 3'te sunulan ANOVA sonuçları, medeni durum değişkeninin ilişki doyumu üzerinde anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir ($F(2,421)=4.373$, $p=.014$). Gruplar arası yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda, evli bireylerin ilişki doyumu düzeylerinin bekar ve flört/nişanlı grubuna oranla anlamlı derecede daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, evlilik ilişkilerinin, özellikle daha kurumsallaşmış ve sosyal olarak desteklenen bir birliktelik biçimi olması nedeni ile, bireylerin romantik ilişkilerinden daha fazla doyum almalarına zemin hazırladığını düşündürmektedir.

Tablo 4.

İlişki Doyumu Ölçeği (İDÖ) Puanlarının Yaşa Göre İncelenmesine Yönelik Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Yaş Grubu	N	Ort. ($\bar{x}$)	SS
24-34	172	25.9	5.41
35-44	143	25.23	4.94
45 ve üzeri	109	25.73	5.27

Varyans Kaynağı	Kareler Top.	Sd	Kareler Ort.	F	p
Gruplar Arası	14.209	2	7.105	0.263	.769
Grup İçi	12.399.310	421	29.455		
Toplam	12.413.519	423			

Tablo 4'te verilen ANOVA analizi sonucunda elde edilen bulgular, yaş grupları arasında ilişki doyumu düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir ($p>.05$). Bu durum, bireylerin yaşlarının romantik ilişkideki doyum düzeylerini tek başına belirlemediğini göstermektedir. Yaş arttıkça bireylerin yaşam deneyimleri ve ilişki beklentileri farklı olmakla birlikte ilişki doyumu düzeyinin stabil kalması, bireysel farklılıkların ve ilişki dinamiklerinin daha belirleyici olduğunu düşündürmektedir.

Tablo 5.

İlişki Doyumu Ölçeği (İDÖ) Puanlarının Eğitim Düzeyine Göre İncelenmesine Yönelik Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Eğitim Düzeyi	N	Ort. ($\bar{x}$)	SS
Lise	74	24.24	5.29
Ön lisans	140	25.16	5.13
Lisans	163	25.83	5.15
Lisansüstü	46	27.3	4.87

Varyans Kaynağı	Kareler Top.	Sd	Kareler Ort.	F	p
Gruplar Arası	431.360	3	143.787	5.020	.002
Grup İçi	11.982.158	420	28.529		
Toplam	12.413.519	423			

Tablo 5'te görüldüğü gibi eğitim düzeyine göre ilişki doyumu puanları arasında anlamlı bir farklılık olduğu bulunmuştur ($F(3, 420)=5.020$, $p=.002$). Özellikle lisansüstü eğitim almış bireylerin ilişki doyumu puanlarının diğer gruplara oranla daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu bulgu, eğitim düzeyi yükseldikçe bireylerin iletişim becerileri, duygusal farkındalıkları ve ilişki yönetimi stratejileri gibi psikososyal becerilerinin de geliştiğini ve bunun da ilişki doyumuna olumlu yansıdığını düşündürmektedir.

Tablo 6.

İlişki Doyumu Ölçeği (İDÖ) Puanlarının Meslekte Çalışma Süresine Göre İncelenmesine Yönelik Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Model	B	Std. Hata	B	t	p
Sabit	26.375	0.571		46.216	.000
Meslek Süresi	-0.063	0.029	-0.104	-2.166	.032

Model Özeti	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	F	p
	.104	.011	.008	4.692	.032

Tablo 6'ya göre, meslek süresi değişkeni ilişki doyumunu anlamlı bir şekilde yordamakta olup ($p<.05$), bu ilişkinin negatif yönlü olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle, meslekte geçirilen süre arttıkça bireylerin ilişki doyumu

düzeyi azalmaktadır. Bu bulgu, özellikle erkek egemen mesleklerde görev yapan bireylerin iş yükü, stres, mesleki talepler ve zaman kısıtlamaları nedeni ile romantik ilişkilerinde zorluklar yaşayabileceğini düşündürmektedir. Uzun çalışma saatleri ve tükenmişlik ilişkilerde duygusal kopmalara neden olabilmektedir.

4. Sonuç ve Tartışma

Bu araştırmada, erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin romantik ilişkilerindeki doyum düzeylerinin demografik değişkenler bağlamında nasıl farklılık gösterdiği incelenmiştir. Elde edilen bulgular, özellikle eğitim düzeyi, medeni durum ve meslekte geçirilen sürenin ilişki doyumu üzerinde anlamlı etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Buna karşılık, yaş ve cinsiyet değişkenlerinin ilişki doyumu üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığı belirlenmiştir.

Araştırma sonuçları, meslekte geçirilen sürenin ilişki doyumunu negatif yönde etkilediğini göstermiştir. Bu bulgu, literatürde yer alan Greenhaus ve Beutell (1985) ile Kalkan vd. (2012) gibi çalışmalarla örtüşmektedir. Özellikle uzun ve düzensiz çalışma saatlerinin kişisel ilişkilerde doyumu düşürdüğü ve iş-yaşam çatışmasını artırdığı ifade edilmiştir. Örneklemini oluşturan asker, polis, zabıta, güvenlik görevlisi, gardiyan ve mühendis gibi meslek gruplarının yüksek düzeyde stres ve belirsizlik içeren koşullarda çalışmaları, bu bireylerin romantik ilişkilerinde daha fazla çatışma yaşamalarına ve ilişki doyumlarının azalmasına neden olmaktadır.

Eğitim düzeyi açısından, lisansüstü eğitime sahip bireylerin daha yüksek ilişki doyumu yaşadıkları gözlemlenmiştir. Bu durum, bireylerin eğitim seviyesi arttıkça duygusal zekâ, empati ve problem çözme gibi ilişki yönetimi becerilerinde gelişme göstermeleri ile açıklanabilir. Huston ve Melz (2004) tarafından vurgulanan bu beceriler, ilişki doyumunu olumlu yönde etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır. Aynı zamanda, bu bulgu benlik farklılaşması kuramı (Bowen, 1978) ile de uyumludur.

Cinsiyet değişkeni bağlamında anlamlı bir fark saptanmamıştır. Bu durum, ilişki doyumunun sadece biyolojik cinsiyetle açıklanamayacağını; bunun yerine bağlanma stilleri, kişiler arası iletişim ve bireysel beklentiler gibi psikososyal faktörlerin daha belirleyici olduğunu göstermektedir (Hendrick, 1988). Erkek egemen mesleklerde bile, romantik ilişkideki doyumun cinsiyetle doğrudan ilişkili olmaması bu yapının karmaşıklığını ortaya koymaktadır.

Yaş değişkeni açısından da anlamlı bir fark bulunmamıştır. Bu bulgu, Carstensen vd. (1999) tarafından önerilen yaşlılıkla gelen duygusal regülasyon avantajı tezini desteklememekle birlikte, yaşın tek başına ilişki doyumunu açıklamakta yeterli olmadığını ortaya koymaktadır. Bireyin yaşam deneyimleri, bağlanma geçmişi ve psikososyal kaynakları gibi faktörlerin daha belirleyici olabileceği düşünülmektedir.

Medeni durum ise ilişki doyumunu anlamlı şekilde etkileyen bir değişken olarak öne çıkmıştır. Evli bireylerin bekar ya da birlikte yaşayan bireylere oranla daha yüksek ilişki doyumu yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu bulgu, evliliğin sosyal destek sistemlerini güçlendirmesi, güven duygusunu artırması ve ilişkiye kurumsal bir yapı kazandırması ile açıklanabilir (Fincham ve Bradbury, 1990). Türkiye gibi toplulukçu kültürlerde evliliğin önemi, bu bulguyu destekleyici bir diğer etken olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmanın bulguları, erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin sadece mesleki değil, özel yaşamlarında da çeşitli zorluklarla karşılaştıklarını göstermektedir. Araştırma, bu bireylerin meslek kaynaklı stres faktörleri nedeniyle romantik ilişkilerde doyum yaşama konusunda daha kırılgan bir yapıya sahip olduklarını ortaya koymuştur. Bu durum, kurumlarda çalışanlara yönelik destek hizmetlerinin yalnızca iş performansına odaklanmaması, aynı zamanda özel yaşam kalitelerini artırmaya yönelik müdahaleler içermesi gerektiğini düşündürmektedir. Özellikle asker, polis, gardiyan gibi mesleklerde görev yapan bireylerin romantik ilişkilerini sürdürebilmeleri için duygusal farkındalık, etkili iletişim, stresle başa çıkma gibi alanlarda eğitim ve danışmanlık hizmetlerine erişimi artırılmalıdır (Graham ve Christiansen, 2009; Whisman vd., 2000).

İlişki Doyumu Ölçeği (İDÖ) ile yapılan değerlendirmeler, daha önceki araştırmalarla da örtüşmektedir. Yıldırım ve Duy (2014), ilişki doyumunun bireyin psikolojik iyi oluşu ile pozitif ilişkili olduğunu ve cinsiyet değişkeninin anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermiştir. Bu bulgu, mevcut araştırmanın sonuçlarıyla uyum içerisindedir. Ayrıca, Hendrick (1988) tarafından geliştirilen İDÖ'nün geçerliliği ve güvenilirliği, farklı örneklemlerde yapılan uygulamalarla da desteklenmiştir. Son olarak, bu çalışma erkek egemen mesleklerde çalışan bireylerin iş yaşamları ile romantik ilişkileri arasındaki dengenin oldukça hassas olduğunu ortaya koymuştur. Mesleki stres ve yoğun mesai koşulları yalnızca iş performansını değil, aynı zamanda romantik ilişkilerde bağ kurma ve doyum sağlama kapasitesini de etkilemektedir. Bu durum, iş-yaşam dengesi araştırmalarının ilişki doyumu gibi psikososyal değişkenleri de içerecek şekilde genişletilmesi gerektiğini göstermektedir.

4.1. Sınırlılıklar ve Gelecek Araştırmalar

Bu araştırmanın birkaç sınırlaması mevcuttur. İlk olarak, çalışmanın kesitsel tasarıma sahip olması nedeniyle nedensellik ilişkisinin belirlenmesi mümkün değildir. Gelecek araştırmalarda boylamsal veri toplama yöntemlerinin kullanılması, ilişkinin yönünü belirlemeye yardımcı olabilir.

İkinci olarak, araştırma sadece belirli meslek gruplarındaki bireylerle sınırlıdır (asker, polis, zabıta, güvenlik görevlisi, gardiyan ve mühendis). Bu grupların temsil ettiği stres düzeyleri ve meslek yapıları benzer olsa da bulgular tüm erkek egemen meslekler için genellenemez. Farklı meslek gruplarının dahil edildiği daha geniş kapsamlı çalışmalar, karşılaştırmalı analizler açısından fayda sağlayabilir.

Üçüncü olarak, veri toplama aracı olarak yalnızca öz-bildirim ölçeklerinin kullanılması, sosyal istenirlik yanlılığı riskini artırmaktadır. Nitel görüşmeler ya da partnerlerden alınan çift yönlü verilerle desteklenen çalışmalar, ilişki doyumunun daha bütüncül bir biçimde ele alınmasını sağlayabilir.

Gelecek araştırmalar için bazı öneriler de sunulabilir. Özellikle stres düzeyi yüksek mesleklerde çalışan bireyler için iş-yaşam dengesi, tükenmişlik ve ilişki doyumu arasındaki ilişkiler daha ayrıntılı biçimde incelenmelidir. Ayrıca, psikoeğitim programlarının etkisini değerlendiren deneysel çalışmalar da alana önemli katkılar sunabilir. İletişim becerileri, duygusal farkındalık ve stresle baş etme stratejileri gibi temalara odaklanan müdahaleler hem bireyin hem de ilişkinin işlevselliğini artırabilir. Son olarak, kültürel bağlamın etkileri de dikkate alınmalıdır. Türkiye gibi toplulukçu kültürlerde romantik ilişkilerin biçimleniş, bireyin toplumsal rolleri ve aile dinamikleri ile yakından ilişkilidir. Bu nedenle, benzer araştırmaların farklı kültürel ortamlarda da yürütülmesi, elde edilen bulguların kültürlerarası karşılaştırmasını yapabilmek açısından yararlı olacaktır.

7. Araştırmacıların Katkıları

7.1. Araştırmacıların Katkı Oranları: Araştırmacılar makaleye eşit oranda destek olmuştur.

7.2. Çatışma: Araştırmacılar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Akyıldız, H. (2006). Freud'çu liberal ve Marksist kişilik kuramlarının türevi olarak toplum, iktisat, siyaset teorileri. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (11), 1–23.
- Amato, P. R. (1993). Children's adjustment to divorce: Theories, hypotheses, and empirical support. *Journal of Marriage and the Family*, 55(1), 23–38. <https://doi.org/10.2307/352955>
- Atak, H. & Taştan, N. (2012). Romantik ilişkiler ve aşk. *Psikiyatriye Güncel Yaklaşımlar*, 4(4), 520–546.
- Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88(4), 354–364. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.88.4.354>
- Bora, A. (2008). *Sivil toplum kuruluşları için toplumsal cinsiyet rehberi*. Ankara: Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, Odak Ofset Matbaacılık.
- Bowen, M. (1978). *Family therapy in clinical practice*. New York: Jason Aronson.
- Burke, R. J., & Mikkelsen, A. (2006). Work and well-being in the public sector: The impact of a new job. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 16(3), 567–584. <https://doi.org/10.1093/jopart/mui058>
- Bussey, K., & Bandura, A. (1999). Social cognitive theory of gender development and differentiation. *Psychological Review*, 106(4), 676–713. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.106.4.676>
- Butler, J. (2008). *Cinsiyet belası*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Carstensen, L. L., Isaacowitz, D. M., & Charles, S. T. (1999). Taking time seriously: A theory of socioemotional selectivity. *American Psychologist*, 54(3), 165–181. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.3.165>
- Cutrona, C. E. (1996). *Social support in couples: Marriage as a resource in times of stress*. Sage Publications.
- Demir, M. (2008). Sweetheart, you really make me happy: Romantic relationship quality and personality as predictors of happiness among emerging adults. *Journal of Happiness Studies*, 9(2), 257–277. <https://doi.org/10.1007/s10902-007-9051-8>
- Demirtaş, H. A., Topuz, A., & Yaman, E. (2017). Evli bireylerin evlilik doyumu düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(8), 169–181.
- Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2002). Very happy people. *Psychological Science*, 13(1), 81–84.
- Dökmen, Z. Y. (2004). *Toplumsal cinsiyet: Sosyal psikolojik açıklamalar*. Ankara: Sistem Yayıncılık.
- Dursun, N. (2010). Türkiye'de haber, habercilik ve gazetecilik çalışmalarında kadın sorunlarına bakış ve feminist yaklaşımlar (1975–2010). *Akademia.edu*. <https://www.academia.edu/3051542/>
- Eagly, A. H., & Wood, W. (2012). Social role theory. In P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, ve E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (Vol. 2, pp. 458–476). Sage Publications.
- Fincham, F. D., & Beach, S. R. H. (2010). Marriage in the new millennium: A decade in review. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 630–649. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00722.x>
- Fincham, F. D., & Bradbury, T. N. (1990). The impact of attribution processes on marital quality: An integrated review. *Psychological Bulletin*, 107(1), 42–57. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.107.1.42>
- Fowers, B. J., & Olson, D. H. (1989). ENRICH marital inventory: A discriminant validity and cross-validation assessment. *Journal of Marital and Family Therapy*, 15(1), 65–79. <https://doi.org/10.1111/j.1752-0606.1989.tb00777.x>

- Glenn, N. D., & Weaver, C. N. (1988). The changing relationship of marital status to reported happiness. *Journal of Marriage and the Family*, 50(2), 317–324. <https://doi.org/10.2307/352004>
- Graham, J. M., & Christiansen, K. (2009). The reliability of relationship satisfaction: A reliability generalization meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 23(1), 39–48.
- Greenhaus, J. H., & Beutell, N. J. (1985). Sources of conflict between work and family roles. *Academy of Management Review*, 10(1), 76–88. <https://doi.org/10.5465/amr.1985.4277352>
- Gültekin, L., Güneş, G., & Ertun, C. (2013). *Toplumsal cinsiyet ve yansımalar*. Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınevi.
- Hegewisch, A., & Williams, C. (2018). *The gender wage gap: 2018 earnings differences by race and ethnicity*. Institute for Women's Policy Research. <https://iwpr.org>
- Hendrick, S. S. (1988). A generic measure of relationship satisfaction. *Journal of Marriage and the Family*, 50(1), 93–98. <https://doi.org/10.2307/352430>
- Hinde, R. A. (1997). *Relationships: A dialectical perspective*. France: Psychology press
- Huston, T. L., & Melz, H. (2004). The case for (promoting) marriage: The devil is in the details. *Journal of Marriage and Family*, 66(4), 943–958. <https://doi.org/10.1111/j.0022-2445.2004.00064.x>
- Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. (2008). *Kadının statüsü ve sağlığı ile ilgili gerçekler*. Ankara: Afşaroğlu Matbaası.
- Kalkan, M., & Ersanlı, E. (2009). Evlilik doyumu: Yaş, eğitim süresi, evlilik süresi ve evlilik biçimi açısından bir değerlendirme. *İlköğretim Online*, 8(3), 776–784.
- Kalkan, M., Kaya, S. & Ersanlı, E. (2012). Çalışan evli bireylerde iş-aile çatışması, evlilik doyumu ve bağlanma stillerinin incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12(2), 807–830.
- Karasar, N. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemi* (27. Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Karney, B. R., & Bradbury, T. N. (1995). The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, methods, and research. *Psychological Bulletin*, 118(1) 3–34. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.118.1.3>
- Leaper, C. (2000). Gender, affiliation, assertion, and the interactive context of parent–child play. *Developmental Psychology*, 36(3), 381–393. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.36.3.381>
- Martin, C. L., & Ruble, D. N. (2004). Children's search for gender cues: Cognitive perspectives on gender development. *Current Directions in Psychological Science*, 13(2), 67–70. <https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2004.00276.x>
- Mill, H. T. (1994). Enfranchisement of woman. In A. P. Robson & J. M. Robson (Eds.), *Sexual equality: Writings by John Stuart Mill*. University of Toronto Press.
- Özen, Ş. (1998). Türkiye’de kadın ve erkek kamu yöneticilerinin yönetim tarzı açısından farklılaşması ve eril erkek–dişil kadın varsayımının geçerliliği. *20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek Konferansı*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara.
- Özkaplan, N. (2009). Duygusal emek ve kadın işi/erkek işi. *Çalışma ve Toplum*, 2(21), 15–24.
- Sarı, A., Hamamcı, Z. & Güçray, S. (2015). Üniversite öğrencilerinin romantik ilişki doyumunun yordanması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 5(43), 69–81.
- Sarı, T. & Korkut Owen, F. (2016). Romantik ilişkilerde akılcı olmayan inançların ve bağlanma boyutlarının ilişki doyumu üzerindeki yordayıcı rolünün incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 37, 204–216.
- Stackert, R. A., & Bursik, K. (2003). Why am I unsatisfied? Adult attachment style, gendered irrational relationship beliefs, and young adult romantic relationship satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 34(8), 1419–1429. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(02\)00124-1](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(02)00124-1)
- Sternberg, R. J. (1986). A triangular theory of love. *Psychological Review*, 93(2), 119–135.
- Terzi, S., & Özbay, S. (2016). Romantik ilişkilerde bağlanma yaralanmaları ölçeğinin geliştirilmesi. *21. Yüzyıl Eğitim ve Toplum*, 13(5).
- Whisman, M. A., Uebelacker, L. A., & Weinstock, L. M. (2000). Psychopathology and marital satisfaction: The importance of evaluating both partners. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68(5), 803–808.
- Wood, W., & Eagly, A. H. (2006). Social role theory of sex differences and similarities: A current appraisal. In T. Eckes & H. M. Trautner (Eds.), *The developmental social psychology of gender* (pp. 38–66). Lawrence Erlbaum Associates.
- Yalçın, İ. & Ergene, T. (2010). Evli bireylerde psikolojik dayanıklılık ve yaşam doyumu arasındaki ilişkide evlilik doyumunun aracı rolü. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(33), 1–10.
- Yıldırım, A. & Duy, B. (2014). İlişki doyumu ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişki: Bağlanma stillerinin aracı rolü. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 17(1), 25–33.
- Yıldırım, A., & Duy, B. (2014). Romantik ilişkilerde bağlanma stilleri, ilişki doyumu ve psikolojik iyi oluş. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 14(6), 2105–2114. <https://doi.org/10.12738/estp.2014.6.2238>

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Girdi-Çıktı Analiziyle Sektörlerarası İthal Girdi Bağımlılığının Tespiti: Türkiye İle Türkiye'nin Yakın Dış Ticaret Ortakları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma

Identifying Inter-sectoral Import Dependency through Input-Output Analysis: A Comparative Study on Turkey and Turkey's Close Foreign Trade Partners

Fatma KILIÇ¹ | Ş. Mustafa ERSUNGUR²

Makale Bilgisi

¹ TÜBİTAK, BİLGEM,
Türkiye/Kocaeli
ORCID: [0000-0001-7230-8547](https://orcid.org/0000-0001-7230-8547)
E-Mail:
fatma.kilic@tubitak.gov.tr

² Dr.Öğr.Üyesi, İİBF, Atatürk
Üniversitesi, Erzurum/ Türkiye
ORCID:
[0000-0003-3661-7216](https://orcid.org/0000-0003-3661-7216)
E-Posta
ersungur@atauni.edu.tr

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, Girdi-Çıktı analizi ile Türkiye ve Türkiye'nin en fazla dış ticaret yaptığı ülkelerin ekonomik yapısını, kilit endüstrilerini ve ülkelerin ihracatındaki ithalata bağımlı sektörlerini belirlemeye çalışmaktır. Bu amaçla söz konusu ülkelerin 1995, 2000, 2005, 2010, 2015 ve 2018 yıllarına ait Girdi-Çıktı akım tablolarından yararlanılmıştır. Çalışmada dönemler itibarıyla, Türkiye ile Türkiye'nin en fazla dış ticaret faaliyetinde bulunduğu ülkelerin ithalata bağımlılık analizleri yapılmıştır. Çalışmada analiz edilen ABD, Almanya, İngiltere, Rusya, Çin ve İtalya, Türkiye'nin dış ticaret hacmi açısından uzun yıllardır ilk sıralarda yer alan stratejik partnerleridir. Bu ülkeler aynı zamanda küresel üretim zincirlerinde belirleyici roller üstlenen büyük ekonomilerdir. Dolayısıyla bu ülkelerle Türkiye arasındaki sektörel girdilişkilerinin analizi, dış ticaret yapısının yapısal dinamiklerini anlamada kritik bir öneme sahiptir. Analiz sonucunda ülkelerin ithal bağımlılık açısından enerji girdisine ihtiyaç duyduğu ve en fazla bağımlı olunan sektörün 10 no'lu Kok, rafine petrol ve petrol ürünleri sektörü olduğu sonucuna varılmıştır. Türkiye'nin imalat sanayisi için önemli girdilerden biri olan rafine petrol ve petrol ürünleri sektörünün, teknolojinin gelişimiyle birlikte enerjiye olan talebi 1995-2018 yılları arasında kademeli olarak artırdığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, Girdi-Çıktı Modeli, İthalata Bağımlılık.

Sorumlu Yazar:
Fatma KILIÇ

Abstract

The main purpose of this study is to identify the economic structures of Turkey and its major trading partners, their key industries, and the sectors dependent on imports in their exports through Input-Output analysis. For this purpose, the Input-Output flow tables of the selected countries for the years 1995, 2000, 2005, 2010, 2015, and 2018 were utilized. Import dependency analyses were conducted for Turkey and the countries with which it has the highest volume of foreign trade, across different periods. The countries analyzed in this study—namely the United States, Germany, the United Kingdom, Russia, China, and Italy—have been among Turkey's top trading partners for many years in terms of trade volume. These countries also play a decisive role in global production networks. Therefore, analyzing sectoral input relationships between Turkey and these countries provides critical insight into the structural dynamics of Turkey's foreign trade. As a result of the analysis, it was concluded that countries need energy input in terms of import dependency and the most dependent sector is the coke, refined petroleum and petroleum products sector numbered 10. It has been determined that the refined petroleum and petroleum products sector, which is one of the important inputs for Turkey's manufacturing industry, has gradually increased its demand for energy between 1995-2018 with the development of technology.

Keywords: Foreign Trade, Input-Output Model, Import Dependency.

Citation:
Kılıç, F. & Ersungur, Ş.M. (2025).
Girdi-çıkı analiziyile
sektörlerarası ithal girdi
bağımlılığının tespiti: Türkiye ile
Türkiye'nin yakın dış ticaret
ortakları üzerine karşılaştırmalı
bir çalışma. GAB Akademisi, 5(1).
64-81.

1. Giriş

İthalata bağımlılık analizinin yapılması bir ülkenin dış ticaret açığının belirlenmesinde önemlidir. Dış ticaret açığı genel olarak, bir ülkenin kendi para birimi ithalatının ihracatını aşması olarak tanımlanabilir. İthalat ve ihracat yapısı her ülke için birçok faktöre bağlıdır. Bu faktörler arasında ihracatın ithalata bağımlılığının nedenleri ve ülkelerin ekonomik yapısı önemli bir yer tutmaktadır.

Girdi-Çıktı (GÇ) analizi, bir ekonomideki üretim süreçlerini oluşturan sektörlerin karşılıklı bağımlılık ilişkilerini niceliksel olarak ortaya koyma imkânı sunan güçlü bir yöntemsel çerçevedir. Bu yaklaşım, sektörlerin üretiminde kullanılan girdilerin kaynaklarına (yurt içi veya yurt dışı menşeli olma durumlarına göre ayrıştırılarak) göre analiz edilmesini sağlamaktadır. Bu sayede, ekonomik sistemin dışa açıklık düzeyi ve ithalata dayalı üretim yapısının yapısal karakteri ampirik olarak değerlendirilebilmektedir.

Girdi-çıkıtı analizi yaklaşımı, ulusal ekonomilerin yapısal özelliklerini yansıtan bilgileri I-O (G-Ç) tabloları adı verilen ham verileri içeren tablolarda toplamak için belirli bir metodoloji izlemektedir. Ekonomik yapıyı analiz etmek için bu tablodan çıkarılan katsayı matrisini ve ters matrisi de kullanılmaktadır. Analizin başlangıç noktası, sektörler arası yapısal korelasyonların ölçülmesidir (Ersungur, 2005, s.120-121).

Türkiye ve Türkiye'nin en fazla dış ticaret yaptığı ülkelerin girdi-çıkıtı tablosundan elde edilen bilgiler kullanılarak oluşturulan ters ithalat matrisi, bir ekonominin ithalata bağımlılığını ölçmeye yardımcı olur. Herhangi bir yıl için ters ithalat matrisi; o yıla ait ithalat girdi katsayısı matrisinin aynı yıl için yerli girdi katsayısı matrisinin tersi ile çarpılmasıyla hesaplanmaktadır (Bocutoğlu, 1990, s.152-153).

İncelenen ülkeler için Leontief ters ithalat matrislerinin toplamı, toplam üretimi bir birim artırmak için her bir sektörün diğer sektörlerle satması gereken toplam çıktıyı temsil etmektedir; Çıktının artması, söz konusu sektörün dışa bağımlılığının da azalması anlamına gelmektedir.

Ters ithalat matrisleri aracılığıyla, her bir sektörün üretiminde ne ölçüde ithal girdiye bağımlı olduğu hesaplanmakta; analiz katsayıları üzerinden sektörel bağlanışma yapısı ortaya çıkmaktadır. OECD'nin 2021 yılına ait Girdi-Çıktı veri setleri kullanılarak yapılan analizler, Türkiye ekonomisinde toplam üretimin yaklaşık %23'ünün ithal girdilerle gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, bu oran sektörler arasında önemli farklılıklar göstermekte olup, bazı stratejik sektörlerde %70'in üzerine çıkmaktadır. Özellikle enerji temelli üretim faaliyetleri, otomotiv, elektronik ve makine imalatı gibi ileri teknoloji gerektiren sektörlerde ithal girdi kullanım oranı oldukça yüksek çıkmaktadır. Bu durum, Türkiye ekonomisinin yapısal dışa bağımlılığını güçlendirmekte ve dış şoklara karşı kırılganlığını artırmaktadır. Nitekim döviz kuru oynaklıkları, küresel arz zinciri aksamaları veya jeopolitik riskler gibi dışsal faktörler, ithal girdilere yüksek oranda bağımlı olan sektörlerde üretim kesintilerine ve maliyet artışlarına yol açabilmektedir. Dolayısıyla, sektörel bazda ithal girdi kullanımının kapsamlı biçimde analiz edilmesi, sadece akademik düzeyde değil, aynı zamanda iktisadi politika yapım süreçleri açısından da stratejik öneme sahiptir.

TÜİK'in 2023 verilerine göre Türkiye'nin dış ticaret açığı yaklaşık 106 milyar dolardır. Bu açık, büyük ölçüde üretimde kullanılan ara malların ithalatına olan bağımlılıktan kaynaklanmaktadır. Nitekim Türkiye'nin toplam ithalatının yaklaşık %70'ini ara mallar oluşturmaktadır (TÜİK, 2023). Benzer şekilde OECD'nin 2021 tarihli Girdi-Çıktı tablolarına göre, Türkiye'deki yüksek teknoloji içeren sektörlerde ithal girdi oranı orta ve düşük teknoloji sektörlerine göre daha yüksektir. Bu veriler, Türkiye ekonomisinin üretim yapısında ithal girdilerin önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır.

Ülke ekonomisi büyüdükçe başta imalat sanayi sektörleri olmak üzere diğer sanayi sektörlerinin de ihracattaki payı artmaktadır. Burada en önemli konu ihracata yönelik imalat sektörünün üretiminde kullanılan girdilerin ne oranda ithalata bağlı olduğu hususudur. İhracattaki ithalata bağımlılığın temel nedeni, ihraç mallarının üretiminde ithal malzemelerin kullanılmasıdır. İthal ara girdilere olan bu bağımlılık, ihraç malları üzerinde önemli bir etkiye sahip ve aynı zamanda ülke ekonomisi için önemli bir sorunu teşkil etmektedir.

2. Teorik Çerçeve

Girdi-çıkıtı analizi, bir ekonomik sistemdeki farklı faaliyet kollarındaki sektörlerin ilişkilerini ve karşılıklı bağımlılıklarını sistematik bir yöntem olarak sunar. Girdi-çıkıtı modelleri ekonomik sistemler, ulusal, bölgesel, bölgeler arası, kentsel ekonomiler ve hatta tek firma boyutları için kullanılabilir (Leontief, 1986, s.17-19). Sektörel düzeyde ithal girdi bağımlılığının analizi için Leontief'in statik girdi-çıkıtı modeli temel alınmaktadır. Girdi-çıkıtı analizi, ekonomik faaliyetler arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkilerini sistematik bir şekilde ortaya koyan ve üretim süreçlerinde sektörler arası mal ve hizmet akımlarını nicel olarak analiz etmeye imkân tanıyan bir yöntemdir. Bu bağlamda, bir ekonomideki üretim yapısının dışa açıklık düzeyinin değerlendirilmesinde etkili bir analitik araç olarak kullanılmaktadır.

Klasik girdi-çıkı modelinde toplam üretim düzeyi aşağıdaki temel denkleme göre belirlenir (Timmer vd.,2015: 578-579):

$$X=AX+Y \quad (1)$$

Burada;

X , her sektörün toplam üretim düzeyini gösteren vektörü,

A , sektörler arası doğrudan girdi katsayılarını içeren teknoloji matrisini,

Y , nihai talep vektörünü ifade etmektedir.

Model, sektörlerin yalnızca nihai talep için değil, diğer sektörlerin üretim süreçlerine ara malı olarak girdiler sağladığını varsaymaktadır. Denklem yeniden düzenlendiğinde toplam üretim gereksinimi şu şekilde ifade edilir (Cardenete vd. 2017:15-16):

$$X = [I - A]^{-1}Y \quad (2)$$

Yukarıda yer alan 2 numaralı denklem Leontief ters matrisi aracılığıyla nihai talepteki bir birimlik artışın ekonomideki tüm sektörlerde ne kadar ek üretim gerektirdiğini göstermektedir. Bu kapsamda model, yalnızca doğrudan etkileri değil, dolaylı üretim bağlantılarını da dikkate almaktadır. Türkiye gibi çok sektörlü ekonomik bir ekosisteme sahip ülkelerde girdi-çıkı analizi sadece yerel ekonomilerdeki sektörler arası bağımlılıklar açısından değil aynı zamanda ele alınan bölge ve dış ticaret ortakları açısından da oldukça önemlidir.

Türkiye’de her bölgenin üretim yapısı, analiz edilmek istenen coğrafi bölgenin sınırları için genel denge analizinde girdi olarak kullanılabilir. Ayrıca Türkiye’deki bu girdiler ekonomik bağlantıları güçlü olan diğer bölge veya ülkeler tarafından da talep edilebilir. Bundan dolayı bir ülkedeki çıktılar, endüstrinin doğrudan girdilerini ve endüstrinin mal ve hizmetlerine yönelik nihai talebi de kapsamaktadır.

Ters ithalat matrisi G-Ç tabloların için önemlidir. Çalışmada Türkiye ile Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı olduğu ülkelerin girdi-çıkı analizini yapmak için ters ithalat matrisini hesaplamak gerekmektedir. Ters ithalat matrisi; analiz yılındaki ithal girdi katsayı matrisinin yine aynı analiz yılındaki yurtiçi girdi katsayı matrisinin çarpımıdır. Buna göre;

$$M_T = M_F + M_D \quad (3)$$

Burada;

M_T : girdi katsayıları matrisi toplamını,

M_F : ithal (yurt dışı) girdi katsayıları matrisini,

M_D : yerli (yurt içi) girdi katsayıları matrisini gösterir.

Analiz döneminde yer alan herhangi bir yıla ait ters ithalat matrisi ise;

$$R = M_F + [I - M_D]^{-1} \quad \text{formülü ile hesaplanmaktadır. (Bocutoğlu, 1990: 152-153).}$$

Hesaplanan ters ithalat matrislerine ait satır ve sütun toplamaları endüstriler arası farklı bağlantı etkilerini ifade etmektedir. Aşağıda 4 numaralı denklemi hem satır hem de sütun toplamı olarak endüstrilere uygulamak mümkündür.

$$R_j = \sum_{i=1}^n r_{ij} \quad (j=1,2,\dots,n) \quad (4)$$

Denklem 2’deki ithalatla geriye doğru bağlantı etkisi, j endüstrisinde ek bir birim daha fazla üretim faaliyetinde bulunmak için diğer tüm sektörlerden satın alınan ithal girdilerin toplam miktarını temsil etmektedir. İthalatın ileri bağlantı etkisi ise aynı endüstriye yönelik toplam nihai talebin artması durumunda her bir endüstriyel üründen ne kadarının ithal edileceğini ifade etmektedir.

2. Literatür Taraması

Wassily Leontief’in 1941 yılında girdi-çıkı analizine dair ilk uyguladığı model ABD ekonomisi üzerine olduğu bilinmektedir. Wassily Leontief’in çalışması, endüstriler arası bağlantı konusunda dünyanın farklı ülkelerinde birçok ampirik çalışmayı modele yönelttiği ve ilham verdiği için önemlidir.

Girdi-çıkı (GÇ) analizi, yalnızca ithal girdi bağımlılığının tespitinde değil, aynı zamanda çok çeşitli iktisadi ve sektörel araştırma konularında yaygın biçimde kullanılmaktadır. Literatürde GÇ analizi; sektörlerarası bağlantıların ölçülmesi, katma değer yaratımı, istihdam etkilerinin dağılımı, enerji tüketim kalıplarının belirlenmesi ve çevresel etkilerin (örneğin CO₂ emisyonları) değerlendirilmesi gibi birçok farklı alanda uygulanmıştır (Miller & Blair, 2009). Örneğin, Avrupa’da yapılan bazı çalışmalarda GÇ tabloları aracılığıyla karbon ayak izi hesaplamaları gerçekleştirilmiş; Asya ülkelerinde ise enerji yoğun sektörlerin dışa bağımlılık düzeyleri analiz edilmiştir. Ayrıca, kamu politikalarının sektörel etkilerini ölçmek amacıyla sosyal hesaplar matrisi (SAM) ile entegre edilen GÇ modelleri de sıklıkla kullanılmaktadır. Bu çerçevede, GÇ analizi disiplinler arası yaklaşımlar açısından da güçlü bir yöntem olarak kabul edilmekte ve politika yapıcılara rehberlik edecek şekilde kullanılmaktadır.

Türkiye ekonomisinde ithal girdi bağımlılığına ilişkin çok sayıda çalışma yapılmış olup, bunlardan bazıları sektörel analizlere dayanmaktadır. Örneğin, Altuntaş (2023), Türkiye ekonomisinde dış ticaret açığının ithal girdi

bağımlılığıyla ilişkisini detaylı biçimde analiz etmiş ve enerji sektörüne odaklanmıştır. Aydın (2021) ise, Türkiye'nin genel ithalat bağımlılığı yapısını analiz ederek, ithal girdilerin üretim üzerindeki etkilerini sektör üstü bir yaklaşımla ele almıştır. Bu çalışmalar, yalnızca Türkiye ekonomisine odaklanmakta olup, dış ticaret ortağı ülkelerle karşılaştırmalı bir analiz içermemektedir. Bu yönüyle, mevcut çalışma literatüre çok boyutlu bir katkı sunmaktadır. Çalışmada yalnızca Türkiye değil, aynı zamanda Türkiye'nin en yoğun dış ticaret yaptığı ülkeler olan ABD, Almanya, İngiltere, Rusya, Çin ve İtalya da analiz edilmiştir. Söz konusu ülkelerdeki ithal girdi bağımlılığı oranlarının karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi, Türkiye'nin dış ticaret yapısını yapısal olarak anlamada yeni bir perspektif sunmaktadır. Ayrıca bu ülkelerin OECD girdi-çıkıtı tabloları kullanılarak, aynı yöntemle ölçüm yapılması, analizlerin karşılaştırılabilirliğini güçlendirmiştir.

Literatürde çok ülkeli, zaman serisi temelli ve sektörel düzeyde girdi-çıkıtı temelli karşılaştırmalı analizlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu yönüyle çalışmanın hem Türkiye ekonomisine hem de benzer yapıya sahip dış ticaret ortaklarıyla sektörel bazda karşılaştırma imkânı sunarak özgün bir katkı sağlayacağı beklenmektedir. Tablo 1'de Dünya ve Türkiye'de yapılmış çalışmalara değinilmiştir.

Tablo 1.

Sektörel İthal Girdi Bağımlılığına Yönelik Girdi-Çıkıtı Temelli Literatür Değerlendirmesi

Yazar /Tarih	Ülke/Dönem	Çalışmanın Temel Amacı	Analiz	Çalışma Sonuçları
W. Leontief (1941)	ABD/1947	Ters Matris ve Ters İthalat matrisleri	Girdi-Çıkıtı Analizi	ABD'de sektörlerin büyük oranda ihracatında ithalata bağımlılığının nihai talebe göre değiştiği ve sektörleri ileri ve geri bağlantılarının ülkenin büyüme ve kalkınmasında önemli sonuçlar doğurduğu ortaya çıkmıştır.
Eşiyok (2008)	Türkiye/ 1990-1998	Türkiye'nin imalat ürünlerinde gereksinim duyulan ithal ürünlere olan bağımlılık seviyesini tespit etmek	Girdi-Çıkıtı Analizi	Yapılan analiz neticesinde, Türkiye'nin dış satım faaliyeti için üretim sürecinde ithal mal ve ara ürün grubuna gittikçe daha fazla talep olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.
İlhan (2008)	Türkiye/2008	Türkiye'de inşaat sektörünün ithalata bağımlılığını ölçmek	Girdi-Çıkıtı Analizi	Yapılan çalışma; Türkiye'deki inşaat sektörünün diğer sektörlerle girdi olarak ara mal tedariki sağlamadığının ancak hemen hemen diğer tüm sektörlerden kendisine girdi aktardığını ortaya koymuştur.
Özdil vd. (2011)	Kazakistan/ 2006-2009	Kazakistan ekonomisinin dışa bağımlılığını tespit etmek	Girdi-Çıkıtı Analizi	Sektör bazlı ele alınan sonuçlarda Kazakistan'da en çok ithal edilen ürünlerin; otomotiv sanayi, metal ana sanayi, kimya sanayi, madencilik ve taş ocaklığı, hayvansal ürünler ve yemler imalatı ve ormancılık sektörlerine ait ürünler olduğu analiz sonucunda elde edilen önemli bulgular arasında olmuştur.
Ersungur vd. (2011)	Türkiye/2002	Türkiye'de sektörlerin ithalata bağımlılık düzeyi	Girdi-Çıkıtı Analizi	G-Ç analizleri sonucunda, Türk sanayisinin hem enerji arzı hem de üretim süreçlerinde kullanılan bilgi ve teknoloji açısından ithalata dayalı bir sanayi sektörü olduğunu ortaya çıkmıştır.
İnançlı ve Konak (2011)	Türkiye/ 1998-2002	Endüstrilerin dışa bağımlılık seviyelerini analiz etmek	Girdi-Çıkıtı Analizi	Analiz sonucunda, otomobil ile ilgili sanayilerin ihracata bağımlılığının iki dönem halinde detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu dönemler; 1995'ten 2002'ye kadar ithal ürünlere olan bağımlılığın arttığı, 2003'ten 2007'ye de aynı artışın devam ettiği sonucunu ortaya çıkarmıştır. 2008 yılında dışa bağımlılık azalmasına rağmen, krizin etkisiyle 2009'dan 2010'a ithalatta bağımlılık istikrar kazanarak artmaya devam etmiştir.
Duman ve Özgüzer (2012)	Türkiye 1998-2002	Endüstrilerin dışa bağımlılık seviyelerini analiz etmek	Girdi-Çıkıtı Analizi	Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, otomobil ve ev eşyalarının toptan, perakende ticaretinde ve onarımında ithalata bağımlılığın giderek arttığı tespit edilmiştir.
Ersungur vd. (2017)	Almanya, Rusya ve Çin-2017	Türkiye ile seçilen ülkelerin dış ticaret ilişkileri	Girdi-Çıkıtı Analizi	Türkiye için ithalata bağımlı üretim modelinin varlığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin yoğun ithal girdi kullanımının olduğu saptanmıştır. Bu nedenle Türkiye'nin yapısal olarak ekonomisinin dışa bağımlı olduğu ve sonuç olarak da bu durumun ekonomideki hayati sektörlerin yurtiçi endüstriyel bağınlaşmasının zayıf olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Duarte vd. (2017)	İspanya-2013	İspanya'da elektrik endüstrisinin dışa bağımlılığı	Girdi-Çıkıtı Analizi	Çalışmada, elektrik üretim sanayi tesislerinin hiçbirinin önemli sektörler içermediği ve elektrik üretim ve dağıtım faaliyetlerinin sermaye yoğun faaliyetler olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Çalışmadan çıkarılan bir diğer önemli sonuç ise, İspanya elektrik sektörünün talebinin büyük bir kısmının yerli üretimle karşılandığı yani düşük seviyede dışa bağımlı olduğudur.

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1, farklı ülkelerde ve dönemlerde Girdi-Çıktı Analizi yöntemiyle yapılan çalışmaların ithalat bağımlılığını ve sektörel etkileşimlerini göstermektedir. Leontief (1941), ABD ekonomisinde sektörlerin ithalata bağımlılığının dinamiklerini ortaya koyarken, Eşiyok (2008) ve İlhan (2008) Türkiye özelinde imalat ve inşaat sektörlerinin ithal ara mallarına olan yoğun bağımlılığını vurgulamaktadır. Özellikle inşaat sektörünün diğer sektörlerden girdi aldığı ancak kendisinin ara malı üretmediği tespit edilmiştir. Genel olarak literatürdeki çalışmalarda, ithalat bağımlılığının ekonomik büyüme ve sektörel kalkınma üzerindeki kritik etkisi ortaya koymakta ve Girdi-Çıktı modellerinin bu tür analizler için sistemli bir çerçeve sunduğunu desteklemektedir. Tablo 1’de yer alan Türkiye örneği, sanayileşme sürecinde ithal ara mallarına duyulan ihtiyacın önemini vurgularken, OECD verilerinin kullanımı da karşılaştırmalı analizler için önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktadır.

3. Veri Seti ve Yöntem

Girdi-çıkı analiz sektör düzeyde üretim ilişkilerinin hem yatay hem de dikey bağlantılarla birlikte izlenmesine imkân tanımaktadır. Literatürde, ülkelerin dışa bağımlılığını değerlendirmede bu yöntem, alternatif yaklaşımlara göre daha ayrıntılı ve sistematik bir çözümleme sunmaktadır (Leontief, 1986; Cardenete et al., 2017: 19). Özellikle ithal girdi bağımlılığı gibi çok düzeyli üretim süreçleriyle doğrudan ilişkili bir konuda, sadece ticaret verilerine dayalı analizlerin yetersiz kaldığı durumlarda girdi-çıkı modeli daha güçlü sonuçlar sunmaktadır (Timmer et al., 2013).

Bu çalışma, Türkiye ekonomisinde sektörler arası ithal girdi bağımlılığını ölçmeyi ve bu bağımlılık yapısını Türkiye’nin başlıca dış ticaret ortaklarıyla karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, OECD İkili Girdi-Çıkı Tabloları (Inter-Country Input-Output Tables – ICIO) temel veri seti olarak kullanılmıştır. Türkiye’nin en fazla dış ticaret yaptığı ilk beş ülkenin belirlenmesinde 2021 yılı dış ticaret verileri temel alınmıştır. Ayrıca ilk beş ülkeye ait veriler her ülkede ayrı olmak üzere 1995, 2000, 2005, 2010, 2015 ve 2018 yıllarına ait verilerdir. Bu veriler OECD tarafından 1995-2018 dönemi için hazırlanan Girdi-Çıkı tablolarını ifade etmektedir. OECD’de en son ve en güncel veri yılının 2018 olması sebebiyle 2018 yılı son veri yılı olarak analize dahil edilmiştir. Ayrıca analiz için seçilen ülke grubu, Türkiye’nin dış ticaretinde önemli paya sahip ülkeleri içermektedir. ABD, Almanya, İngiltere, Rusya, Çin ve İtalya ülkelerinin seçimi, yalnızca dış ticaret hacimlerine değil, aynı zamanda Türkiye ile üretim yapılarındaki karşılaştırılabilirliğine de dayanmaktadır.

Ülkelere ait girdi-çıkı tabloları 98 sektörlü olup bu sektörler daha sonra 45 sektör olarak tümlenmiştir. Buradaki tümlenme işlemi; Ulusal ekonomilerdeki malların ve hizmetlerin bazı özelliklere göre, tek bir endüstri başlığı altında toplanmasını ifade etmektedir. Girdi-Çıkı tablosu ve tabloda yer alan sektörlerin sektör numaraları ve isimleri Tablo 2’de ifade edilmiştir.

Tablo 2.

Girdi-Çıkı Analizine Göre Sektörel Tümlenmeler

Sektör No	Sektörler
1	1-2 Tarım, Avcılık, Ormancılık
2	3 Balıkçılık ve Su Ürünleri Yetiştiriciliği
3	5-6 Madencilik ve Taşocakçılığı, Enerji Üreten Ürünler
4	7-8 Madencilik ve Taşocakçılığı, Enerji Üretmeyen Ürünler
5	9 Madencilik Destek Hizmeti Faaliyetleri
6	10-12 Gıda Ürünleri, İçecekler ve Tütün
7	13-15 Tekstil, Tekstil Ürünleri, Deri ve Ayakkabı
8	16 Ağaç, Ağaç ve Mantar ürünleri
9	17-18 Kâğıt Ürünleri ve Baskı
10	19 Kok ve Rafine Petrol Ürünleri
11	20 Kimyasal ve Kimyasal Ürünler
12	21 İlaç, Tıbbi Kimyasal ve Botanik Ürünler
13	22 Kauçuk ve Plastik Ürünler
14	23 Diğer Metalik Olmayan Mineral Ürünler
15	24 Temel Metaller
16	25 Fabrikasyon Metal Ürünler
17	26 Bilgisayar, Elektronik ve Optik Ekipman
18	27 Elektrikli Ekipman
19	28 Makine ve Ekipman (Başka yerde sınıflandırılmamış)
20	29 Motorlu Taşıtlar, Römorklar ve Yarı Römorklar
21	30 Diğer Ulaşım Ekipmanları
22	31-33 İmalat (B.y.s.); Makine ve Teçhizat Tamiri ve Montajı
23	35 Elektrik, Gaz, Buhar ve Klima Temini
24	36-39 Su Tedarik Etmek; Kanalizasyon, Atık Yönetimi ve İyileştirme Faaliyetleri
25	41-43 İnşaat
26	45-47 Toptan ve Perakende Ticaret; Motorlu Taşıtların Onarımı

27	49	Karayolu Taşımacılığı ve Boru Hatları ile Ulaşım
28	50	Denizyolu Taşımacılığı
29	51	Havayolu Taşımacılığı
30	52	Taşıma İçin Depolama ve Destek Faaliyetleri
31	53	Posta ve Kurye Faaliyetleri
32	55-56	Konaklama ve Yemek Hizmeti Faaliyetleri
33	58-60	Yayıncılık, Görsel-İşitsel ve Yayıncılık Faaliyetleri
34	61	Telekomünikasyon
35	62-63	Bilişim ve Diğer Bilgi Hizmetleri
36	64-66	Finans ve Sigorta Faaliyetleri
37	68	Gayrimenkul Faaliyetleri
38	69-75	Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler
39	77-82	İdari ve Destek Hizmetleri
40	84	Kamu Yönetimi ve Savunma; Zorunlu Sosyal Güvenlik
41	85	Eğitim
42	86-88	İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri
43	90-93	Sanat, Eğlence ve Dinlenme
44	94-96	Diğer Hizmet Faaliyetleri
45	97-98	Hanelerin İşveren Olarak Faaliyetleri; Hanehalklarının Kendi Kullanımları İçin Farklılaştırılmamış Mal ve Hizmet Üreten Faaliyetleri

Kaynak: OECD, OECD.Stat, Input-Output Tables (IOTs) 2021 ed.

Türkiye'nin en fazla dış ticaret yaptığı ülkeler için kullanılan model; Dinamik, Milli (Ulusal) ve Açık girdi-çıktı modelidir. Milli (Ulusal) girdi-çıktı analizi genel anlamda ele alınan ekonomiyi bir bütün olarak ele almaktadır. Bu çalışmada kullanılan ulusal ve açık model çerçevesi, Türkiye ekonomisinin iç yapısını temel alırken aynı zamanda ithalat ve ihracat ilişkilerini dışsal olarak modele dahil ederek, küresel değer zincirlerine entegrasyon düzeyini sektörel ölçekte analiz etmeyi mümkün kılmaktadır. Özellikle ithal ara mallar yoluyla üretim sürecine dahil olan dışsal etkiler, açık modelin sağladığı metodolojik avantajla net biçimde izlenebilmektedir. Türkiye ve başlıca dış ticaret ortaklarının üretim yapıları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar bu model aracılığıyla ayrıntılı biçimde ortaya konmakta, ithal girdi bağımlılığı üzerinden hem yapısal analiz hem de karşılaştırmalı politika değerlendirmesi yapılabilmektedir.

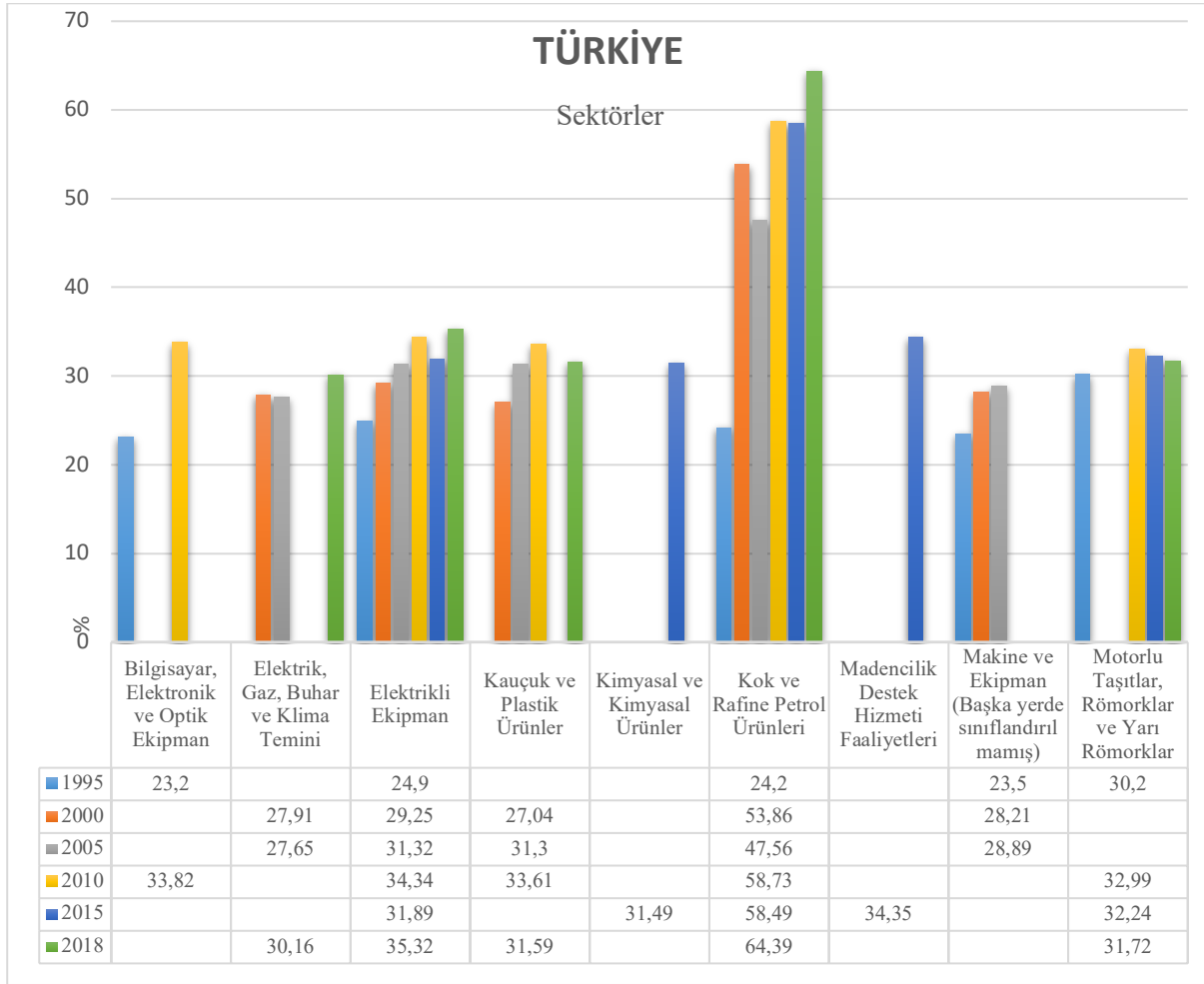
4. Bulgular

4.1 Türkiye'nin Sektörlerarası İthal Girdi Bağımlılık Analizi Bulguları

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye ekonomisinin dış ticaret yapısındaki sektörel ithal girdi bağımlılığı ele alınmıştır. Türkiye gibi gelişmekte olan ve üretim sürecinde ithal girdiye yüksek düzeyde ihtiyaç duyan ekonomilerde, ihracat içerisindeki ithal ara malı oranı ülkenin dışa açıklık düzeyini ve ekonomik kırılkanlıklarını yansıtmaktadır. Türkiye'nin ihracat odaklı büyüme stratejisi çerçevesinde üretim yapısının incelenmesi, hangi sektörlerin dış girdilere ne ölçüde bağımlı olduğunu tespit etmek açısından önem arz etmektedir. 1995–2018 dönemi boyunca elde edilen veriler, sektörlerin zaman içindeki ithalat eğilimlerini değerlendirmeye olanak sağlamaktadır. Türkiye'de ihracatın bileşimi içerisindeki ithal ara girdi kullanımına ilişkin eğilim, Grafik 1'de sunulmuştur. Grafik 1, 1995–2018 döneminde Türkiye'deki sektörlerin ithal girdilere olan bağımlılık katsayılarının yıllar itibarıyla seyrini göstermektedir.

Grafik 1'e göre, 1995-2018 yılları arasında Türkiye'de ithal girdilere olan bağımlılığın 2015-2018 yılları arası giderek yükseldiği tespit edilmiştir. İthal girdi bağımlılığının diğer sektörler göre katsayı bakımından en düşük olduğu sektörler genellikle 13 No'lu kauçuk ve plastik ürünler, 23 No'lu Elektrik, Gaz, Buhar ve Klima Temini ile 11 no'lu Kimyasal ve Kimyasal Ürünler sektörlerinde olduğu tespit edilmektedir. Türkiye'nin diğer sektörler göre en fazla ithal girdiye ihtiyaç duyduğu ve en fazla bağımlı olduğu sektör ise yine rafine petrol ve petrol ürünleri sektörü olmuştur. Bu eğilim, Türkiye'nin üretim süreçlerinde yerli girdi kullanım oranlarının azalmakta olduğunu ve dış kaynaklı ara mallara olan ihtiyacın arttığını göstermektedir. Özellikle sanayileşme ve ihracata dayalı büyüme modelinin sürdürülebilirliği açısından bu bulgu dikkat çekicidir.

1995-2018 yılları arası Türkiye'nin ihracat değerindeki ithalat payı genel bir değerlendirme yapılacak olursa; Enerji ve rafine petrol dış ticaret işlemleri bakımından önemli bir konumdadır. Türkiye'de üretimin gerçekleştirilmesinde kullanılan enerjide (petrol, kömür, doğalgaz) dışa bağımlı olduğundan özellikle dış açık üzerinde önemli uyarıcı bir etkiye sahiptirler. Türkiye'de imalat sanayinin de üretim aşamasında enerjiyi temel girdi olarak kullanması ve Türkiye'nin mevcut enerji kaynaklarının yetersiz olması ithalata bağımlılığını büyük oranda artırmıştır.

Grafik 1. Türkiye'nin ihracatında ithal girdi bağımlılığı (1995-2018)

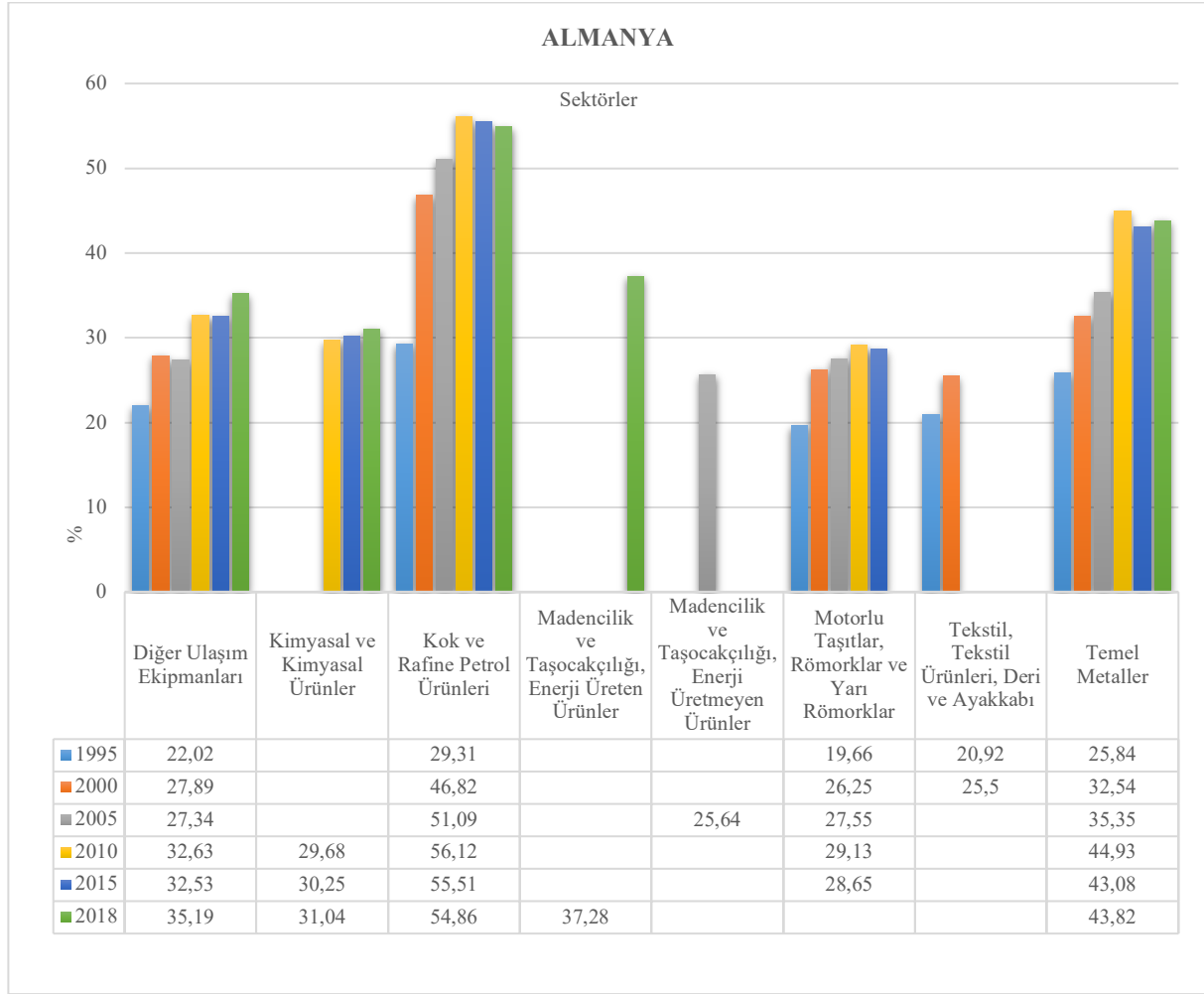
1995-2018 yılları arasında Türkiye’de yapısal reformların uygulamaya koyulması teknolojik değişimi kaçınılmaz hale getirmiştir. Türkiye 1995 öncesi dâhil olmak üzere düşük orta teknoloji sektörlerinden yüksek teknoloji içeren sektörlerle geçiş yapmıştır. Çin’in maliyeti düşük ve düşük teknoloji gerektiren sektörlerde lider olması da Türkiye’nin geçiş sürecini hızlandırmıştır. Bunun en önemli sebebi Türkiye’nin değerli o dönemde değerli para birimine sahip olup başta Çin ve diğer ucuza üretim yapan ülkelerle rekabet edememesidir. Ayrıca enerji yoğun sektörlerdeki bu yüksek bağımlılık, Türkiye’nin dış ticaret açığını artıran önemli faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Türkiye, enerji üretiminde kullanılan petrol, doğalgaz ve kömür gibi kaynakları büyük ölçüde ithal etmekte, bu da özellikle imalat sanayi gibi enerjiye duyarlı sektörlerde dış girdi bağımlılığını daha da artırmaktadır.

Sonuç olarak Türkiye’nin imalat sanayi sektörlerinde büyük bir öneme sahip olan düşük teknoloji gerektiren sektörlerde yatırım yapılmaması ve gelişmesi yüksek dışa bağımlılığı ve dış açığı beraberinde getirmiştir.

4.2. Almanya’nın Sektörlerarası İthal Girdi Bağımlılık Analizi Bulguları

Çalışmanın bu bölümünde Almanya ekonomisinin sektörel düzeyde dışa açıklığı ve ithal ara girdi bağımlılığı ele alınmıştır. Gelişmiş bir sanayi ülkesi olan Almanya, yüksek teknoloji ve katma değerli üretim yapısına sahip olmasına rağmen, enerji ve bazı stratejik hammaddeler bakımından dışa bağımlılık yaşamaktadır. Özellikle ihracat performansı yüksek sektörlerdeki ithal girdi kullanımı, ülkenin küresel değer zincirlerine entegrasyonu hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Analiz edilen 1995–2018 dönemi, Almanya’nın yapısal dönüşüm geçirdiği ve uluslararası ticaret ilişkilerinde yeniden konumlandığı bir süreci kapsamaktadır.

Almanya ekonomisinde sektörlerin ihracat içerisindeki ithal ara girdi bağımlılık düzeyleri Türkiye ile karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, Almanya’nın özellikle enerji ve sanayi sektörlerinde dışa bağımlılık yapısını ve bu bağımlılığın sektörel farklılıkları ortaya çıkmaktadır. Çalışmada kullanılan OECD verileri üzerinden yapılan analizle, Grafik 2’de Almanya’nın 1995–2018 dönemine ait sektörel ithal girdi bağımlılığı katsayıları hesaplanmış ve değerlendirilmiştir.

Grafik 2. Almanya'nın ihracatındaki ithal girdi bağımlılığı (1995-2018)

Kaynak: Grafik yazar tarafından oluşturulmuştur.

Almanya Türkiye'de olduğu gibi enerji sektöründe dışa bağımlı bir ülkedir. Ayrıca Almanya temel metaller (krom, nikel ve paladyum metalleri) sektörü grubunda da büyük oranda Rusya'ya bağımlıdır. Köln Ekonomik Araştırma Enstitüsü'nün yaptığı çalışma sonucunda Almanya özellikle nikel hususunda Rusya'ya bağımlı olup 2018 yılında ülkenin temel metaller sektörüne ait ithalatının yaklaşık %40'ından fazlası Rusya'dan gerçekleştirilmektedir. 15 No'lu Temel Metaller sektörü içerisinde nikelin çelik alaşımı üretimi için en önemli girdi olması bilinmektedir. Dolayısıyla Almanya'da 15 No'lu Temel Metaller sektöründe nikel ithalatı elektromobilité ve pil üretimi için büyük öneme sahiptir. Grafik 4.16 incelendiğinde 15 No'lu Temel Metaller sektörüne olan bağımlılık 1995'te %25,8 iken bu oran 2018 yılında %43,8'e yükselmiştir. Grafik 2'ye göre, Almanya'da ithal girdilere olan bağımlılığın yıllar içinde kayda değer ölçüde arttığı görülmektedir. Özellikle enerji ve temel metal üretimi gibi stratejik sektörlerde dışa bağımlılık oranları dikkat çekici düzeydedir.

Enerji sektörüne ilişkin veriler, Almanya'nın tıpkı Türkiye gibi yüksek düzeyde enerji ithalatına bağımlı bir üretim yapısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle temel metaller (15 No'lu sektör) içerisinde yer alan nikel gibi kritik girdilerde dış tedarik bağımlılığı belirgin şekilde öne çıkmaktadır. Köln Ekonomik Araştırma Enstitüsü tarafından yapılan bir çalışmada, Almanya'nın 2018 yılında temel metaller sektörüne yönelik ithalatının %40'tan fazlasının Rusya'dan gerçekleştirildiği ve özellikle nikel ithalatında Rusya'ya bağımlılığın yüksek olduğu rapor edilmiştir. Nikel, çelik alaşımlarının üretiminde ve son yıllarda giderek önem kazanan elektromobilité ve batarya teknolojileri için stratejik bir girdi konumundadır. Bu bağlamda, Almanya'da 15 No'lu sektörün ithal girdi bağımlılığı 1995 yılında %25,8 iken, 2018 yılı itibarıyla bu oran %43,8'e yükselmiştir. Bu artış, söz konusu sektörün hem teknolojik dönüşümle birlikte daha fazla dış girdiye ihtiyaç duyduğunu hem de alternatif tedarik kaynaklarının sınırlı kaldığını göstermektedir.

Almanya'da, Alman ilaç endüstrisi gibi 11. No'lu Kimyasal ve Kimyasal Ürünler sektörü, Alman merkezli şirketlerin yabancı şirketlerle birleşmeleri veya şirkete devredilen şirketlerin yabancılar tarafından satın alınması yoluyla yabancı üretim firmalarının mülkiyetindedir. Dolayısıyla Almanya'da 11. No'lu sektör, diğer ilk beş sektöre

göre ithal girdiye bağımlılığı en düşük olan sektörlerden biridir. Alman ekonomisinin uluslararası rekabet gücü, makine sanayi ve yan sanayinde olduğu gibi bu sektörde de umut verici olup, ithal girdilere olan bağımlılığı azaltmaktadır.

Almanya'da 11 No'lu Kimyasal ve Kimyasal Ürünler sektörü tıpkı Almanya'daki ilaç endüstrisinde olduğu gibi, Alman kökenli firmaların yabancı firmalarla yaptıkları birleşmelerle veya firmanın yabancılar tarafından satın alınmasıyla, mülkiyet kısmen veya tamamen yabancı firmalara devredilmiştir. Dolayısıyla Almanya 11 No'lu Kimyasal ve Kimyasal Ürünler sektöründe diğer ilk 5 sektör içerisinde ithal girdi bağımlılığı düşük olan sektörler arasındadır. Alman ekonomisinin uluslararası rekabet gücünün, makine-ekipman üretim alanında olduğu gibi bu sektörde de gelecek vaat etmesi ithal girdi bağımlılığını azaltmaktadır.

Almanya için bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, Almanya'nın yüksek teknolojiye dayalı sektörlerde rekabet gücünü korurken bazı temel ve stratejik hammaddelede dışa bağımlılığının arttığı görülmektedir. Özellikle enerji ve kritik metal girdilerine duyulan ihtiyaç, Almanya'nın dış ekonomik ilişkilerini ve sanayi politikalarını doğrudan etkilemektedir. Bu durum, enerji arz güvenliği ve stratejik kaynakların çeşitlendirilmesi konularında Almanya'nın önümüzdeki dönemde daha bağımsız politikalar geliştirme ihtiyacını ortaya koymaktadır.

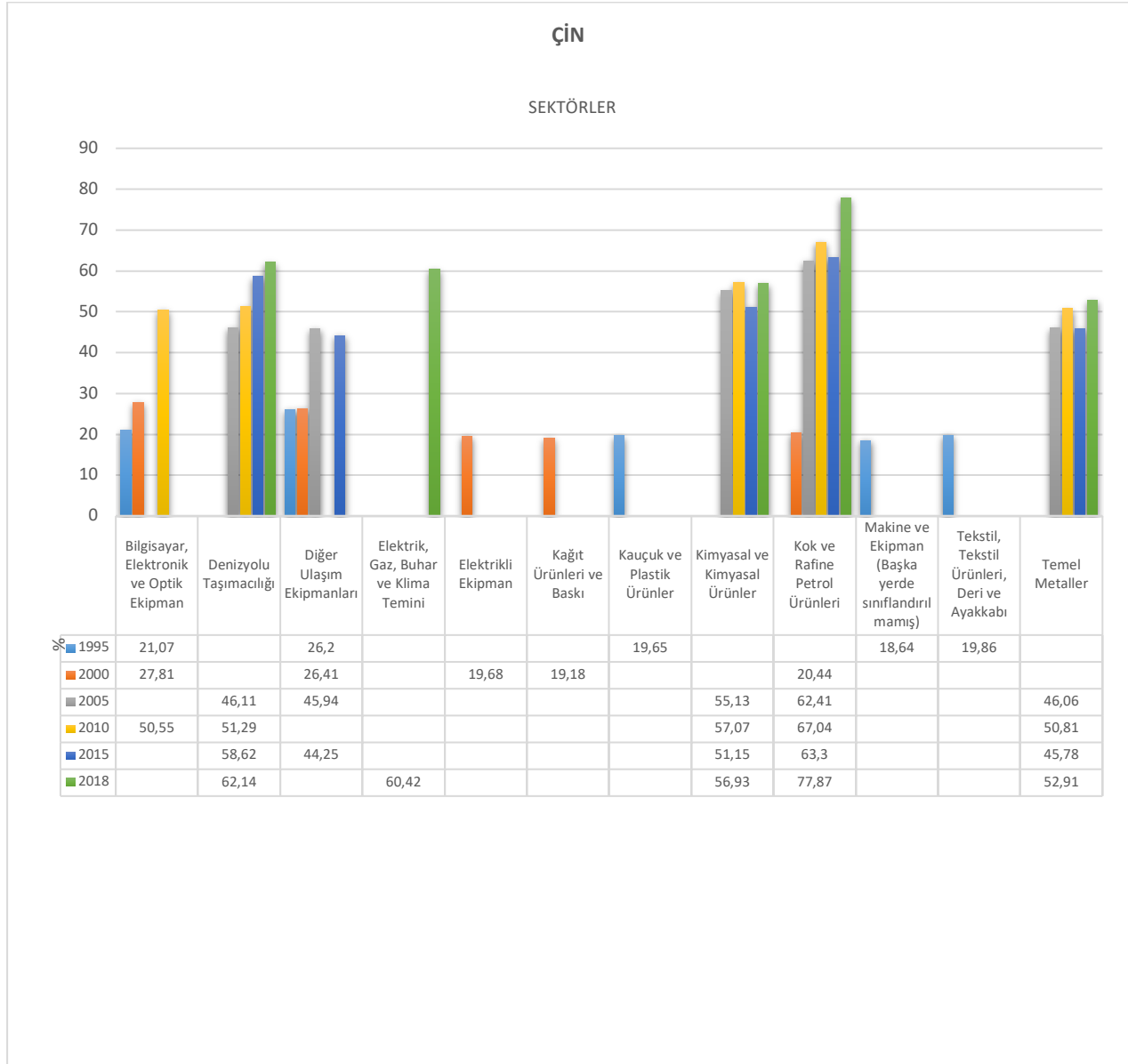
4.3. Çin'in Sektörlerarası İthal Girdi Bağımlılık Analizi Bulguları

Çalışmanın bu kısmında Çin ekonomisinde yer alan sektörlerin ihracat içerisindeki ithal ara girdi bağımlılığı düzeyleri değerlendirilmiştir. 1995–2018 dönemini kapsayan analiz, özellikle Çin'in hızlı sanayileşme süreciyle birlikte stratejik sektörlerde dışa bağımlılık düzeyindeki değişimi ortaya koymaktadır. Grafik 3'te Çin'deki sektörlerin ise ihracat değerleri içerisindeki ithal bağımlılığı gösterilmiştir. Grafik 3 incelendiğinde %20'nin üzerinde bağımlılığa ve yıllara sari olarak 4 sektörün ön plana çıktığı gözlemlenebilir.

1995-2018 arası Çin'de en çok ithalata bağımlı sektörler genel olarak; 10 No'lu Kok ve Rafine Petrol Ürünleri, 15 No'lu Temel Metaller, 21 no'lu Diğer Ulaşım Ekipmanları, 11 No'lu Kimyasal ve Kimyasal Ürünler ile 17 No'lu Bilgisayar, Elektronik ve Optik Ekipman sektörleridir.

10 No'lu Kok ve Rafine Petrol Ürünleri diğer ülkelerde olduğu gibi Çin'de de ithal girdi bağımlılığı yüksek sektördür. Çin'in bu sektördeki ithal bağımlılığı en fazla 2018 yılında olup %77.87 oranındadır. Bu oran diğer bağımlı sektörler içerisinde en büyük oranı temsil etmektedir. Bunun en önemli sebebi 1995 yılından beri Çin'in artan nüfusuna ve ülke yapısına bağlı olarak büyük oranda petrol ihracatçısı olması ve bu ülkenin en büyük talebinin Orta Doğu' ülkeleri tarafından karşılanmasıdır. Ancak Çin'in en büyük tedarikçisi Orta Doğu ülkeleri olmakla beraber enerji talebini 2005 yılı sonrasında Orta Asya ülkelerinden de gerçekleştirmekte ve bu ülkelere önemli yatırım yapmaktadır. Bu ülkelerin başında Kazakistan petrol alanları gelmektedir.

Çin'in 15 No'lu Temel Metaller ile 10 No'lu Kok ve Rafine Petrol Ürünleri sektörleri öncelikle iç talebi karşılamak için faaliyet göstermektedir ancak ülkenin makro ekonomik yapısı gereği öncelikli sektörler talebin ölçeğine yeterince yanıt verememektedir. Dolayısıyla Çin büyük bir petrol üreticisi ülke olmasına rağmen ürettiği petrol iç talebin ancak yarısını karşılayabilmektedir. Bu nedenden dolayı 10 No'lu Kok ve Rafine Petrol Ürünleri sektöründe ithal girdi bağımlılık oranı 2000 yılında %20'lerde iken bu oran 2018 yılında %77'lere yükselmiştir.

Grafik 3. Çin'in ihracatındaki ithal girdi bağımlılığı (1995-2018)

Grafik 3'te görüleceği üzere Çin'de 15 No'lu Temel Metaller sektöründe %45 üzerinde bir ithal girdi bağımlılığı tespit edilmiştir. Çin'in sanayileşme sürecindeki hızlı ivme neticesinde yurt dışından temel metallerin ithal edilmesini gerektirmektedir. 15 No'lu Temel Metaller sektöründe özellikle Avustralya ve ABD'den ithal edilen demir, 2010 yılında (%50.81 ithal girdi oranı) artarak, çelik üretiminde hızla yerel demir cevheri üretimini geride bırakmıştır. Ayrıca Çin, özellikle Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Gabon başta olmak üzere demir cevheri açısından zengin ülkelerdeki rezervleri toplayarak kendine Temel Metaller sektöründe girdi sağlamaktadır.

Çin, 17 no'lu Bilgisayar, Elektronik ve Optik Ekipman sektöründe 1995, 2000 ve 2010 yılında ithal girdi bağımlılığıyla karşı karşıyadır. Bu üç yılda %21 üzerinde bir ithal girdi bağımlılığı söz konusu olan Çin genellikle Güney Kore, Japonya, Tayvan, ABD ve Almanya gibi ülkelerden girdi temin etmektedir.

1995-2018 arası Çin'de 11 No'lu Kimyasal ve Kimyasal Ürünler sektörü küresel kimya şirketleri için en önemli büyüme pazarı ve önemli bir yatırım sektörü konumundadır. Çinli kimyasal şirketleri özellikli kimyasalların ihracatını artırmak istemektedir. Bu istek beraberinde gelişimini tamamlayana kadar emtia kimyasallarının Çin nezdinde ithalatçı olmayı da zorunlu kılmaktadır. 11 No'lu Kimyasal ve Kimyasal Ürünler sektöründe Çin %50'nin üzerinde bir ithal girdi bağımlılığına sahiptir.

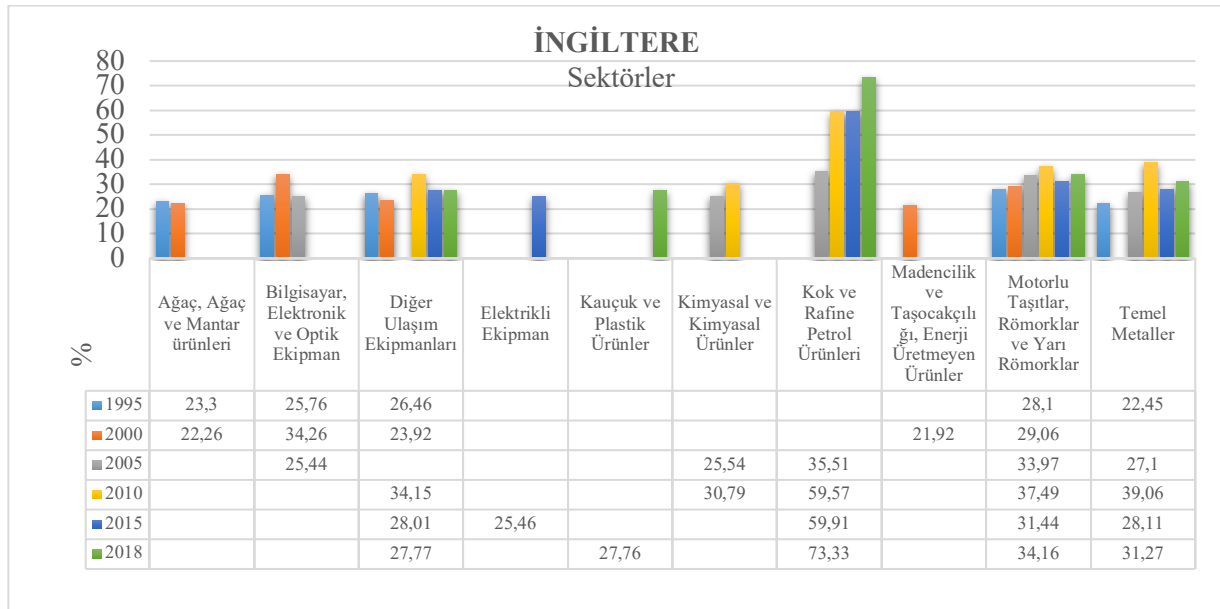
Grafik 3 genel olarak değerlendirildiğinde, Çin'in enerji ve sanayi temelli sektörlerinde yüksek düzeyde ithal girdi bağımlılığı dikkat çekmektedir. Gelişen üretim altyapısına rağmen, özellikle enerji ve teknoloji alanlarında dışa bağımlılık, Çin'in sürdürülebilir büyümesi açısından stratejik bir zafiyet noktası oluşturmaktadır. Bu durum, Çin'in dış ticaret politikalarını yönlendiren başlıca faktörlerden biri haline gelmiştir.

4.4. İngiltere'nin Sektörlerarası İthal Girdi Bağımlılık Analizi Bulguları

Çalışmanın bu bölümünde, İngiltere ekonomisinde sektörlerin ihracat içerisindeki ithal ara girdi bağımlılığı düzeyleri değerlendirilmiştir. Brexit süreci öncesi ve sonrasındaki ticaret politikaları açısından önemli bir dönemi kapsayan 1995–2018 yılları, İngiltere ekonomisinin dış ticaret ilişkilerinde yeniden yapılanma arayışlarını da içermektedir. Özellikle yüksek teknoloji imalat sektörlerinde kalite odaklı üretim süreçleri, belirli girdilerin dış kaynaklardan teminini zorunlu hale getirmiştir. Ayrıca enerji sektöründeki dışa bağımlılık, ülkenin sürdürülebilir üretim kabiliyetleri açısından stratejik bir boyut taşımaktadır. Bu çerçevede yapılan analiz, İngiltere'nin uluslararası ticaret içindeki yapısal konumunu anlamaya katkı sağlamaktadır.

Grafik 4, 1995–2018 yılları arasında İngiltere'nin başlıca sanayi sektörlerinde ithal girdi oranlarındaki değişimi ortaya koymaktadır. İngiltere için 1995–2018 dönemine ilişkin analiz bulguları, özellikle enerji ve imalat temelli sektörlerde dışa bağımlılığın yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Grafik 4'te İngiltere'deki sektörlerin ise ihracat değerleri içerisindeki ithal bağımlılığı gösterilmiştir. Grafik 4 incelendiğinde 1995-2018 arası bağımlılığın genel olarak %20'nin üzerinde olduğu tespit edilmiştir.

İngiltere'nin sektörel ithal girdi bağımlılığı sürecinde incelenen yıllar esas alınarak 10 no'lu Kok ve Rafine Petrol Ürünleri, 20 no'lu Motorlu Taşıtlar, 15 no'lu Temel Metaller, 21 no'lu Diğer Ulaşım Ekipmanları sektörleri göze çarpmaktadır.

Grafik 4. İngiltere'nin ihracatındaki ithal girdi bağımlılığı (1995-2018)

İngiltere 10 No'lu Kok ve Rafine Petrol Ürünlerinde diğer ülkelerde olduğu gibi Orta Doğu ülkelerine bağımlıdır. Bu sektördeki ithal girdi bağımlılığı giderek artmış 2018 yılında %73.33 oranına yükselmiştir. İngiltere özellikle 10 No'lu sektörde petrol yağları ve bitümenli minerallerden çıkarılan ve üretimde kullanılan yağlarda da büyük oranda dışa bağımlıdır.

İngiltere ekonomisinde 20 No'lu Motorlu Taşıtlar, Römorklar ve Yarı Römorklar sektörü ile imalat sanayi konusunda üretiminde büyük oranda kaliteyi yakalamak için ürettiği ürünlerde %27 üzerinde ithal girdi bağımlılığına sahiptir. İngiltere ürettiği donanımlarda da Çin ve Hindistan ülkelerden ucuza üretim yapmaları sebebiyle ithal girdi kullanmaktadır.

İngiltere'nin 21 no'lu Diğer Ulaşım Ekipmanları sektöründe ağırlıklı olarak girdi ithalinde Almanya, ABD, Çin, Hollanda ve Fransa ilk sıralarda yer almaktadır. Ulaşım ekipmanlarının yarı iletken teknolojileri ve motorlu taşıtların aksamalarında İngiltere Krallık, bu ülkelerle hem ihracat hem de ithalat gerçekleştirmektedir. Bu da İngiltere'nin dış ticarete belli başlı ülkelerde yoğunlaşma yaşadığını göstererek endüstri içi ticarete verdiği önemi göstermektedir.

Grafik 4 genel olarak değerlendirildiğinde, İngiltere'nin enerji ve ulaşım ekipmanları başta olmak üzere yüksek teknoloji üretim süreçlerinde dış girdilere bağımlı olduğu anlaşılmaktadır. Enerji arzında dış kaynaklara yönelim, sanayi üretiminde ise düşük maliyetli dış girdilere olan eğilim, İngiltere'nin dış ticaret kompozisyonunu şekillendirmektedir. Bu yapısal bağımlılık, ülkenin uluslararası ekonomik entegrasyonunu artırmakla birlikte tedarik zinciri kırılganlıklarını da beraberinde getirmektedir.

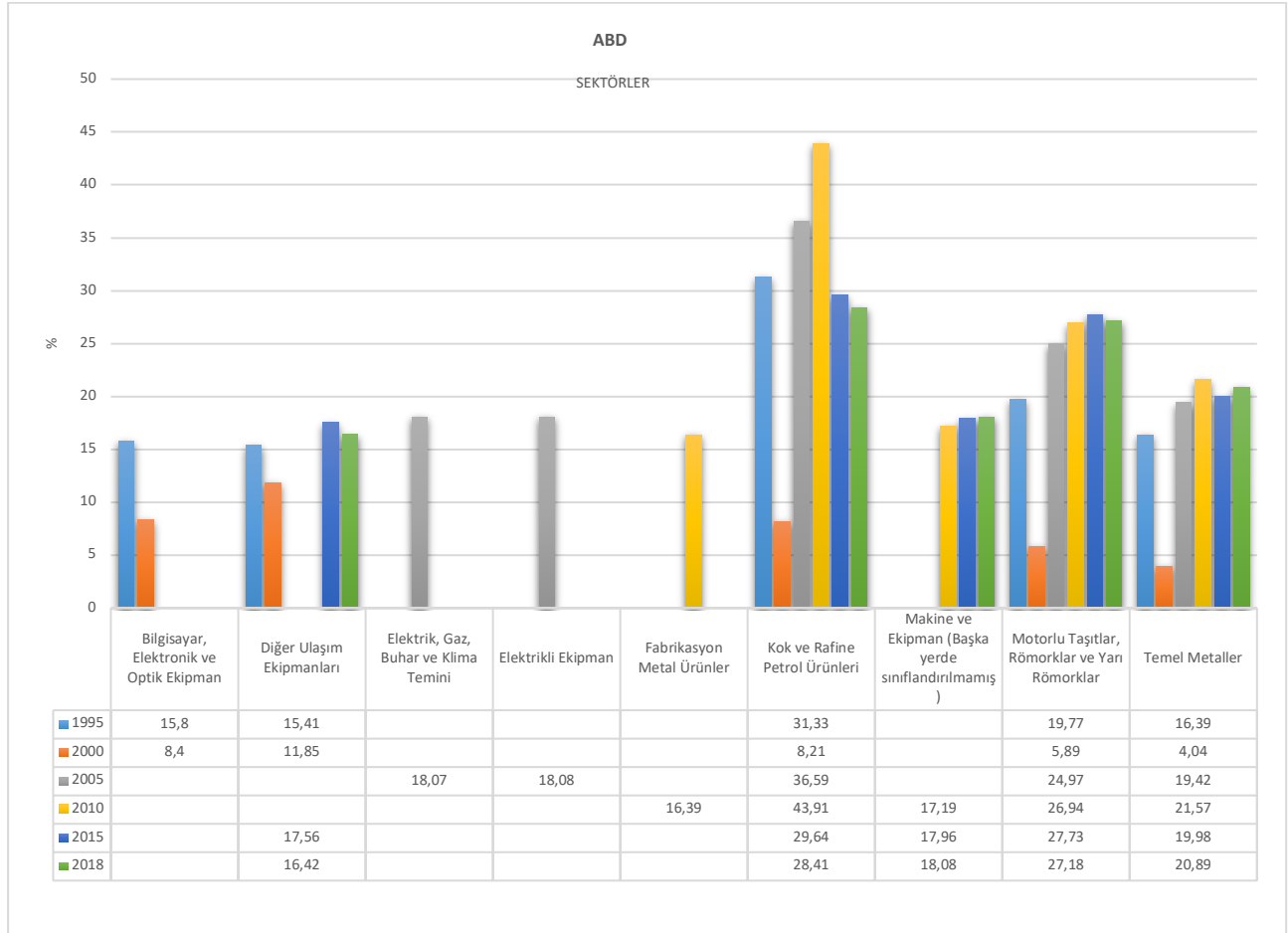
4.5. ABD'nin Sektörlerarası İthal Girdi Bağımlılık Analizi Bulguları

Çalışmanın bu bölümünde, ABD ekonomisinin ihracata yönelik üretiminde sektör bazında ithal girdi bağımlılığı analiz edilmiştir. Gelişmiş ve çeşitlenmiş sanayi yapısına sahip olan ABD, küresel üretim zincirleri içerisinde hem nihai ürün ihracatçısı hem de yüksek teknoloji girdilerin kullanıcı ve üreticisi olarak önemli bir konumdadır. 1995–2018 döneminde ABD'nin ithalat partnerleri arasında Kanada, Meksika, Çin ve Almanya gibi ülkelerin öne çıkması, ülkenin coğrafi ve ekonomik yakınlık esaslı ticaret stratejisini de yansıtmaktadır. ABD'nin bazı sektörlerde dış girdilere olan bağımlılığı düşük kalmakla birlikte, belirli sanayi segmentlerinde daha uygun maliyetli üretim amacıyla dış tedarik kullanımı sürmektedir. Bu yönüyle ABD, ithal girdi kullanımıyla sektörel verimliliği artırmakta ve rekabet gücünü küresel düzeyde korumayı hedeflemektedir.

Grafik 5'te ABD'deki sektörlerin ihracat değerleri içerisindeki ithal bağımlılığı gösterilmiştir. ABD'nin 1995-2018 yılları arasındaki ithalatını en çok Kanada, Meksika, Japonya, Almanya, Güney Kore ve Çin'den yapmaktadır. ABD 10 No'lu Kok ve Rafine Petrol Ürünleri sektöründe ortalama %25'in üzerinde ithalata bağımlıdır. Rafine petrolün ülkede olmaması nedeniyle ABD'de ithal girdi oranı büyük oranda dışa bağımlıdır. 15 No'lu Temel Metaller sektöründe ABD Çin'e bağımlı olup bu segmentte yer alan sektörlerde yaklaşık %15 oranında ithal girdi kullanmaktadır.

ABD'de analiz edilen sektörler arasında 21 no'lu Diğer Ulaşım Ekipmanları sektörü ithalata bağımlılık açısından en düşük orana sahip olan sektördür.

Grafik 5'e göre 1995-2018 yılları arasında ABD'de ihracat değeri içerisindeki ithal oranlarının en fazla olduğu sektörler 10 No'lu Kok ve Rafine Petrol Ürünleri, 20 No'lu Motorlu Taşıtlar, Römorklar ve Yarı Römorklar, 15 No'lu Temel Metaller, 17 no'lu Bilgisayar, Elektronik ve Optik Ekipman, 18 no'lu Elektrikli Ekipman, 19 no'lu Makine ve Ekipman (Başka yerde sınıflandırılmamış) ile 21 No'lu Diğer Ulaşım Ekipmanları sektörlerinin ithal girdi bağımlılığı ortalama %12'nin üzerinde bulunmuştur. ABD ile diğer ülkelerin ithal girdi bağımlılık oranları karşılaştırıldığında, ABD'nin bağımlılığının diğer ülkelere göre oransal olarak daha az kaldığı tespit edilebilmektedir.

Grafik 5. ABD'nin ihracatındaki ithal girdi bağımlılığı (1995-2018)

ABD, 17 no'lu Bilgisayar, Elektronik ve Optik Ekipman, 18 no'lu Elektrikli Ekipman, 19 no'lu Makine ve Ekipman (Başka yerde sınıflandırılmamış) sektörlerinin ithal girdilerinin büyük bir kısmını ucuz işgücü ve maliyet minimizasyonu sebebiyle Çin, Vietnam gibi ülkelerden temin etmektedir.

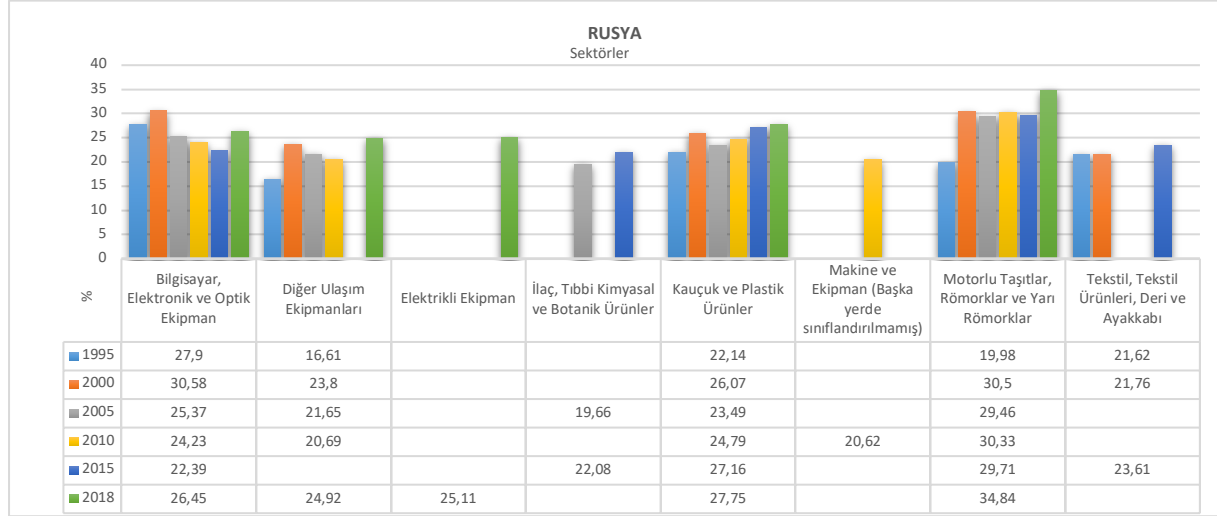
ABD'de 21 No'lu Diğer Ulaşım Ekipmanları sektörü ABD kökenli firmaların ulaşım sektörü ekipmanları alanında karşılaştırmalı üstünlük elde etmesi ve uluslararası rekabet gücünün 19 no'lu Makine ve Ekipman sektöründe olduğu gibi bu sektörde de artması ithal girdi bağımlılığını azaltmaktadır.

ABD'de üretimde ithal girdilere olan bağımlılığın yüksek olması ülke ekonomisi için kötü bir durum olmayıp ithal girdinin kullanımının ülkede sektörel verimliliği artırdığını ortaya çıkarmaktadır. ABD sanayi ve sektörel yapısında dış ticaret rakamları bu tespiti açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle ABD üretimde kullanılan ithal ara girdilerin optimum fiyat ve daha yüksek kalitede temininin sağlanabiliyor olması göze çarpmaktadır. Ayrıca ABD'de ithal girdi bağımlılığı yüksek olan ürünlerin yerel piyasada kısa vadede süreklilik arz edecek şekilde alternatif ürünlerle ikame edilmesi de ülkenin dış açığının sorun oluşturacak şekilde ön plana çıkmamasının temel nedenini oluşturmaktadır.

4.6. Rusya'nın Sektörlerarası İthal Girdi Bağımlılık Analizi Bulguları

Çalışmanın bu bölümünde Rusya Federasyonu'nun ihracata yönelik üretim yapısında sektör bazında ithal girdi bağımlılığı incelenmektedir. Geniş doğal kaynak rezervlerine sahip olan Rusya, özellikle enerji temelli kaynaklara dayalı ekonomik yapısıyla öne çıkmakta; buna rağmen bazı sanayi kollarında dışa bağımlılık sürmektedir. 1995–2018 döneminde Rusya'nın dış ticaret yapısı incelendiğinde, sanayileşme sürecine paralel olarak teknoloji yoğun ve ileri mühendislik gerektiren sektörlerde ithal girdilere yönelim dikkat çekmektedir. Bilgisayar, elektronik, ulaşım ve kimya sektörleri gibi yüksek katma değerli alanlarda ithal ara malı kullanımı, Rusya'nın küresel tedarik zincirlerine olan entegrasyonunu ve aynı zamanda stratejik kırılganlıklarını ortaya koymaktadır. Özellikle Batılı ülkeler ve Asya'daki yüksek teknoloji tedarikçileriyle olan dış ticaret ilişkileri, bu ithal bağımlılık düzeyinin yönünü belirlemektedir.

Grafik 6'da Rusya'da yer alan sektörlerin ihracat değerleri içerisindeki ithal bağımlılığı gösterilmiştir.

Grafik 6. Rusya'nın ihracatındaki ithal girdi bağımlılığı (1995-2018)

Rusya'da 1995-2018 yılları arası ithal girdi bağımlılığı yüksek çıkan sektörlerin Grafik 6'ya göre ihracat değeri içerisindeki ithal oranlarının en fazla olduğu sektörler 20 no'lu Motorlu Taşıtlar, 13 no'lu Kauçuk ve Plastik Ürünler, 17 no'lu Bilgisayar, Elektronik ve Optik Ekipman, 18 no'lu Elektrikli Ekipman, 7 No'lu Tekstil, Tekstil Ürünleri, Deri ve Ayakkabı, 21 no'lu Diğer Ulaşım Ekipmanları ile 12 No'lu İlaç, Tıbbi Kimyasal ve Botanik Ürünler'dir.

Rusya, petrol ve doğalgaz başta olmak üzere zengin enerji ve doğal kaynağa sahiptir. Petrol ve doğalgazın miilli servet içerisindeki payı büyük bir oranı temsil etmektedir. Dolayısıyla Rusya, sahip olduğu zengin doğal kaynaklar çerçevesinde sanayi sektörleri yönünde gelişmiştir.

Dış Ticaret Bakanlığı verilerine göre Rusya'nın 1995-2018 yılları arasında dünyadan ithalatı ağırlıklı olarak mekanik parçalar, elektrikli ve elektronik ürünler, ilaçlar, cep telefonları, kara taşıtları ve bunların parçaları, makineler, uçaklar ve gıda ürünlerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla bu sektörlerde yapılan analizde ithal girdi bağımlılığı yüksek çıkması önemli bir husustur. 20 no'lu Motorlu Taşıtlar sektöründe Rusya %25'in üzerinde bir ithal girdi bağımlılığıyla karşı karşıyadır. Rusya'nın kendi otomobil üreten sanayisi olmasına karşın genel olarak motorlu taşıtlar sektöründe çip tedariki anlamında ABD ve Çin'den ithal girdi bağımlılığı söz konusudur.

13 no'lu Kauçuk ve Plastik Ürünler sektöründe Rusya 2018 yılı hariç ortalama %20 üzerinde bir ithal girdi bağımlılığına sahiptir. Bu sektörde Rusya'nın ucuza üretim yapamaması Çin ve diğer Asya ülkelerine bağımlılığını artırmıştır. 17 no'lu Bilgisayar, Elektronik ve Optik Ekipman ile 18 no'lu Elektrikli Ekipman sektörlerinde Rusya'nın %25 üzerinde ithal girdi bağımlılığı söz konusudur. Ayrıca 2018 yılında Rusya'nın dış alımında makine-ekipman kategorisi ilk sırada yer almaktadır. Bu kategoride bulunan sektörde bilgisayar ve donanımları, ofis ürünleri, endüstriyel üretim için gerekli makine ve teçhizatlar, iletişim araçları ve diğer teknolojik ürünler ithal girdi bağımlılığını artıran önemli ürünler olarak göze çarpmaktadır. Rusya yarı iletken gurubunda ithal girdi kullanımını 1995'ten 2018 yılına kadar artırmaya devam etmiştir. Özellikle ABD'nin önemli, Asya ülkeleri içerisinde yer alan Tayvan, Güney Kore ve Japonya bu kategoride Rusya'ya ithal girdi sağlayan ülkeler arasındadır.

Rusya 21 no'lu Diğer Ulaşım Ekipmanları sektöründe batılı firmalara bağımlı olsa da 2015 yılından sonra Çin ile büyük oranda ithal girdi bağımlılığına sahip olmuştur. Ağır tonajlı vasıtalar, uçak ve helikopter araçları ile bunların parçalarını içeren ulaşım ekipmanları sektörü ürünleri 1995-2018 yılları arasında Rusya'nın %16'dan fazla ithal girdi bağımlılığı söz konusudur.

4.7. İtalya'nın Sektörlerarası İthal Girdi Bağımlılık Analizi Bulguları

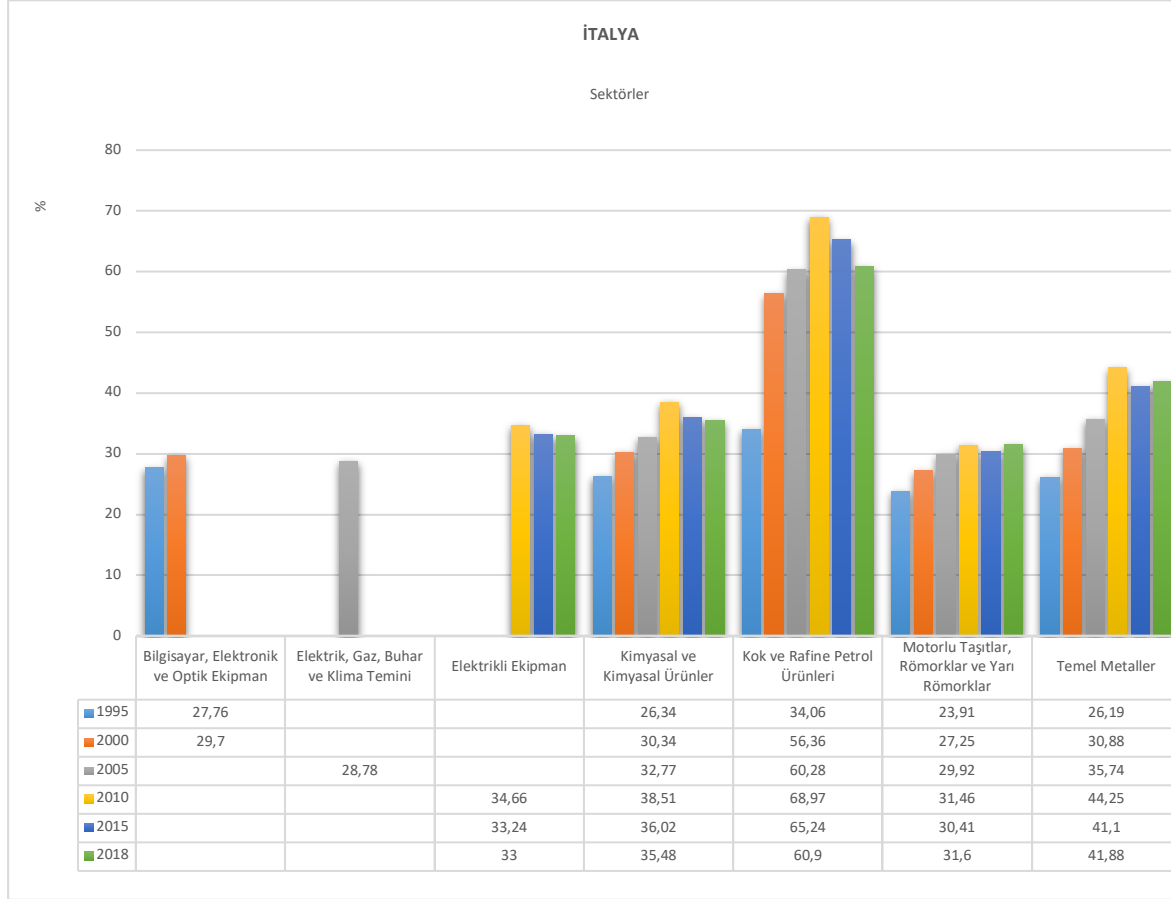
Bu bölümde, İtalya'nın ihracata yönelik üretim yapısında sektörler bazında ithal girdi bağımlılık analiz bulguları değerlendirilmektedir. Gelişmiş sanayi altyapısına ve yüksek üretim kapasitesine sahip olan İtalya, özellikle imalat sanayisi alanında Avrupa Birliği içinde öne çıkan ülkelerden biridir. Ancak enerji kaynakları bakımından dışa bağımlı olması ve bazı ileri teknoloji ürünlerinde tedarik sorunları yaşaması, İtalya'nın bazı stratejik sektörlerde ithal girdi kullanımını kaçınılmaz kılmaktadır. 1995–2018 dönemini kapsayan analizde, enerji, motorlu taşıtlar, kimyasallar, temel metaller ve elektronik sektörlerinde ithal girdi bağımlılığının yüksek olduğu görülmektedir. Bu bağımlılık, İtalya'nın küresel tedarik zincirlerindeki pozisyonunu güçlendirse de dış şoklara karşı kırılganlığını artıran önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Grafik 7'de İtalya'da sektörlerin ihracat değerleri içerisindeki ithal bağımlılığı gösterilmiştir. İtalya'da 1995 yılında ithal girdi bağımlılığı yüksek çıkan sektörlerin 2000 yılında bu sektörlerdeki ithal girdi bağımlılığının daha yüksek bir oranla çıktığı gözlemlenmiştir. Grafik 7'ye göre İtalya'da ihracat değeri içerisindeki ithal oranlarının en fazla olduğu sektörler; 10 No'lu Kok ve Rafine Petrol Ürünleri 20 No'lu Motorlu Taşıtlar, Römorklar ve Yarı Römorklar, 15 No'lu Temel Metaller, 11 No'lu Kimyasal ve Kimyasal Ürünler ve 17 No'lu Bilgisayar, Elektronik ve Optik Ekipman sektörleridir.

İtalya diğer AB ülkelerinde olduğu gibi enerjide dışa bağımlı bir ülkedir. 10 No'lu Kok ve Rafine Petrol Ürünleri sektöründe Grafik 7'de görüldüğü üzere ortalama %50'nin üzerinde ithal girdi bağımlılığına sahiptir. Rusya ve Orta Doğu ülkelerinden rafine petrol ihtiyacının büyük bir kısmını karşılamaktadır. İtalya 10 No'lu Kok ve Rafine Petrol Ürünleri sektöründe 2015 yılında en yüksek oranda (%68.97) ithal girdi kullanmıştır.

İtalya'nın ülke ekonomisinde imalat sektörü güçlü bir yapıdadır. Ana sanayi faaliyetleri arasında 20 No'lu Motorlu Taşıtlar, Römorklar ve Yarı Römorklar sektörü ile 11 No'lu Kimyasal ve Kimyasal Ürünler sektörleri ön plana çıkmaktadır. Ancak bu sektörlerde faaliyet gösteren firmalar Çin firmaları karşısında zorlanmaktadırlar. Dolayısıyla İtalya'da bu sektörlerde 1995-2018 arası sırasıyla ortalama %20-%30 arası bir ithal girdi bağımlılığı söz konusudur. İtalya'nın imalat sektörüne ait ithalatında AB ülkelerinin payı büyüktür. Almanya 1995-2018 yılları arası İtalya'nın ithalatında da birinci sırada yer alan ülkedir.

İtalya, özellikle makine, robot ve ekipman ürünleri üretiminde önemli bir ülkedir. Makine ve ekipmanların temel girdisi olan 15 no'lu temel metaller sektöründe ülke Rusya ve Çin gibi zengin kaynakları olan ülkelere bağımlıdır. Dolayısıyla İtalya'nın ithal girdi bağımlılığı sürecinde 15 No'lu sektöre ait ithal girdi bağımlılığı %26'nın altına düşmeyerek önemli bir oranı temsil etmektedir.

Grafik 7. İtalya'nın ihracatındaki ithal girdi bağımlılığı (1995-2018)

İtalya, 11 No'lu Kimyasal ve Kimyasal Ürünler sektöründeki üretiminde orta önem derecesine sahip teknoloji gerektiren tüketim malları bakımından dünya dış ticaretinde önemli bir paya sahiptir. Ancak bu sektörde hızlı bir gelişme gösteren ve ileri derecede uzmanlık gerektiren teknoloji alanlarında zayıftır. Dolayısıyla İtalya bu sektörde 1995-2018 arası artan oranda bir ithal girdi kullanımına sahip olmakla beraber ithal girdi oranı yaklaşık %26 oranının üzerindedir.

5. Analize Tabi Olan Ülkelerin Karşılaştırmalı İthal Girdi Bağımlılığı

Girdi- Çıktı Analizi ithal girdi bağımlılığını ölçmede önemli bir analiz yöntemidir. Girdi- Çıktı analizi vasıtasıyla bu çalışmada analiz edilen ülkelerin temel sanayi sektörlerindeki ithal girdi bağımlılık düzeylerini eş zamanlı olarak sunmak sektörel kırılگانlıkların karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Tablo 3, ülkeler arasında sektörler itibarıyla farklılaşan bağımlılık oranlarını göstermektedir.

Tablo3'e göre enerji yoğun sektörlerde dışa bağımlılığın genel bir eğilim olduğunu göstermektedir. Türkiye'de enerji ve temel sanayi girdilerinde yüksek oranlı ithal girdi kullanımı dikkat çekerken, Almanya ve ABD gibi sanayileşmiş ülkelerde bu oranlar daha dengeli bir yapı arz etmektedir. Buna karşın, ileri teknoloji gerektiren bilgisayar, elektronik ve optik ekipman sektörlerinde tüm ülkelerde yüksek oranlı bir ithal girdi bağımlılığı gözlemlenmektedir. Bu durum, küresel değer zincirlerinin yapısal niteliğini ve teknoloji üretiminde belirli ülkelere olan sistematik bağımlılığı teyit etmektedir. Söz konusu tablo, aynı zamanda ülkelerin ithalata dayalı üretim yapısının dış şoklara karşı kırılگانlık derecesini sektör bazlı olarak karşılaştırmalı biçimde analiz etmeye olanak sağlayarak, politika yapıcılar açısından stratejik önemde bir referans çerçevesi sunmaktadır.

Tablo 3.

Analize Tabi Olan Ülkelerin Karşılaştırmalı İthal Girdi Bağımlılığı Tablosu

Ülke	Yüksek Bağımlı Sektörler	Ortalama Bağımlılık (%)	Dışa Bağımlılık Gerekçesi
------	--------------------------	-------------------------	---------------------------

Türkiye	Rafine Petrol, Temel Metaller, Motorlu Taşıtlar	%25–%90	Enerji ithalatı, ara mal üretiminde dışa bağımlılık
Almanya	Rafine Petrol, Temel Metaller, Kimya	%20–%60	Enerji ve hammadde ithalatı, yüksek katma değerli üretim
İngiltere	Rafine Petrol, Motorlu Taşıtlar, Ulaşım Ekipmanları	%27–%73	Enerji bağımlılığı, küresel tedarik ağlarına entegrasyon
ABD	Rafine Petrol, Elektronik, Makine, Taşıtlar	%12–%25	Maliyet optimizasyonu, verimlilik amacıyla dış tedarik
Çin	Elektrik, Enerji, Yüksek Teknoloji	%15–%40	Teknolojik ara mal bağımlılığı, enerji ithalatı
Rusya	Elektronik, Motorlu Taşıtlar, Ulaşım	%16–%25	Sanayi donanımı ithalatı, yarı iletken dışa bağımlılık
İtalya	Rafine Petrol, Kimya, Temel Metaller	%20–%68	Enerji ithalatı, AB içi tedarik zincirleri

Tablo 3 incelendiğinde; Almanya gibi ileri sanayi ülkeleri yüksek teknolojiye üretim süreçlerinde belirli girdileri ithal ederken, bu bağımlılık genellikle seçici ve yüksek katma değerli üretime yönelik olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık Türkiye, Çin veya Rusya gibi ülkelerde özellikle temel girdiler düzeyinde daha yoğun bir dışa bağımlılık gözlenmektedir. Bununla birlikte, sektörler arası ithal girdi bağımlılığı yalnızca ülkesel farklılıklarla sınırlı kalmamakta, zaman içinde de önemli değişim göstermektedir. 2000'li yıllarla birlikte küresel üretim ağlarının yaygınlaşması, düşük maliyetli tedarik avantajları ve teknolojik dönüşüm, birçok ülkenin bazı sektörlerde ithal girdi kullanımını artırmasına yol açmıştır. Ayrıca bu veriler, ithal girdi bağımlılığına ilişkin sanayi politikalarının ülke özelinde farklılaşması gerektiğini ortaya koymaktadır. Kritik sektörlerde yerli üretim kapasitesinin güçlendirilmesi ve dışa bağımlılığın azaltılması, sadece ekonomik kırılganlıkların azaltılması açısından değil, aynı zamanda stratejik özerklik hedefleri doğrultusunda da önem arz etmektedir.

6. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Her ülkenin ekonomik gelişmişliğini üst düzeye taşıyabilmesi için milli gelirini artırması gerekmektedir. Bununla beraber aynı zamanda sanayi sektörünün milli gelir içindeki payını artırması da gereklidir. Ancak bir ekonominin kendi başına üretime devam edip edemeyeceği aynı zamanda ithalata olan bağımlılığına da bağlıdır. Özellikle Türkiye gibi ödemeler dengesinin sürekli açık verdiği ülkelerde, döviz darboğazından kaynaklanan ithalat darboğazları ve döviz kurlarındaki dalgalanmalar, üretimde dışa bağımlılığın derecesine bağlı olarak üretimin artırılmasında ciddi sorunlara neden olmaktadır.

Yapılan analiz sonucunda Rusya dışında yer alan diğer ülkelerin ithalatında enerji ihtiyacına bağlı olarak Kok ve Rafine Petrol Ürünleri sektörü 1995-2018 yılları arasında genellikle ilk sıralarda karşımıza çıkmaktadır. Türkiye açısından 1995 yılında Motorlu Taşıtlar, Römorklar ve Yarı Römorklar, Elektrikli Ekipman, Kok ve Rafine Petrol Ürünleri, Makine ve Ekipman (Başka yerde sınıflandırılmamış) ve Bilgisayar, Elektronik ve Optik Ekipman sektörlerinde ihracatın ithalata en fazla bağımlı olduğu görülmüştür.

Bu sektörlerde yapılan yatırımlar sonucu hem bu sektörlerin hem de bağlantı etkilerinin vasıtasıyla diğer sektörlerin üretimlerinde meydana gelecek artışlar, gelir artışı sağlamakla kalmayıp ithalatın da artmasına neden olabilir. Eğer söz konusu ülkelerdeki ithalat artışı etkisi, gelir artışı etkisinden daha fazla olursa ilgili sektörlerde yapılan yatırımlar, dış ticaret dengesinin ülke aleyhine dönmesine neden olabilecektir. Türkiye ile diğer incelenen ülkelerde sektörel yatırımların planlanması sürecinde, sektörlerin ithal ara girdi kullanımları ile ihracat potansiyellerinin beraber değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu noktada çalışmanın bulguları, Altuntaş (2023) ve Aydın (2021) gibi literatürde yer alan önceki çalışmalarla kıyaslandığında, Türkiye'nin ithalata bağımlılığının sadece kendi iç dinamikleriyle değil, aynı zamanda dış ticaret ilişkisi içinde olduğu ülkelerdeki sektörel yapılarla da şekillendiği görülmektedir. Mevcut çalışmanın bu literatürden ayrıştığı yön, çoklu ülke karşılaştırmasına dayalı olması ve Girdi-Çıktı tabloları temelinde karşılaştırmalı sektörel analiz sunmasıdır.

Uluslararası alanda, Lenzen et al. (2012) ve Tukker & Dietzenbacher (2013) gibi çalışmalarda, enerjiye ve ara girdilere olan bağımlılığın, sadece gelişmekte olan ülkelerde değil, aynı zamanda sanayileşmiş ülkelerde de kritik bir üretim riski oluşturduğu vurgulanmaktadır. Türkiye'nin ithalat bağımlılığıyla ilgili bulgular bu eğilimi desteklemekte ve Türkiye'nin sanayileşme sürecinde hâlen yüksek dışa açıklıkla karşı karşıya olduğunu göstermektedir.

Benzer şekilde, Miller & Blair (2009) tarafından vurgulanan sektörler arası ileri ve geri bağlantı katsayılarının belirleyici rolü, bu çalışmada da net biçimde gözlemlenmektedir. Türkiye'nin otomotiv, makine, elektronik gibi sektörlerde yüksek bağlantı katsayılarına sahip olması, bu alanların hem üretim hem de dış ticaret açısından stratejik konumunu teyit etmektedir.

Ayrıca literatürde, OECD (2021) verileri kullanılarak yapılan karşılaştırmalı GÇ analizlerinde, gelişmiş ülkelerin enerji yoğun sektörlerde iç üretim yerine ithalata yöneldikleri; çevresel kaygılar ve maliyet avantajları nedeniyle dış

kaynaklara bağımlı oldukları ifade edilmektedir. Türkiye'nin Kok ve Rafine Petrol Ürünleri sektöründeki ithalat bağımlılığı da bu eğilimin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Türkiye'nin enerji ithalatının 1995-2018 döneminde toplam ithalatın %70'ine karşılık gelmesi, üretim yapısında enerjiye bağımlılığın ne derece belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar sanayi üretim maliyetlerini doğrudan etkileyerek ihracat maliyetlerini artırmakta; bu durum da dış ticaret dengesinde kırılganlık yaratmaktadır. Acar ve Ertuğrul (2020), Türkiye'de enerji ithalatı ve döviz kuru ilişkisine dair yaptıkları çalışmada, enerji fiyatlarının cari açık üzerindeki baskısını vurgulamışlardır. Mevcut çalışmada, yalnızca Türkiye değil; Almanya, Çin, İngiltere, İtalya, ABD ve Rusya gibi büyük dış ticaret partnerlerinin Girdi-Çıktı tabloları karşılaştırmalı olarak analiz edilmiş; bu ülkelerdeki ithal bağımlılık yapıları da ortaya konmuştur. Bu bağlamda çalışma, literatürde eksikliği hissedilen çok-ülkeli, zaman serisi tabanlı karşılaştırmalı G-Ç analizlerine örnek teşkil etmektedir.

Literatürde genellikle sadece Türkiye ekonomisine odaklanan çalışmaların aksine, bu çalışma Almanya, Çin, ABD, İngiltere, İtalya ve Rusya gibi ana ticaret partnerleriyle birlikte incelendiği için hem sektörel bağılıkları hem de ülkelerarası benzerlik ve farklılıkları analiz etmektedir. Bu yönüyle mevcut analiz, yalnızca Türkiye'nin değil, küresel değer zincirlerinde önemli aktör olan ülkelerin de ithalat bağımlılık düzeylerini dönemsel olarak karşılaştırmakta ve dünya ile Türkiye'deki yapısal trendleri birlikte değerlendirmektedir.

Türkiye'de ithalatın kademeli düşürülmesi yoluyla cari açığın giderilmeye çalışıldığı bir durumda, ithal ara girdi kullanımı yüksek olan sektörlerin aynı zamanda ihracat potansiyeli yüksek olan sektörler olması, politika yapıcılar açısından stratejik bir ikilem yaratmaktadır. İthalatın azaltılması yönündeki politikaların ihracatı da baskılaması olasılığı, bu bağlamda dikkatle ele alınmalıdır.

Türkiye için büyük öneme sahip olan 10 No'lu Kok ve Rafine Petrol Ürünleri, 18 No'lu Elektrikli Ekipman ve 20 No'lu Motorlu Taşıtlar sektörleri genel olarak değerlendirildiğinde, 1995-2018 yılları arasında bu üç sektöre ait dış alımların giderek arttığı tespit edilmektedir. Türkiye'nin milli sanayileşme aşamasını tam olarak gerçekleştirememiş olması, bu sektörlerdeki ithal girdilere olan bağımlılığın artmasına yol açmaktadır.

Bu bağlamda mevcut sanayi politikalarının gözden geçirilmesi, düşük katma değerli üretimden yüksek teknolojiye dayalı üretime geçişi sağlayacak yapısal reformların teşvik edilmesi elzemdir. Ayrıca alternatif enerji kaynaklarının geliştirilmesi, ithal enerjiye olan bağımlılığın azaltılması için bir başka öncelikli politika alanı olarak öne çıkmaktadır.

Türkiye için yapılan Girdi-Çıktı analizinde ithalata bağımlılığı düşük çıkan sektörler, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip alanlar olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda özellikle 11 No'lu Kimyasal ve Kimyasal Ürünler sektöründe uzmanlaşma sağlanmalı ve bu sektör dış ticaret stratejisinde öncelikli konuma yerleştirilmelidir.

Girdi-Çıktı analizi bulguları doğrultusunda, Türkiye'nin Almanya, İngiltere, ABD ve İtalya gibi gelişmiş ülkelere yönelik ihracat potansiyeli yüksek olan sektörleri arasında otomotiv, demir-çelik, makine aksam ve parçaları, yaş ve kuru meyve ile kuruyemiş, elektronik cihazlar ve plastik ürünler öne çıkmaktadır. Bu sektörlerde Türkiye'nin ileri ve geri bağlantı katsayılarının diğer sektörlerle kıyasla daha yüksek düzeyde olması, söz konusu alanlarda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu göstermektedir.

Buna ek olarak, Rusya ve Çin gibi enerji ve teknoloji temelli üretim yapısına sahip ülkelere yönelik olarak, kimyevi maddeler ve mamulleri sektöründe ihracatın artırılması, Türkiye'nin sektörel çeşitlenmesini güçlendirecek bir adım olacaktır. Ayrıca analiz edilen ilk beş sektör dışında, Eğitim, İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri, Sanat, Eğlence ve Dinlenme ile Diğer Hizmet Faaliyetleri gibi alanlarda Türkiye'nin sektörel bağlanma düzeyinin düşük olduğu görülmüştür. Bu sektörlerin üretim yapısı içerisindeki konumunun güçlendirilmesi, hem iç talebin etkin karşılanması hem de orta vadede dış açılma potansiyelinin değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir.

7. Araştırmacıların Katkıları

7.1. Araştırmacıların Katkı Oranları:

Araştırmacılar %50-%50 oranında eşit oranda katkıda bulunmuştur.

7.2. Çatışma

Araştırmada herhangi bir çatışma beyanı bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Acar, M., & Ertuğrul, H. M. (2020). Türkiye'de enerji ithalatı ve döviz kuru ilişkisi: ARDL yaklaşımı. *Enerji, Ekonomi ve Politika Dergisi*, 5(1), 45–61.
- Altuntaş, E. (2023). Dış Ticaret açığının itici gücü, ithal girdi bağımlılığı: Girdi-çıktı analizi. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), 165–193.
- Aydın, A. (2021). Türkiye Ekonomisinde İthal Girdi Bağımlılığının Analizi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 12(2), 223–249.
- Bocutoğlu, E. (1990). *Endüstrilerarası İktisat, Teori ve Türkiye Uygulamaları*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi.
- Cardenete, M. A., Guerra, A. I., & Sancho, F. (2017). *Applied general equilibrium: An introduction* (2nd ed.). Springer.
- Duarte, R., Langarita, R. ve Cholí, J. S. (2017). The electricity industry in Spain: A structural economy: An input-output analysis. *Transport Policy*, 35, 333–340. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2014.04.006>
- Duman, A. ve Özgüzer, G. E. (2012). An input-output analysis of rising imports in Turkey. *Ekonomik Yaklaşım*, 23(84), 39-54.
- Ersungur, Ş. M. (2005). *Bölgesel iktisat*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İ.İ.B.F.Z.F. Fındıkoğlu Araştırma Merkezi, Yayın No:219.
- Ersungur, Ş. M. ve Kızıltan, A. (2011). Türkiye ekonomisinde sektörlerin istihdama etkileri: Girdi-Çıktı yaklaşımıyla bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı, 25(0), 155-163.
- Ersungur, Ş. M., Bayramoğlu, T. ve Pabuçcu, H. (2017). Türkiye'nin Almanya, Rusya ve Çin ile ticari ilişkileri: Girdi-çıktı analizi bir uygulama. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 252-267.
- Eşiyok, B. A. (2008). Türkiye ekonomisinde üretimin ve ihracatın ithalata bağımlılığı, dış ticaretin yapısı: Girdi-çıktı modeline dayalı bir analiz. *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları* 3(1-2), 117-160.
- İlhan B. (2008). *Türk inşaat sektörünün girdi-çıktı analizi ve ithalata bağımlılığı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- İnançlı, S. ve Konak, A. (2011). Türkiye'de ihracatın ithalata bağımlılığı: otomotiv sektörü. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 343-362.
- Lenzen, M., Kanemoto, K., Moran, D., & Geschke, A. (2012). Mapping the structure of the world economy. *Environmental Science & Technology*, 46(15), 8374–8381.
- Leontief, W. (1986). *Input-output economics*. (2nd Edition), New York: Oxford University Press.
- Leontief, W. (1976). *The Structure of American Economy*. White Plains.
- Miller, R. E. & Blair, P. D. (2009). *Input-output analysis: Foundations and Extensions*. Cambridge University Press.
- Miller, R. E. & Blair, P. D. (2009). *Input-Output Analysis: Foundations and Extensions*. Cambridge University Press.
- OECD (2021), OECD.Stat, Input-Output Tables (IOTs) 2021 <https://www.oecd.org/en/data/datasets/input-output-tables.html/> (Erişim tarihi: 04.05.2021).
- OECD (2021). Input-Output Tables – Edition 2021. OECD.
- Özdil, T. ve Yılmaz, C. (2007). Elektrik ve elektronik sektörünün ülkemiz ekonomisi içerisindeki öneminin girdi çıktı analiziyle incelenmesi. *Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi*, 24-25 Mayıs 2007, Malatya: I -10.
- TÜİK (2023). Dış Ticaret İstatistikleri, Yıllık 2023. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr>
- TÜİK (2022). Dış Ticaret Hacmine Göre İlk 5 Ülke. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr>
- OECD (2021). Input-Output Tables (IOTs) – Edition 2021. OECD.Stat Database. <https://www.oecd.org/sti/input-output-tables.htm>
- Timmer, M. P., Dietzenbacher, E., Los, B., Stehrer, R., & de Vries, G. J. (2015). An illustrated user guide to the World Input-Output Database: the case of global automotive production. *Review of International Economics*, 23(3), 575–605.
- Tukker, A., & Dietzenbacher, E. (2013). Global multiregional input-output frameworks: an introduction and outlook. *Economic Systems Research*, 25(1), 1–19.

DERLEME MAKALE

Büyük Kral Jo Yeong Adlı Kore Tarih Dizisinde Göktürk Algısı ve Türk Kültürü¹

Gokturk Perception and Turkish Culture in the Korean History Series Great King Jo Yeong

Hatice İPEK¹ | Özkan DAYI²

Makale Bilgisi

¹ Lisans Öğrencisi, Bayburt Üniversitesi, Bayburt/Türkiye
ORCID: [0009-0005-9839-2624](https://orcid.org/0009-0005-9839-2624)

E-Mail:
haticeipek059@gmail.com

² Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, Bayburt/Türkiye
ORCID: [0000-0001-8192-3445](https://orcid.org/0000-0001-8192-3445)

E-Posta
ozkandayi@bayburt.edu.tr

Öz

Medya toplumsal hafızanın yeniden inşasında son derece önemli bir araçtır. Özellikle televizyon yaptığı dizilerin son dönemde artması bu inşanın etkili olmasında ehemmiyet taşımaktadır. Unutma ve hatırlatma sacayaklarıyla tarihi hafızayı istediği biçimde kurguladığı düşünülen medya zamanın ruhuna uygun yapımlarla toplumsal belleği sürekli biçimde inşa edebilmektedir. Toplumsal hafızayı oluşturmak, dizi ve izleyici arasında, düşünceyi yaratma ve tarihe dayalı bilgiyi kullanarak gerçeği yeniden inşa etme süreçlerini işaret etmektedir. Çalışmamızda ele alacağımız Büyük Kral Jo Yeong adlı Kore dizisi 2006-2007 yılları arasında Güney Kore’de KBS televizyon kanalında yayınlanmıştır. Bu çalışmada Büyük Kral Jo Yeong adlı Kore tarih dizisindeki Göktürk algısı ve Türk kültürüne dair söylemler ve sahneler betimsel analiz yöntemiyle incelenecektir. Söylemler ve sahneler betimsel analiz yöntemiyle incelenmeden önce Göktürk devleti ve Kral Jo Yeong döneminde Kore’nin tarihi süreci hakkında akademik bilgi verilecektir. Ayrıca dizide aktarılan tarihi bilgilerin akademik çalışmalar ile Büyük Kral Jo Yeong Adlı Kore Tarih Dizisinde Göktürk Algısı ve Türk Kültürü’nün tarihi gerçeklik ile uygunluğunu incelemeyi amaçlamaktayız. TÜBİTAK tarafından desteklenen “Büyük Kral Jo Yeong Adlı Kore Tarih Dizisinde Göktürk Algısı ve Türk Kültürü” adlı 2209a öğrenci projemiz kapsamında, dizide oluşturulan Göktürk Algısı ve Türk Kültürü tarihi süreç içerisinde, tarihi karakterler ve olaylar ile ilişkilendirilerek değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Göktürk Algısı, Türk Kültürü, Türk Tarihi, Kore Dizisi, Tarihî Şahıslar.

Sorumlu Yazar:

Özkan DAYI

Haziram 2025

Cilt:5

Sayı:1

DOI: 10.5281/zenodo.15765115

Citation:

İpek, H, & Dayı, Ö. (2025).
Büyük Kral Jo Yeong adlı Kore Tarih Dizisinde Göktürk algısı ve Türk Kültürü.GAB Akademisi, 5(1), 82-87.

Abstract

The media is an extremely important tool in the reconstruction of social memory. The recent increase in television series in particular is important in the effectiveness of this construction. The media, which is thought to construct historical memory in the way it wants with the tripods of forgetting and reminding, can continuously construct social memory with productions that are appropriate to the spirit of the time. Creating social memory refers to the processes of creating thought between the series and the audience and reconstructing reality using historical information. The Korean series called Great King Jo Yeong, which we will examine in our study, was broadcast on the KBS television channel in South Korea between 2006-2007. In this study, the discourses and scenes regarding the perception of the Gokturks and Turkish culture in the Korean history series called Great King Jo Yeong will be examined with the descriptive analysis method. Before the discourses and scenes are examined with the descriptive analysis method, academic information will be provided about the Gokturk state and the historical process of Korea during the reign of King Jo Yeong. In addition, we aim to examine the historical information conveyed in the series with academic studies and the compatibility of the Gokturk Perception and Turkish Culture in the Korean History Series Great King Jo Yeong with historical reality. Within the scope of our 2209a student project titled “Göktürk Perception and Turkish Culture in the Korean History TV Series Named Great King Jo Yeong” supported by TÜBİTAK, we will evaluate the Göktürk Perception and Turkish Culture created in the series within the historical process, by associating them with historical characters and events.

Keywords: Gokturk Perception, Turkish Culture, Turkish History, Korean Drama, Historical Figures..

¹ * Bu çalışma, yürütücülüğünü Hatice İPEK’in, danışmanlığını Doç. Dr. Özkan DAYI’nın yaptığı, “Büyük Kral Jo Yeong Adlı Kore Tarih Dizisinde Göktürk Algısı ve Türk Kültürü” adıyla kabul alan TÜBİTAK 2209-A (2023) Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı kapsamında hazırlanmıştır.

1. Giriş

Giriş ve Arka Plan bölümü, çalışmanın kavramsal/teorik çerçevesini, ilgili literatürün bir incelemesini ve problem cümlesi veya araştırma soruları da dahil olmak üzere araştırma hedefini içermelidir. Literatür taraması, ilgili literatürü tutarlı bir şekilde analiz etmeli, boşlukları ve tutarsızlıkları vurgulamalı ve bu sorunları ele almak için atılacak adımları tartışmalıdır. Giriş ve Arka Plan bölümlerinde alt başlıklara izin verilmez.

İnsan, doğumundan itibaren kendini sosyal ve kültürel yaşamın içerisinde bulur. İnsanın yaşadığı toplumun bir parçası haline gelmesini sağlayan, çevresiyle kurduğu bağlar; yani dış dünyayla olan iletişimidir. Kitle iletişim araçları içinde en fazlaya kitleye hitap eden, en etkili olan araç televizyondur. Televizyon, dünyada bilgi akışından farklı etnik kültürlerin aktarımına kadar, geniş yelpazesi olan kitle iletişim aracıdır (Kaş-Özmenli, 2023, s. 2615).

Başlangıçta halk tarafından üretilen kültürü ifade etmek için kullanılan popüler kültür, 20. yüzyılda teknolojinin hızla gelişmesiyle birlikte medya tarafından üretilen ve medyanın etkisiyle kitleleri etkisi altına alabilen kültür olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu kültür, kitle iletişim araçlarını ve teknolojisini kontrol edenler tarafından üretilmiş ve bireylerin tüketimleri için sunulmuştur (Faiz-Avcı, 2020, s. 746). Popüler kültür basitçe insanların geneli tarafından beğenilen ve erişilebilir olan film, müzik, kıyafet vb. şeyler olarak tanımlanır (Orakçı, 2021, s. 22). Popüler kültür, iletişim araçlarını ve teknolojiyi kontrol edenler tarafından hazırlanan ve geniş halk topluluklarını etkisi altına alan bir kültürdür. Popüler kültürün yayılmasında televizyonun önemli bir yeri vardır (Faiz-Avcı, 2020, s. 744; Yalçın, 2016, s. 2333). 20. yüzyıl öncesinde demokrasinin ve iletişim araçlarının yeterince gelişmemiş olması, iletişim araçlarının belli kişi ya da grupların elinde bulunması popüler kültürün yaygın etkisini sınır koymaktaydı (Faiz-Avcı, 2020, s. 746).

Popüler kültürün bir amacı, insanlara hayata başkasının gözüyle bakmayı ve yaşamayı öğretmektir. Böylece insanlar kendilerinden uzaklaştırılıp, kendi aidiyetine ve özüne yabancılaştırılmaktadır. Medyanın hazırladığı sanal dünyada bireyler yeni kültür biçimleriyle karşılaşmakta ve geleniğin kalıplarından çıkmaktadırlar. Böylece televizyon, radyo, internet, cep telefonu, bilgisayar gibi çeşitli kitle iletişim alanındaki teknolojik gelişmeler bireylerin hayatına girmekte ve vazgeçilmezi haline gelmektedir. Yaygın bir televizyon izlenimi sonucunda izler kitledeki sosyal gerçeklik algısı, televizyon içeriğindeki gerçeklik algısına uygun bir hâl almaktadır (Faiz-Avcı, 2020, s. 746; Taylan, 2011, s. 55-57). Popüler kültürün tanımını ve amacını ortaya koyduktan sonra Türkiye’de ve yaymlandığı ülkelerde kitleleri oldukça etkisi altına alan tarih dizisinin ne olduğuna değinmemiz, çalışmamızın daha iyi anlaşılması için faydalı olacaktır.

Tarih; olayların yer ve zaman gösterilerek anlatıldığı, olaylar arasındaki ilişkilerin incelendiği, bir milleti, toplumu ve kuruluşu etkileyen olaylardan doğmuş, medeniyetleri inceleyen bir bilim dalıdır. Tarihi film, dizi ise tarihsel konularda yapılan dizi ve filmleri ifade eder (TDK, 2011, s. 2270-2271). Tarih dizileri televizyonun önemli parçalarından biridir. Bu diziler tarihi olay ve olguları konu alan ve kitleleri etkileyen görsel yapıtlar niteliğindedir (Faiz-Avcı, 2020, s. 744).

Tarih dizileri, Türk toplumu tarafından her zaman ilgi gören, görsel yapıtlar olarak, tarihi anlama ve öğretme konusunda önemli bir rol oynamışlardır. Bazı düşünürlere göre tarihi diziler; tarihsel olayları anlama, soyut ifadeleri somutlaştırma, tarihsel empati kurma, zaman ve kronolojiyi algılama, değişim ve sürekliliği algılama, kültürel unsurları fark etme ve tarihsel bilgi birikimine katkı sağlamaktadır. Tarihi diziler; bir tarihi olayı aktarmada kitap, dergi, resim gibi kaynaklardan daha başarılı bir kaynaktır (Kaş-Özmenli, 2023, s. 2615). Tarih dizileri birer popüler kültür ürünü olarak öne çıkar (Çeçen-Şimşek, 2015, s.1377-1396).

Ayrıca tarih dizileri, tarihi konu alan ve toplum tarafından her zaman ilgi gören görsel yapıtlar olarak tanımlanabilir. Bu diziler, tarihi anlama ve öğretme konusunda önemlidirler. Tarih dizileri tarihi görselleştiren bir yapıya sahip olduğu için tarihe yönelik güçlü bağlar kurulmasında etkilidir. Dizilerin görsel ve işitsel olması ile duygulara hitap etmesi insanlar üzerinde etkili olmasını sağlamaktadır. Tarih dizileri ele aldığı dönemin sosyo-ekonomik, kültürel, psikolojik ve sosyolojik süreçlerini bir bütün olarak sergilemektedir. Bu yönüyle tarih dizilerini sadece olay ve karakterlerle sınırlı kalmadığı da söylenebilir. Dolayısıyla tarih dizileri yoluyla toplumu ayakta tutan tarih ve tarih bilinci kazandırılabilir (Faiz-Avcı, 2020, s.747).

Tarih içerikli dizi veya filmlerin yine folklor ile ilişkili olduğu bilinmektedir. Folklor; aslında ortak belleği, paylaşılan deneyimi, toplumsal kimliği ve tarihsel sürekliliği anlatan bir tanımdır (Oğuz, 2009, s.87; Şenocak-Tağ, 2023, s.1470). Bu bağlamda tarih dizileri, folklorun tanımında olduğu gibi ortak belleği, paylaşılan deneyimi, toplumsal kimliği ve tarihsel sürekliliği izleyiciye sunmaktadır.

Son zamanlarda görsel medyadaki en yaygın tarihi nitelikteki yapımlar olan tarih dizileri, aldığı reyting oranlarından da anlaşılacağı üzere toplumdan ciddi ilgi görmektedir. Tarih dizileri sayesinde toplumda tarihi olaylara ilgi artmakta, tarihsel olaylar hakkında araştırmalar ve tartışmalar yapılmaktadır. Bu da toplumsal hafızayı tazelemek ve geçmişte yaşanan olaylar hakkında bilgi edinmek için değerli bir atmosferdir. Tarih dizilerine tarihsel

gerçeklik tartışmalarından ziyade bu pencereden bakılması önemlidir (Kanat, 2017, s.121-128; Türker-Kırık, 2019, s.491).

Tarih öğretimi, formal eğitim kurumları aracılığıyla, tarih biliminin ortaya koymuş olduğu bilgi, tutum ve becerileri öğrencide davranış haline getirmeyi hedeflemektedir. Bu öğretim alanı içerisinde tarihi belge ve diziler önemli bir yere sahiptir. Belgesel tadında olan tüm geçmiş kaynaklı tarihi (dönem) diziler, aynı zamanda bir ortak tarih bilincinin oluşmasına katkıda bulunur. Bu anlamda geçmişten beslenen tüm TV dizileri, sinema, belgeseller tarihi gösterme, öğretme, hatırlatma özellikleri ile geçmişi bugüne taşırlar (Ocak-Selimoğlu, 2016, s.432).

Toplumlar öz kültürlerini yaşam şekillerine aktarmadıkları takdirde başka ülkeleri taklit etmeye başlarlar. Bu yüzden geçmişin birikimlerini gelecek nesillere çeşitli yollarla aktarmak millî zenginliklerin unutulmamasını sağlar. Sinema televizyonun bu bağlamda gelişim göstermesi bahsedilen değerlerin korunması ve geleceğe görsellikle taşınması açısından önemlidir (Aslanoğlu, 2018, s.23). Sinema ve televizyon bünyesinde gelenek-göreneklerin, Türk yaşam kültürünün, gençlerin hem özel dünyasında hem aile içinde nasıl davranması gerektiğini, toplumsal ahlakı, iyiliği, yardımlaşmayı, eşlerin birbirlerine olan sadakatlerini yansıtan, Türk tarihini ve kültürünü ekrana taşıyan yapımlar mevcuttur (Şenocak-Tağ, 2023, s.1471; Şen, 2010, s.93.).

1.1 Büyük Kral Jo Yeong Adlı Kore Tarih Dizisinde Göktürk Algısı ve Türk Kültürü

Büyük Kral Jo Yeong adlı Kore dizisinde Kore ve Göktürk ilişki II. Götürk devleti zamanı (682-744) gözetilerek ele alınmaktadır. Fakat Kore ve Göktürk münasebetlerinin I. Göktürkler döneminde de mevcut olduğu bilinmektedir. Bu yüzden değerlendirmeye aldığımız dizideki olaylara geçmeden önce I. Göktürk ve Kore ilişkilerine değinmemiz daha faydalı olacaktır. Tarihte Koreliler ve Göktürkler arasındaki ilk ilişkilerle ilgili bilgiler oldukça kısıtlıdır. Göktürk-Kore ilişkilerini, Kore, Göktürk ve Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar bize aradaki ilişkilerin Sui Hanedanlığı dolayısıyla olduğunu gösterse de, Sui Hanedanlığından önce Göktürklerin 555 yılında Kitanları ele geçirip Kore'yle sınır olmasıyla birlikte bu ilişkinin doğrudan gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir. Sui Hanedanlığının ortak düşman olması ve coğrafyanın da Batı Göktürklerine nazaran daha yakın olması dolayısıyla Doğu Göktürkleri ile yakın ilişkiler kurulmuştur. İlk ilişkinin Bumin Kagan'ın cenaze törenine katılmakla kurulduğu görülmektedir. Ardından VI. yüzyılın sonlarına doğru kurulan Sui Hanedanlığına karşı gelişen ittifaklarla Göktürkler ve Korelilerin daha da yakınlaştığı dikkat çekmektedir. Ancak bu yakınlaşma zaman içerisinde Çin'in askeri politikası sebebiyle savaşta karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur. Sui Hanedanlığının Goguryeo'ya yaptığı seferler sırasında Çin adına savaşan Göktürk kaganı ve Göktürk komutanlarının yer aldığını görmektediriz (Baykuzu-Sarıca, 2022, s.22).

Kore Yarımadasında bir devlet olan Goguryeo, Çin'in bitmeyen baskılarından kurtulmak için ittifak arayışına geçmiş ve 607 yılında Ch'i-min Kagan'a elçilerini göndermiştir. Ancak Kore'de bulunan Sui imparatorunun bundan haberi olunca ittifak gerçekleşmemiştir. Bu sırada Çin'in Goguryeo işgalinin birinci nedeni Doğu Göktürklerinin, Goguryeo ile birleşip kendisine saldırmasından çekinmesi ve bir diğer nedeni ise Kore yarımadasındaki krallıkların kendi arasındaki çekişmelerden faydalanmak istemesidir (Baykuzu-Sarıca, 2022, s. 26; Taşağıl, Göktürkler, 2019, s.77.; Ercialsun, 2016, s.107). Daha sonra Goguryeo'nun Göktürk ve Japonya ile olan ittifak girişimlerine karşı Sui İmparatoru Yang, 610'da Goguryeo'ya karşı sefer için hazırlıklara başladı. Seferin başlamasından beş ay sonra Haziran ayına kadar, Sui tek bir kale ele geçirememiş ve başarısız olmuştur (Baykuzu-Sarıca, 2022, s.27).

Batı Göktürk komutanı ve Tegin olan A-shih-na-ta-nai 612 yılında yapılan II. Goguryeo-Sui savaşında Çin tarafında savaşmıştır. Çin İmparatoru Yang tarafından imparatora en yakın bakan ilan edilmiştir (Taşağıl, 2019, s.265; Baykuzu-Sarıca, 2022, s.28). Göktürkler; iktidarlarını korumak için yalnızca Oğuzlar, Kırgızlar, Uygurlar, Türgişler gibi halklarla değil; Çinliler, Moğollar, Tangutlar gibi yabancı halklarla da pek çok kez savaşmışlardır. Yabancı halklarla savaşmanın yanı sıra bu halklarla ve devletlerle farklı ilişkiler içerisinde de yer almışlardır. Bu devletlerden bir tanesi de Balhae Krallığı'dır. Balhae Krallığı, 698 yılında Goguryeo'nun dağılmasıyla Dae Jo-Young (Kral Jo Yeoung) tarafından kurulan ve Kore Yarımadası'nın kuzeyinde yer alan krallıktır. Balhae, Doğu Asya'nın önemli siyasi ve kültürel merkezlerinden biri olarak, hem Kore yarımadasında hem de Mançurya'da geniş bir coğrafyaya hükmetmiştir.

Büyük Kral Jo Yeong adlı Güney Kore yapımı tarih dizisinde II. Göktürklerle ilgili sahneler 132. 133. ve 134. bölümlerde etkileyici bir şekilde aktarılmıştır. 132. Bölümün ilk sahnesinde Jo Yeoung rakibi olan Li Kaigu ile bir düello gerçekleştirir. Bu düelloyu kazanan Jo Yeoung, kendi devletini kurmuştur. Güçlü bir devlet kurmak isteyen Kral Jo Yeoung, Türklerle dostana ilişkiler kurmak istemiştir. 132. Bölümün 30.06'ncı sahnesinde geçen konuşmada Jo Yeoung, danışmanına Çin'deki Tang hanedanının da Türklerden kendilerine karşı yardım isteyeceğine değinerek, daha önce davranıp, Göktürk devletine bir elçi göndererek ittifak kurmak istemiştir. Çin'deki tang

hanedanına karşı Kral Jo Yeoung, Göktürklerle bir ittifak kurmayı planlamaktadır. Böylece sınırlarını Çin'e karşı koruyacak ve Göktürklerin de dostluğunu kazanacaktır. Bu bölüm içerisinde Kral Jo Yeoung ve kurduğu devlet Göktürkler için olumsuz bir ifade kullanmamaktadır. Yine 132. Bölümüne göre, Tang hanedanı oldukça zayıflamış ve Kore tehlikesine karşı Göktürkler ile birlikte hareket etmek istemektedir. Tang devleti, Göktürklerden yardım almak istediği gibi daha önce ittifakların bozulduğunun ve Göktürklerin Çin'in kuzeyinde en büyük güç haline geldiğinin farkındadır. Kral Jo Yeoung, Tang hanedanının daha önce Göktürk hükümdarının oğlu ile evlenmesi için sahte bir Çin prensesi gönderdiklerini bilmektedir. Tüm bunlara rağmen Kore karşısında çaresiz kalan Çin'deki Tang devleti yine de Göktürk ile ittifak kurmaya çabalamaktadır. Bu yüzden bu bölümde Tang devleti Türklere elçi göndermiştir. 132. bölüm 39. 27'inci dakikada Tang hanedanının kraliçesi Türkleri yani Göktürkleri "kaba ve barbar" olarak tasvir ederek küçük görmektedir. Jo Yeoung ve devlet adamları ise Türkler için dizin boyunca bu tarz küçümseyici ifadeler kullanmamaktadırlar. 133. bölüm 06.42'inci dakikadaki sahnede Göktürk kağanı Çin'in kendilerine tabi olması gerektiği düşüncesindedir. Yine aynı bölümün 45.21'inci dakikadaki sahnesinde Kore elçileri ve Göktürk hükümdarının başında olduğu Göktürk ordusu Çin seddini aşarak Çin'deki Tang devletine savaş ilan etmiştir. 134. Bölümün başında Göktürklerle karşı yenik bir durumda olan Tang devleti, her zaman kaba ve barbar olarak nitelendirdikleri Göktürklerin bu gidişle Şangay'a kadar tüm Çini işgal edebileceklerinden endişe duymaktadır. Bu kötü durumda Tang elçileri Kore'ye elçi göndererek bir barış anlaşması imzalamak istemektedir.

Çin tarih kaynaklarına göre, Balhae Kralı Dae Jo Young, 698 yılında devletini kurduktan sonra Türklere elçi gönderip temas kurmuştur. Bilindiği gibi bu dönem II. Göktürk Hakanı Kapgan Kağan (Çin kayıtlarında Mo-chuo) dönemi idi. Önceki kayıtlarda belirtildiği gibi, bu dönemde K'i-tanlar Tang'a karşı isyan etmişti. Kapgan Kağan, K'i-tanların isyanını kendi lehine değerlendirdi. Tang imparatoriçesi Wu-ze-tian'a elçi gönderip Çin topraklarında oturan Türklerin anavatanına iadesi koşuluyla Ki-tanlara saldıracağına söz verdi. 696 yılında K'i-tanları ağır hezimete uğrattı ve zaferden elde ettiği ganimetlerle hakanlığını güçlendirdi. 698 senesinde Kapgan bu desteğinden dolayı Tang'dan 3000 tarım aleti, 40 bin tohumluk darı aldı. Çin topraklarında oturan binlerce Türk de Göktürklerle iade edildi. Bundan sonra hakanlık gittikçe güçlenmeye başladı. Bölgede bulunan diğer devletler ve kabileler hakanlığa elçi gönderip bağlılıklarını bildiriyorlardı. Bu kayıtlara göre, yeni kurulan Balhae Krallığı da Göktürklerle elçi gönderip onlardan kendisini Tang Hanedanı'na karşı korumasını istemiş olmalıydı. Balhae Krallığı'nın II. Göktürk Hakanlığı'na bağımlı bir devlet olması bu iki devlet arasındaki ilişkinin niteliğini göstermektedir. Çin kaynaklarındaki Balhae Krallığı'nın II. Göktürk Hakanlığı'ndan Tu-Tun davet etmesiyle ilgili kayıt da bunu teyit etmektedir. Göktürk hakanları ise Balhae Krallığının Gök Türk Hakanlığına sadık kalmasını ve haraç vermesini gözetken ve denetleyen görevli "Tu-Tun" gönderiyordu. Bundan sonraki bir dönemde, Balhae Krallığı hem Tang Hanedanlığına hem de II. Göktürk Hakanlığına bağlı kalmıştır. II. Göktürk Hakanlığı zayıfladığı zamanlarda Balhae Krallığı, II. Göktürk Hakanlığına bağlı olmasına rağmen, aralarındaki ilişki da zayıflamaya başladı. II. Göktürk Hakanlığının çökmeye başladığı dönemde, Balhae Krallığı Göktürklerle ilişkisini kesmiştir (Han, 2015, s. 229-233). Bu tarihî bilgilerin ışığında dizinin 132. bölümünde bahsi geçen olay ve sahneler tarihî bilgiler ile uygunluk göstermektedir.

Çin kaynaklarına göre Balhae Krallığı'nın, II. Göktürk Hakanlığı'na bağlı bir krallık olduğu aktarılmaktadır. Balhae Kralı Dae Jo-Young, devleti 698 yılında kurduktan hemen sonra Türklere elçi gönderip temas kurmuştur. Göktürk hakanları ise Balhae Krallığı'na "Tu-Tun" göndermiştir. Tu-tun, Göktürklerin Balhae Krallığı'na gönderdiği ve Balhae'nin Göktürk Hakanlığına sadık kalmasını ve haraç sunmasını denetleyen elçilerdir. Bu bağlamda Balhae Krallığı için II. Göktürk Hakanlığı'nın himayesinde bir devlet diyebilirim. Çin kaynaklarına göre Balhae'ye ilk Tu-tun'un ne zaman gönderildiği bilinmemektedir. Ancak bu, Balhae Krallığı'nın kuruluşundan hemen sonraki zamanlarda olmuş olabilir. II. Göktürk Hakanlığı ile Balhae Krallığı arasındaki diplomatik ilişkiler hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu dönemin II. Göktürk Hakanı Kapgan Kağan dönemi olduğu bilinmektedir. Çin kaynaklarında; 734 senesine, yani Bilge Kağan'ın ölümüne kadar, Balhae Krallığı ile II. Göktürk Hakanlığı arasındaki ilişkilerle ilgili başka kayıtlara rastlanmamaktadır. Bu dönemde Balhae Krallığı, hem Tang Hanedanlığı'na hem de II. Göktürk Hakanlığı'na bağlı kalmıştır. Ancak II. Göktürk Hakanlığı'nın zamanla güçten düşmesi ve zayıflamasıyla birlikte Balhae de Göktürklerle olan ilişkilerini ve temaslarını sonlandırmıştır. Krallık, Göktürklerle olan bağlılığının sona ermesiyle birlikte Tang Hanedanlığı'nın himayesine girmiştir (Han, 2015, s. 229-233).

132. bölümün 41.20'inci sahnesinde Kral Jo Yeoung'un elçileri dostane ilişkiler kurmak ve ittifak oluşturmak için Asya'nın en güçlü devleti Göktürk ile görüşmeye gitmektedirler. Bu sırada Göktürk hükümdarı o esnada huzurunda olan Çin ve Kore elçilerinin haklılıklarını kanıtlamak için münazara yapmalarını istemiştir. Bu tartışmayı makul bir şekilde kazanan Kore'nin yani Kral Jo Yeoung'un elçileri Göktürkler ile dostane bir anlaşma yapmış ve ilişki kurmuşlardır. 132. Bölümde söz konusu sahneye dair araştırmamızın kaynak eserlerinde her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır. İzleyicinin ilgisi cezbeden bir sahne olarak bu olayın yansıtıldığı açıktır.

719 yılında Balhae'nin kurucusu Dae Jo Young öldü, yerine oğlu Dae Mu-ye geçti. 722 senesinde Balhae'nin komşusu olan Kara Mo-he kabilesinin daveti ile Tang Hanedanlığı yönetici gönderip Kara Mo-helerin ülkesini Çin'in bir eyaleti yaptı. Balhae kralı Dae Mu-ye buna çok sinirlendi, yanındakilere şöyle dedi: "Kara Mo-heler

başlangıçta toprağımızdan geçip Tanglarla ilişki kurmuştu, eskiden Türklerden Tu-Tun davet ettiğinde sürekli haber verip bizimle beraber gidiyordu. Şimdi bize haber vermeden Tang'dan hükümet görevlisi davet etmiş. Mutlaka Tang ile birleşip iki taraftan bize saldırmak niyetindedir. Tu-tun Göktürk hakanlarının Balhae Krallığı'na gönderdiği elçisi olup Balhae Krallığı'nın Gök Türk Hakanlığı'na sadık kalmasını ve haraç sunmasını gözeten ve denetleyen görevliydi. Buna göre, II. Göktürk Hakanlığı Balhae Krallığı'nı doğrudan yönetmiyordu, Balhae II. Göktürk Hakanlığı'na bağlı bir devlet idi. Çince kaynaklarda Balhae'ye ilk Tu-tun'un ne zaman gönderildiğiyle ilgili bir kayıt bulamıyoruz. Ancak bu Balhae Krallığı'nın kuruluşundan hemen sonraki dönemde olmuş olmalıdır. Yukarıdaki bilgi de II. Göktürk Hakanlığı'nın Balhae Krallığı'na Tu-tun göndermesinin 722 yılından önce gerçekleştiğini göstermektedir. Çin kaynaklarında, 734 senesine, yani Bilge Kağan'ın ölümüne kadar, Balhae Krallığı ile II. Göktürk Hakanlığı arasındaki ilişkilerle ilgili başka kayıtlara rastlamıyoruz. Bu dönemde Balhae Krallığı hem Tang Hanedanlığı'na hem de II. Göktürk Hakanlığı'na bağlı kalmıştır. Tang Hanedanlığı-Balhae ilişkisi ve II. Göktürk Hakanlığı'nın tarihi ile ilgili Çince kayıtlara göre, II. Göktürk Hakanlığı zayıfladığı zamanlarda Balhae Krallığı'nın Tang Hanedanlığı'na daha yakın ve samimi olduğu anlaşılmaktadır. (Han, 2015, s. 233).

Sonuç

Araştırmamız sonunda Büyük Kral Jo Yeong adlı Güney Kore yapımı popüler tarih dizisinde sadece üç bölüm içerisinde II. Göktürkler ve Jo Yeong'ın Kore'de kurduğu Balhae Krallığı'nın siyasî ittifak girişimleri yer almaktadır. Üç bölümde uzun ve detaylı bir şekilde ele alınan bu ilişki Çin'deki Tang devletinin zayıflaması ile ortaya çıkmıştır. Her ne kadar reyting için tarihî olayların tam anlamıyla yansıtması da izleyicilerin, Kore tarihi içerisindeki Türk etkisini anlamaları açısından önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Bu dizi sayesinde; tarihsel olguları anlama, empati kurabilme, olayları sıralayabilme, kültürel unsurları fark edebilme gibi özelliklerin anlaşılmasına katkı sağlanmıştır. II. Göktürk ve o dönemde Kore'de yer alan Balhae Krallığı'nın Çin'deki Tang hanedanlığına karşı iş birliği içinde olduğu dizinin ilgili bölümlerinde aktarılmıştır. Bu hali ile dizideki bilgilerin genel itibarı ile tarihî bilgi ile doğru orantılı ve uygunluk içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Bu tarihî bilgilerin yanında Türk kültürüne dair bir bilginin dizi içerisinde yer alan sahnelerde aktarılmadığını söyleyebiliriz.

7. Araştırmacıların Katkıları

7.1. Araştırmacıların Katkı Oranları:

Araştırmacılar %50-%50 oranında eşit oranda katkıda bulunmuştur.

7.2. Çatışma

Araştırmada herhangi bir çatışma beyanı bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Baykuzu, T. D. & Sarıca E. (2022). Sui Hanedanlığı Döneminde (581-618) Göktürk-Kore ilişkileri. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 22-35.
- Çencen, N. & Şimşek, A. (2015). Usta tarihçilerin bakış açısı ile Diriliş Dizisi. *International Journal of Human Sciences*, 12(2), 1377-1396.
- Ercilasun, K. (2016). Çin kaynaklarına göre yedinci yüzyılın ilk yarısında Türk-Kore ilişkileri. *Göktürk and Goguryeo: The Inter-relations History Between Ancient Korea And Turkey Sempozyumu Bildiri Özeti*, TTK.
- Faiz, M. & Karasu Avcı, E. (2020). Popüler kültür unsuru olarak tarihi dizilere ilişkin sosyal bilgiler öğretmenlerinin görüşleri. *Trakya Eğitim Dergisi*, 10, 744-763.
- Han, Z. (2015). Çin kaynaklarına göre İkinci Göktürk Hakanlığı ile Balhae Krallığı ilişkisi incelemesi. *Turkish Studies International Periodical for the Languages*, 10(9), 229-235.
- Kanat, C. (2017). *Tarihin medya ile imtihanı*. Yeditepe Yayınları.
- Kaş, S., & Özmenli, M. (2023). Tarihi dizilerin sosyal bilgiler derslerindeki kültürel kavramların pekiştirilmesine etkisinin değerlendirilmesi. *Academic Social Resources Journal*, 8, 2615-2625.
- Ocak, G., & Selimoğlu, S. (2016). Tarih öğretiminde tarih dizilerinin kullanımına ilişkin öğrenci görüşleri-nitel bir analiz. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 431-452.
- Oğuz, M. Ö. (2009). *Somut olmayan kültürel miras nedir?*. Geleneksel Yayıncılık.
- Orakçı, S. F. (2021). *Diriliş Ertuğrul Dizisi üzerine bir alımlama çalışması*. Kadir Has Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

- Şen, A. (2010). *Türk sinemasında yerli arayışlar*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Şenocak, E., & Tağ, R. (2023). Diriliş Ertuğrul Dizisinin somut olmayan kültürel mirastaki yeri ve önemi. *Folklor Akademik Dergisi*, 3, 1468-1484.
- Taşagül, A. (2019). *Göktürkler*. TTK.
- Tdk, (2011). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2270-2271.
- Türker, A. & Kırık, A. M. (2019). Tarih dizilerinde gerçeklik algısının oluşumu: Diriliş Ertuğrul Dizisinin Göstergebilimsel çözümlemesi. *TrtAkademi*, 8, 490. 488-513.
- Yalçın, M. (2016). Popüler kültür ürünü olarak Türk Televizyon Dizilerinde etnografik iletişim kodların kullanımı: Diriliş “Ertuğrul” örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7, 2332-2341.
- Yangın Aslanoglu, B. (2018). *Geçmişten günümüze 41 Türk Sinemasında folklor izleri*. Palet Yayınları.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Mehmet Âkif Ersoy'da Ahlâkın Kaynağı Problemi

The Problem of the Source of Morality in Mehmet Akif Ersoy

Dr. Rabia Nur AKMAZ¹

Makale Bilgisi

¹Ankara Yıldırım Beyazıt
Üniversitesi, Ankara/Türkiye

ORCID: [0000-0002-3648-5607](https://orcid.org/0000-0002-3648-5607)

E-Mail:

akmaz.rabianur@gmail.com

Sorumlu Yazar:

Dr. Rabia Nur AKMAZ

Haziran 2025

Cilt:5

Sayı:1

DOI: [10.5281/zenodo.15769301](https://doi.org/10.5281/zenodo.15769301)

Citation:

Akmaz, R. N. (2025). Mehmet
Âkif Ersoy'da ahlâkın kaynağı
problemi. GAB Akademisi, 5(1), 88-
98.

Öz

Günümüzde yaşanan insanî/ahlâkî problemler, bizi ahlâkın ne ile temellendirildiği sorusuna getirmektedir. Bu problematik üzerinden, değişen zamana ve şartlara rağmen ahlâkın değişmeyen yönleri olduğu ifade edilebilir. Temellendirme konusu, farklı bağlamlarda yapılabilir de, bu makalede Mehmet Âkif Ersoy'un ahlâk anlayışı ve ahlâkı temellendirmesi ele alınmaktadır. Türk milletini ve değerlerini yaşatan mümtaz şahsiyetlerden birisi olan Âkif'ten bahsederken, tüm zamanları kuşatan bir üsluptan söz etmiş olmaktadır. Onun bu tutumunda, kaynağını dinden alan ahlâk anlayışı etkili olmuştur. Anne tarafından Buharalı olan Âkif, İslâm dininin şümullü bakışı dolayısıyla kültür ve gönül coğrafyalarını da içine alan, dahası tüm insanlığa barış getirecek olan ahlâkın Kur'anî ve Nebvî bir ahlâk olduğunu ifade eder. Bu makalede de yaşanan değer buhranına dair çözümler öneren Âkif'in ahlâkı, dolayısıyla şahsiyetini oluşturan unsurların bir çözümlemesi yapılmaktadır. Müslümanların İslâm dinini özü itibarıyla anlayıp yaşaması gerektiği, Âkif'in Kur'an-ı Kerim ile temellendirdiği ahlâk anlayışından hareketle ifade edilmektedir. Halâs imkânını ahlâkın yükselmesinde gören Âkif'in bunu nasıl inşa ettiği, şairlerinden hareketle ifade edilmektedir. Bu bağlamda ilham aldığı ayetlerin, kullandığı kavramlarla ilişkisi görülmek istenmektedir. Söz gelişi azim, gayret, tevekkül, teslimiyet, vefa, doğruluk ve dürüstlük erdemleri onun ahlâkı, şahsiyetini oluşturan ve kaynağını doğrudan Kur'an'dan alan bir çerçeveye sunmaktadır. Dolayısıyla kaynağını dinden alan ahlâk anlayışının, şahsiyet oluşumundaki etkileri, Mehmet Âkif Ersoy'dan hareketle ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Âkif, Kur'an, Sünnet, Ahlâk, Şahsiyet.

Abstract

Today's human/ethical problems bring us to the question of what morality is based on. Through this problematic, it can be stated that morality has unchanging aspects despite changing times and conditions. Although the subject of justification can be done in different contexts, this article deals with Mehmet Akif Ersoy's understanding of morality and his justification of morality. When we talk about Akif, one of the prominent personalities who kept the Turkish nation and its values alive, we are talking about a style that encompasses all times. This attitude of his was influenced by his understanding of morality that takes its source from religion. Akif, who was from Bukhara on his mother's side, expresses that the morality that will bring peace to all humanity is a Qur'anic and Prophetic morality that includes our cultural and heart geographies due to the comprehensive perspective of Islam. In this article, an analysis of the elements that constitute the morality and thus the personality of Akif, who proposes solutions to the crisis of values, is made. Muslims should understand and live the religion of Islam in its essence, based on Akif's understanding of morality based on the Qur'an. How Akif, who sees the possibility of salvation in the rise of morality, constructs this is expressed through his poems. In this context, we want to see the relationship between the verses he was inspired by and the concepts he used. For instance, the virtues of perseverance, diligence, tawakkul, surrender, loyalty, truthfulness and honesty offer a framework that constitutes his morality and personality and that takes its source directly from the Qur'an. Therefore, the effects of the understanding of morality, which takes its source from religion, on the formation of personality are discussed with reference to Mehmet Akif Ersoy.

Keywords: Akif, Qur'an, Sunnah, Morality, Personality.

Giriş

Çalışmamızda Mehmet Âkif Ersoy'un ahlâk anlayışı ve ahlâkı nasıl temellendirdiği incelenmektedir. Bunun için ahlâk kelimesinin kökeninden, kısaca tanımından, ahlâkın kaynağıyla ilgili temellendirmelerden bahsederek, oluşturduğumuz bu arka plan üzerinden Mehmet Âkif Ersoy'da ahlâkın kaynağına eğilimin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Ahlâkın ne ile ve nasıl temellendirildiği konusu, yaşanan ahlâkî sorunların tespitinde temel bir yerde durur. Tembellik, korkaklık, hasm-ı hakikî dediği cehalet ve yanlış tevekkül anlayışı gibi iyi ahlâkın dışında kalan konular, Âkif'in Müslümanlığı ele alırken ifade ettiği temel hususlardır (Arıcan, 2014, s.83). İyi bir insan olmanın iyi ahlâklı olmakla doğrudan ilişkisi vardır. Bu noktada ahlâkın ne ile temellendirildiği konusu, sorgulanması gereken bir husus olarak karşımıza çıkar. İyi ahlâk/övülen ahlâk ile yaşamış olan insanların somut örneklikleri ise, bize bu sorgulamaların cevaplarını verebilir. Bu bağlamda Türk milletinin, Müslüman kimliğinin oluşmasında öncü şahsiyetlerden biri olan Mehmet Âkif Ersoy'un ahlâkı ne ile temellendirdiğine bakılması, günümüz ahlâkî problemleri karşısında sağlam bir ahlâk anlayışını belirleyen unsurların görülmesi noktasında önem arz eder.

Hayatı ve Yaşadığı Dönemin Düşünce Dünyasına Etkisi

Anne tarafından Özbekistan Buharalı, baba tarafından Kosova İpekli olan Mehmet Âkif Ersoy, 1290 (1873) tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Annesi Emine Şerife Hanım, babası İpekli Tahir Efendi olarak bilinir (Kuntay, 2005: 198, 199). Mütedeyyin bir ailenin mensubu olan Âkif, İslâm dinine uygun yaşamının gereklerini ailesinden, özellikle de babasından öğrenmiştir (Tansel, 1945, s.198).

Âkif'in yaşadığı dönem, batılılaşmanın getirdiği fikrî çalkantıların olduğu bir döneme tekabül eder. Osmanlı'nın yıkılmasıyla beraber batılılaşma gibi farklı zihniyetler söz konusu olmuştur. Tanzimatla birlikte tüm alanlara yayılan batılılaşma, iç karışıklıklara ve dinî değerlerden uzaklaşılmasına sebebiyet vermiştir. Bir tarafta batılılaşma yanlıları diğer tarafta karşıtları yer almaktadır (Kerimoğlu, 2025, s.107). İlk defa Ahmet Cevdet ile başlayan modernleşme hareketleriyle, köklü bir değişiklik yapılmak istenerek "Batılılaşma"ya yönelik adımlar atılmıştır (Ülken, 1963, s.28).

Âkif'in içinde bulunduğu bu ortam, fikirlerinin oluşmasında etkili olmuştur. Yaşadığı dönemde, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan geri kaldığı gerekçesi öne sürülmekte ve Avrupa mukallitliği önemsenmektedir. Oysa Âkif için başkasına benzememek ve kendisi olmak hem insan olarak hem de medeniyet olarak başat bir düsturdur (Kuntay, 2005, s.315). Diğer taraftan Osmanlı'nın son dönemlerinde ilmî, siyâsî çözümlerle alakalı olarak ahlâkî ve toplumsal açıdan bir buhran dönemi yaşanmıştır. Bu süreçte Batılılaşma karşısında, "Bâtıcılık", Milliyetçilik, "İslâmcılık" ve Sosyalizm gibi farklı fikirler savunulmuştur (Sarıhan, 1996, s.37). Âkif'in duruşunu anlamak için karşısında bulunduğu Batılılaşma zihniyetinden ve savunduğu "İslâmcılık"tan burada kısaca söz etmek çalışmamıza katkı sağlayacaktır.

Batılılaşmayı savunanlar, Batı'nın tekniğiyle beraber sosyal değerlerini de almayı kabullenmişlerdir. Âkif'e göre bu ideolojinin sebebi, Şark medeniyetini tanımamaktan ileri gelmektedir. Batılılaşmanın karşı cephesinde ise Âkif'in de bulunduğu "İslâmcılar" yer alır. Sultan Abdulaziz, Said Halim Paşa, Eşref Edip gibi isimler, "İslâmcılık" fikrini savunarak ittihad-ı İslâm'ın yolunu açmıştır (Akif, 1327, s.116). Bir tarafta Avrupa, ilim ve ahlâk bakımından tüm yönleriyle taklit edilmekte, diğer tarafta ahlâkının değil, Âkif gibi ilim ve fenninin alınması gerektiği savunulmaktadır (Topçu, 1959, s.16). Âkif'e göre tümüyle garbı almak yanlış olduğu gibi şarktan alıp garptan almamak da doğru değildir. İfrat ve tefritin tahrip eden boyutlarının dışında kalarak, bu durumun ortası olup olmadığını sorgulamıştır. Bu kadim meselenin orta yolunu, din ve değerlere bağlı kalınan ahlâk anlayışının yanı sıra, ilim ve fen konusunda garptan istifade edilebileceğini ifade ederek bulmuştur (Âkif, 1327, s.116, 117).

Şark ve Garp ayrımında farklı bir yorum, Hilmi Ziya Ülken tarafından yapılmıştır. Ona göre, Garplılaşmak; izafi birtakım değişiklikleri içermez. Doğrudan Garbın teknik ve değerler anlayışının takip edilmesi gerekir (Ülken, 2008, s.98). Ülken, Garpta felsefenin hikmete, hikmetin ahlâka, ahlâkın ise siyasete ulaştığını ifade eder. Âkif'in ahlâkî anlamda "tek diş kalmış canavar" olarak ifade ettiği Garb anlayışının aksine Ülken, Garbın sistemli bir tefekküre sahip olduğunu düşünür. Ülken için Garp, bir medeniyet abidesi olarak geçer (Ülken, 2008: 100). Ülken, Garptaki ilerlemeyi sistemli düşünmeye bağlamakta ve buradan hareketle Garbın şahsiyet sahibi olduğunu vurgulamaktadır (Ülken, 2008, s.100). Ülken'in söz konusu ifadeleri, Garplılaşmanın zihniyet olarak alınabileceğini ifade eder niteliktedir. Oysa Âkif için Garp, yalnızca teknik ve teknolojik açıdan faydalanılabilecek bir konumda yer almaktadır.

Âkif her zaman, yeniliğe açık bir düşünür olmuştur. Taassup veya fanatizm içeren görüşlerden kaçınmak gerektiğini dile getirmiştir. Bu bağlamda geleneğe bağlı olmak önemlidir ancak her şeyin doğasında var olan tekâmül fikrinin gereği olarak, insanın sürekli bir ahenk içinde değişip daha iyiye doğru gitmesi gerektiğinin bilincindedir (Doğrul, 1944, s.3). Bu görüşleri, doğu-batı tartışmasındaki konumunu belirginleştirmekle birlikte, onun selevi olmadığını da gösterir.

Yukarıdaki iki bakış açısının farklı bir yorumu da söz konusudur. Örneğin Nurettin Topçu'ya göre, Avrupa'da fenalık ve hastalıklar varsa da bu, onun ahlâkını değil, ahlâkının düşmanlarını gösterir, düşüncesi hakimdir. Ona

göre Avrupa, Hz. İsa'nın "aşk ahlâkı"nı tecrübe ettiği için, Allah'a doğru bir seyrüsefer içindedir. Rönesans ve Romantizm gelişmelerini, bu aşkın eserleri olarak görür. Fakat Sanayi Devrimiyle beraber materyalist yaklaşım, Avrupa'yı da etkilemiştir ki bu durum sebebiyle, Avrupa'nın ahlâk anlayışında madde ve ruh çatışması devam etmektedir (Topçu, 1959, s.16). Bir başka açıdan bakıldığında Âkif'in, Batı'nın ilmi ile ahlâkını ayrı ayrı ele alan yaklaşımı, herhangi bir medeniyetin bütüncül yapısına aykırı olması sebebiyle eleştirilmiştir (Özçelik, 2007, s.202).

Âkif'in de içinde bulunduğu İslâmcılara göre din, öz itibarıyla saf halde anlaşılmalıdır yani İslâm'ın temellerine yeniden dönülmesi gerektiği ifade edilir. Bu sayede, o dönemde dinin içine konulmak istenen hurafelere karşı dikkatli olunabilecektir (Sarıhan, 1996, s.37). Bir vaazında "dinin aslına bakmak lazım" der. Eğer İslâm, Müslümanların hallerine bakılarak anlaşılacak istenirse, bugünkü Müslümanlara değil, on, on iki asır önce yaşayan Müslümanların hallerine itibar edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Ersoy, 1920, s.274).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, kurtuluşu Batılılaşmada görmeyenlerden birisi de 2. Abdülhamid'tir. O, yerli ve millî kültüre bağlı kalarak yaptığı faaliyetlerle Batı'ya meydan okuyan ilk isim olmuştur. 2. Abdülhamid'e göre Osmanlı'dan sonra Türkiye ile İslâmiyet yaşanmaya devam edecektir. Onun, Hicaz Demiryolu projesi, yerli ve millî teknolojinin bir anlamda girizgâhı olmuştur (Cündî, 2020, s.107, 108). 2. Abdülhamid ile birlikte Âkif gibi İslâm'a bağlı kalmayı savunanlar, çağrılarını Sırat-ı Müstakim Dergisi'ni çıkararak duyurmuşlardır. Daha sonra Sebîlürreşad adıyla bilinen dergide Ahmet Hamdi Akseki, Ahmet Naim gibi isimler, batılılaşma aleyhinde yazılar yazmıştır (Ülken, 2015, s.280, 281).

Tüm bu değişiklikler, Âkif'in vatanına bağlılığını ve yüksek karakterini açığa çıkarmıştır. O, hayatının her safhasında, yaşanan hadiselerle karşı kayıtsız kalmamış, şiir ve nesirlerinde düşüncelerini, eleştirilerini konu edinmiştir (Kerimoğlu, 2025, s.110). Âkif bu çalkantılı dönemde Batılılaşarak, toplumun tarihinden, dininden, kimliğinden uzaklaşmayı değil; kendi kalarak yaşamak gerektiğini savunmuştur. Onun bu kararlı duruşunda kuşkusuz İslâm dininin değerleri, Kur'an-ı Kerim'in emir ve nehiyleri belirleyici olmuştur. Dönemindeki olaylara dair bu kısa girişten sonra, onun ahlâkı temellendirme biçimine geçmeden önce, genel anlamda ahlâk konusu ve temellendirme problemi üzerinde durulması gerekir.

Ahlâk Kelimesi ve Ahlâkın Temellendirilmesi Problemine Genel Bir Bakış

Ahlâk kelimesi; huy, seciye (karakter) anlamına gelir. Arapça "hulk" veya "huluk" olarak geçer (Kılıç, 1998, s.1). Hulk kelimesinin çoğulu olan ahlâk, insanın iç ve dış dünyasını birlikte ifade eder. Hulk; insanın ruha bakan yönünü ihtiva ederken halk; bedene ait olan yönü ihtiva eder. Dolayısıyla hulkta manevi olan merkezdedir. Halk ise insanın dış görüntüsünü, bedenini yansıtır. Ahlâk bu iki yönün insanda bir bütün halinde bulunması anlamındadır (Erdem, 2015, s.11). Ahlâk kelimesi; "insanın yaratılışından gelen hususiyetler ile Kur'an-ı Kerim ve Sünnet-i Şerif'te sınırları çizilen, insanların iyiliğini ve mutluluğunu hedef alan kaidelerin hayata geçirilmesiyle kazanılan iyi ve güzel davranışlar bütünü"dür (Doğan, 2014, s.31). Genel anlamda ahlâk kelimesi; insanın karakterini, yapıp etmelerini ve bu yapıp etmelerini düzenleyen sistemi ifade eder (Kılıç, 1993: 67). İslâm ahlâk düşünürlerine göre hulkun iki yönü vardır: Birisi "hulk-i tabii" yani insanın yaratılışıyla birlikte tabiatını gösteren yöndür. Diğeri ise "hulk-i kesbi" denilen ve yapılan fiillerde istikrar kazanarak, onların bir karakter halini almasıdır (Erdem, 1996, s.54).

Ahlâk konusu, Doğu ve Batı düşüncesinde farklı ele alınmıştır. İnsanın, iyi ahlâkı ifade eden davranış ve tutumları Antik Yunan düşüncesinde Socrates ile başlar. Socrates'in felsefesinde iyi bir insan olmanın gerekleri, doğru bilgiye ulaşmakla mümkündür. Onun sorgulama ve doğurtma yöntemi, Platon'un idealar alemi tasavvurunu hazırlamıştır. Platon'dan sonra Aristoteles, ahlâkı, ruh-beden diyalektiğinde, yerilen davranışların yerine övülen davranışları koyarak, insanın kendisini terbiye etmesinden söz etmektedir. Rasyonalist ve realist bir düşünür olan Aristoteles'te akıl belirleyicidir; bilgelik, tercihlere bağlı oluşan ahlâk anlayışında açığa çıkmaktadır. İnsanı aşağı çeken haz ve tutkuları kontrol edebilmek ve kendine egemen olmak, karakterin oluşmasında temel bir yerdedir (Aristoteles, 2014: 126). Bununla birlikte Yunan düşünürlerinin, Gazzâlî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd gibi İslâm filozoflarından etkilendikleri de bilinmektedir.

Ahlâkın temellendirilmesinde örneğin Gazzâlî (450-505) ahlâkı dinle temellendiren isimlerdendir. O, insanın, dine bağlı olarak yaşadığında ahlâkının güzelleşeceğini ifade eder. Gazzâlî için insanın uyması gereken birtakım ahlâk ölçüleri vardır ki o, ahlâkın daha ziyade dünya ve ahiret saadeti getiren manevi temizlenmekle alakalı olduğunu düşünür (Gazzâlî, 1974, s.9). İnsanın kendisi için iyi ve kötü ahlâk arasındaki ayrımları bilmesi, nefsinin iyi ve güzel ahlâkı yaşayarak düzeltilmesi gerekmektedir. "Güzel ahlâk iyi bir şeydir" diyerek, tüm Peygamberlerin iyi ve güzel ahlâk üzerine olduklarını ve onların örnek hayatlarını aktarmaktadır. Dolayısıyla Gazzâlî'nin, temelini Kur'an ve Sünnetten alan Peygamberlerin ahlâkıyla ahlâklanılmasını vurguladığı, bunu da övülen ve yerilen davranışlar üzerinden açıkladığı görülmektedir (Gazzâlî, 1974, s.43).

Fârâbî'ye (870-950) bakıldığında ise, ahlâkı siyaset anlayışıyla birlikte, medeniyetlerin oluşumunda temel bir yerde aldığı görülür. Çünkü ahlâk ve siyasetin her ikisinde de ameli açığa çıkaran bir kesişim noktası bulunmaktadır.

İyi amellerin kendisinden iyi ahlâk meydana gelmektedir. İnsandan topluma doğru giden bu süreçte, *el Medine'tül Fazıla* dediği eserinde, faziletlerle kurulan bir medeniyetten söz eder (Fârâbî, 2015, s.13). Fârâbî'de bir sanat olarak değerlendirilen ahlâk konusu, iyi fiilleri, iyi fillerden sadır olan iyi ahlâkı ve insanın onları elde etmesinde gerekli olan bilgileri sağlamaktadır. İyi ahlâkı, insanın mutluluğu için temel bir yerde gören Fârâbî, insanın tüm yapıp etmelerine bu mutluluk halinin yansıyabileceğini düşünür (Fârâbî, 1993, s.52). Nitekim Fârâbî, mutluluğu, her insan için ulaşılması gereken bir kemal (yetkinlik) noktası olarak görür. Bu bağlamda, onun felsefesinde, iyi ahlâklı ve mutlu olmak birbiriyle iç içedir (Fârâbî, 1993, s.26). Fertten başlayan, devlete ve topluma giden süreç, aynı zamanda mutlu olmanın gereği olarak düşünülmüştür. Fârâbî'ye göre, gerçek saadet, ahlâkın güzelleştirilmesine bağlıdır. Bu noktada amel ile hayat tarzının insanı iyiye veya kötüye çekebileceği ifade edilmektedir (Fârâbî, 2015, s.102). İbn Sînâ'da da (980-1037) benzer şekilde, ahlâk konusu insanın mutluluğu ile birlikte ifade edilmiştir. Dünyada ve ahirette insanın saadete erişenlerden olması, ahlâkın iyileştirilmesine bağlanmıştır (Fârâbî, 2015, s.22).

Ahlâkın temellendirilmesi konusu esasen, ahlâkın kelime anlamıyla yakından ilişkilidir. Nitekim ahlâkın bir tarafta, “iyilik yapmalısın”, “dürüst olmalısın” gibi evrensel kuralları ihtiva etmesi söz konusudur. Diğer tarafta ise hulk, seciye ve karakter anlamlarını taşıyan, her ferdin yaratılışından getirdiği özellikleri ifade etmesi bakımından münferit bir yönü bulunmaktadır. Buna göre, ahlâkın temellendirilmesi konusu, göreceli ve evrensel yönlerin sürekli bir ikilem oluşturabildiği durumları gerektirmektedir (Tatar, 2008, s.195). Ahlâkın göreceli ve evrensel yönüyle ilgili olarak, ahlâk konusunda müstakil bir eser yazan Hilmi Ziya Ülken'den söz edilebilir. Ülken, ahlâkın subjektif ya da objektif olmasını, “ahlâkî hareket” ile “ahlâkî fail” arasında yaptığı ayrımla açıklar. Ahlâkî harekette objektif anlamda ideal bir beğenme durumu var iken, ahlâkî failde subjektiflik söz konusudur. Ahlâkî harekette genel kabullere uygunluk bulunur ancak ahlâkî fail için ahlâkî tutum değişebilmektedir (Ülken, 2016: 24).

Yine ahlâk konusuna özgün bir yorum getiren isimlerden birisi olan, Immanuel Kant'tan burada bahsedilebilir. Çünkü onun, ödevden dolayı ahlâk ile ödevde uygun ahlâk arasında yaptığı ayırım, ahlâkın temellendirilmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Kant, ahlâkı pratik saha ile ilişkilendirmektedir. Buna göre, her şeyin bir yasası vardır ve ona göre işler. Akıl sahibi bir varlık olarak insan da yasalara göre hareket eder (Kant, 2015, s.29). Yasaların uygulanmasında ise kesin ve koşullu olmak üzere iki buyruk söz konusudur. Diğer bir deyişle ödevde uygun olarak yapılan eylem ve ödevden dolayı yapılan eylem, insanın ahlâkı nasıl bir temellendirmeye yaptığı hakkında bilgi verir (Kant, 2015, s.36, 37). Burada ödevden dolayı yapılan davranışların, herhangi bir dış etken olmaksızın yalnızca buyruğun yerine getirilmesi amacından yola çıkılır. Ödevde uygun olan davranışta ise, duygusal bir durum, bir menfaat, ödül beklentisi veya cezadan kaçınma hali belirleyicidir (Kant, 2015, s.25).

Dolayısıyla Kant, iyi ahlâkın kendisi amaç olarak kabul edilmektedir. Bu şekilde açığa çıkan “ortak iyi” ile bütün insanları kapsayan “amaçlar krallığı” dediği bir düzlem inşa etmiş olur (Kant, 2015, s.45, 51). Ancak burada buyruklar, kaynağını vahiyden almazlar, insan aklı belirleyicidir. Tüm insanlar için “iyi” olarak belirlenmiş olan yukarıda ifade edilen “çalmayacaksın”, “iyilik yapacaksın” gibi emirler, aklın buyruğu ile geçerli olmaktadır. Buradan hareketle, Kant için ahlâk, tüm insanlara araç değil amaç olarak bakmayı gerektirmektedir. Ahlâk söz konusu olduğunda aklı kullanmak, insanları ortak iyide bir araya getiren maksimlere göre eylemeyi ifade etmektedir (Kant, 2015, s.55).

Ahlâk, genel kabulde dinî ve din dışı olmak üzere iki ana başlıkta temellendirilebilmiştir. Dinî temellendirme, normative (kural koyucu) bir mahiyete sahiptir (Kılıç, 1998: 14). Burada emir ve yasaklar, kutsal kitaplar ve Peygamberler aracılığıyla insanlara iletilmiştir. Birbirinin devamı olan Tevrat ve İncil'den sonra, Kur'an-ı Kerim'in “üsve-i hasene” (Ahzâb Suresi, 21) olarak ifade ettiği Resulullah'ın ahlâkı hatırlanırsa, Müslümanlar olmak üzere tüm insanlığa gönderilen güzel ahlâkın örneğinin tesis edildiği görülebilir.

Âkifte olduğu gibi din ile temellendirilen ahlâk anlayışının bir örneği, Ahmet Hamdi Akseki'nin *Ahlâk Dersleri* eserinde geçmektedir. Akseki, Kant'ın vazife ahlâkına dair görüşlerinin önemli bir boşluğu doldurduğuna dikkat çekmekle birlikte, temellendirme noktasında eksik kaldığını ifade eder. Kaide-i aklı yine yalnızca akıldan alan ahlâk anlayışı, insan için bütüncül bir çerçeve sunmakta yetersiz kalmıştır. Akseki, Kant'a olan itirazını, ahlâkın kökünün Vahy-i İlâhî'de olduğunu ifade ederek yapmıştır (Akseki, 2016, s.39, 40). Müslümanlara göre ahlâk dinden hareketle oluşturulur; ahlâk kaideleri ise akılla birlikte aklın irşadı ile yine din kaynak alınarak belirlenmiştir (Akseki, 2016: 71).

Din dışı ahlâk anlayışında ise, insanın akıl, duygu, sezgi gibi yollarla oluşturduğu, kaynağını vahiyden almayan temellendirmeler söz konusudur (Kılıç, 1998, s.14). Dolayısıyla din dışı ahlâk teorilerinin aksine, ahlâkın dinle temellendiği yaklaşımlarda, doğrudan Tanrı'nın ve vahyin insan hayatındaki belirleyiciliği (otoritesi) vardır. (Kılıç, 1998, s.85). Ahlâkın, din ile temellendirilmesinde, İslâm ahlâkının ruhunu inkişaf ettirmek söz konusudur. Âkif'in de benzer bir şekilde yaptığı gibi, Kur'an'daki ifadelerden alınan anahtar kavramlarla, toplum hayatındaki ahlâk esasları açığa çıkarılmaya çalışılmıştır (Fahri, 2004, s.211). Bunlarla birlikte ahlâk konusu, analitik (çözümleyici) bir tutumla ele alınmıştır. Burada iyi, kötü, doğru, yanlış gibi ahlâkî kabullerin mantıkî açıklamaları yer alır. Mezkur ilkelerin doğruluğunun tespit edilip edilemeyeceği üzerinde durulur (Kılıç, 1993, s.68). Ahlâkî göreceliğin önüne geçmek ve evrensel bir ahlâk anlayışının mümkün olduğunu ifade etmek, Mutlak Varlık inancıyla dile getirilmiştir. Bu noktada semavi dinlerin, ahlâkın evrensel mahiyetinin görülmesi noktasında önemli bir yeri bulunmaktadır.

(Kılıç, 1993, s.78). Bu hususta Peygamberler örnek verilebilir. Ancak bununla birlikte, semavi dinlere değil, akla dayandırılan Kant'ın ahlâk anlayışındaki “amaçlar krallığı”nın evrensel bir ahlâk teorisine örnek olduğu hatırlanabilir (Kant, 2015, s.51).

Diğer taraftan dinî ve din dışı temellendirmelerin keşiştiği bir yorum olarak ahlâk, dinin bir parçası değil, temeli, özü ve her yönüne yayılan ruhu şeklinde ifade edilmektedir (Erdem, 1996: 18). Yine ahlâk konusu dinle ya da din dışı temellendirildiğinde, ortak nokta olarak akıl alınır. Zira bir kimsenin dinen sorumlu olması, akledebilmesiyle ilişkilendirilir. Din dışı ahlâk anlayışında da insanın aklını kullanarak bir değerlendirme yapması söz konusudur. Dolayısıyla dinî veya din dışı temellendirmede, insan aklının kullanılmasını gerektiren ortak bir nokta vardır. Konuyla ilgili olarak felsefe tarihinde, akıl-din ya da felsefe-din münasebetini kuran İbn Rüşd'ten (1126-1198) burada bahsedilebilir.

Gazzâlî'nin filozofların kendilerini akılla sınırlamaları sebebiyle eleştirmesinin aksine, İbn Rüşd, aklın ve felsefenin ayrı düşmediklerini savunmuştur. İbn Rüşd'e göre şariat ile hikmet (felsefe) ya da din ile akıl arasında “aynı memeden süt emen kardeşlik” bulunmaktadır (İbn Rüşd, 2020, s.121). Onun, şariat ile hikmetin insanı hakikate iletmede araçlar olarak düşündüğü ifade edilebilir. Nitekim Allah-u Teala'nın şariata daveti akıl sahipleri içindir (İbn Rüşd, 2020, s.84). Bununla ilgili olarak şu ayeti örnek verir: “Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğüt ile ve en güzel mücadele biçimi ile davet et.” (İsra Suresi, 125). Âkif de akıl ile şariatın ayrı şeyler olmadığını, “teklif-i İlahiye”nin akıl balığı olanlar için geçerli olduğunu yazmıştır (Âkif, 1913, s.219). Konunun çerçevesi geniş olmakla birlikte, ahlâkın temellendirilmesiyle alakalı olarak genel bir girişten sonra, Âkif'in dinle temellendirdiği ahlâk anlayışına geçilebilir.

Âkif'in Ahlâk Anlayışındaki Kurucu Temeller: Kur'an'ı Kerim ve Hadisler

Kur'an-ı Kerim'den ayetler iktibas ederek şiir yazmak, edebiyat alanında bir gelenek olarak eskiden beri devam etmektedir. Türklerin İslâmiyeti kabulünden sonra başlayan bu gelenek, örneğin Kutadgu Bilig'te insanlara dinin emirlerini anlatmak, özellikle de ahlâkî tutumlara telmihte bulunmak için kullanılmıştır (Kumsar, 2020, s.91).

Âkif de gerek şiir külliyatı olan Safahat'ta gerekse düz yazılarında, öncelikle ilgili ayetleri yazmış, sonrasında ayetten veya hadisten hareketle ele aldığı konuyu yazmıştır. Onun Kur'an'a bağlılığı, şahsi hayatında ve ahlâkında olduğu gibi eserlerinde de ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda Arapçasının iyi olması ve hafızlığı da bilinen bir husustur. Yaşadığı dönemde bir Kur'an mealine ihtiyaç duyulduğunda, bunu ancak böylesi bir müktesebata sahip olan Âkif'in yapabileceği konusunda mutabık kalınmıştır. Kendisine Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, Kur'an'ı Kerim'i tercüme etmesi talep edildiğinde, yakın dostlarının ricasıyla bu talebi kabul etmiştir. Mısır'da bulunduğu dönemde meal üzerine çalışmış ve 1932 yılında tamamlamıştır (Kurtoglu, 2018, s.37). Ancak o dönemin idaresinde, ayetlerin Türkçe okunmasıyla namaz kılınabileceği yönünde bir anlayışın var olduğu Âkif'e malumdur. Konuyla ilgili olarak bir mektubunda endişesini şöyle dile getirmiştir: “Tercüme güzel oldu, hatta umduğumdan daha iyi. Lâkin onu verirsem, namazda okutmaya kalkacaklar. Ben o vakit Allahımın huzuruna çıkamam ve Peygamberimin yüzüne bakamam.” (Şentürk, 2012, s.XV). Âkif'in Kur'an tercümesi bilinen kadarıyla, Fatiha suresinden Tevbe suresine kadar olan kısmıyla bulunmuştur (Şentürk, 2012, s.XIX). Mısır'da meali tamamladıktan sonra İstanbul'a döner fakat 1936'da ağır bir hastalığa yakalandıktan sonra İstanbul'a son kez dönmeden önce, Mehmed İhsan Efendi'ye meal hakkında bir ricada bulunur. Sağ olarak döndüğü takdirde noksanları ikmal edeceğini ancak dönemezse yakmasını rica eder. İhsan Efendi'nin ise yıllar boyunca meali sakladığı ancak ölüm gelmeden önce oğluna bildirdiği ve yakmasını istediği bilinmektedir. Meal Âkif'in talebi üzerine yakılır ancak bir kısmının latinize suretiyle daktiloda yazılarak muhafaza edildiği bilinmektedir (Şentürk, 2012, s.XVI, XVII). Söz konusu meal, Mısır'da yaşadığı yıllarda Yozgath İhsan Efendi'nin derslerine katılan Mustafa Runyun tarafından muhafaza edilmiştir. Bundan sonraki süreçte ise, Runyun'un vefatında oğlu Ali Yahya Bey, meali emanet alır. Ali Yahya Bey meali, babası için taziye gelen isimlerden Recep Şentürk'e teslim etmiştir (Şentürk, 2012, s.XVII). Dolayısıyla Âkif'in Kur'an Meali, bir kısmıyla da olsa günümüzde mevcuttur.

Hayatının merkezine Kur'an'ı alan Âkif, bu yönüyle *Kur'an Şairi* olarak anılmaktadır (Kuntay, 2005, s.241, 242). Türk milleti tarafından Âkif'e *İslâm Şairi*, *Kur'an Şairi* denilmesi, Kur'an'ı hayatına aksettirmesinden kaynaklanır (Kurtoglu, 2018, s.16). Aynı zamanda Safahat'taki bütün şiirleri, Kur'an'ın farklı konuları hakkında yazılmış tefsirler olarak da düşünülmüştür. Örneğin Allah'tan ittika edilmesi gerektiğiyle ilgili bir ayetten mülhem takva hakkındaki mısraları bilinmektedir (Kayhan, 2022, s.101). Dahası bunu, halkın içinden, halkın karşılaştığı olaylara bir yön tayin ederek yapmıştır. Bu somut örneklik bizim için önemlidir zira Kur'an'ın gönderilmesindeki esas gayenin, insanın hayatını düzenleyecek temel düsturları bulundurması olduğu anlaşılır hale gelir.

“Yoksa bir maksad aranmaz mı bu ayetlerde?

Lafzı muhkem yalnız, anlaşılan, Kur'an'ın:

Çünkü kaydında değil, hiçbirimiz ma'nanın:

Ya açar Nazm-ı Celil'in, bakarız yaprağına;
Yahud üfler geçeriz bir ölünün toprağına.
İnmemiştir hele Kur'an, bunu hakkıyla bilin,
Ne mezarlıkta okunmak ne de fal bakmak için! (Ersoy, 2021, s.210).

Kur'an'da, toplumların yaşadığı/yaşayabileceği sorunların ve sorunlarla ilgili çözümlerin de var olduğuna dikkat çeken Âkif, Kur'an'ın bir rehber olarak hayatın her safhasında izlendiği, emir ve yasaklarına göre yaşandığı takdirde mutlu olunacağını belirtmiştir (Akpınar, 2013, s.36).

“Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı
Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâm'ı” (Ersoy, 2021, s.427).

Âkif'in bu hür düşüncesi, İslâmiyetin her zamana ve zemine gönderilmiş olmasıyla ilişkilendirilebilir. Aynı zamanda Kur'an'dan ilham almak, Kuran'ın zamanı ve mekânı aşan aşkın boyutunu göstermektedir (Bayraktar, 2014, s.180). Âkif de, insanların yaşadığı problemleri aşmasında doğrudan Kur'an'ı Kerim'i referans alarak çözüm yolları sunmuştur. Bu bağlamda yaşadığı dönemde Âkif ile benzer bir tutumda olan Mehmet Doğan şöyle der: İslâmiyet, 20. asrın ilmine sahip olan insanın idrakiyle, bir hayat nizamı olarak değerlendirilmelidir (Doğan, 2013, s.15). Dolayısıyla, ahlâkın İslâm ile temellendirilmesi, insan hayatına ulvi bir yön katmakta ve bunu tüm zamanlar için gerekli kılmaktadır.

“Kitab'ı, Sünnet'i, İcma'ı sağlam anlayacak
Hilafı yoklayacak, ihtiyacı kollayacak (Ersoy, 2021, s.296).

Müslümanlar bugün, Allah'ın vaadini unutmuş gibi yaşamaktadırlar. Âkif bu bağlamda Allah'ın vaatlerini Kur'an yoluyla Müslümanlara yeniden hatırlatır. Salih insanların bu dünyaya varis olacaklarını, İslâm dininin bütün aleme barışı ve huzuru getiren Allah katındaki din olduğunu eserlerinde zikreder (Ersoy, 1983: 305). Âkif'e göre Müslümanlar, İslâm'ın kitabı Kur'an'ın ahkâmına uygun yaşamalıdır. Kur'an'ı Kerim'de geçtiği üzere Müslüman azim ve gayret ile başarısızlıklarda dahi ümitvar olabilir. Konuyla ilgili olarak Âl-i İmran suresinin 173. ayeti kerimesine telmihte bulunur:

“O mü'minlere ind'allah ecr-i azim var ki: Birtakım kimseler kendilerine “Düşmanlarınız sizin için kuvvetlerini topladılar; onlardan korkmalısınız” dedikleri zaman bu haber imanlarını artırır da: “Allah'ın nusreti bize kafidir, o ne güzel muhafızdır!” derler.”

Ayetten hareketle ise şöyle der:

“Cebanet, meskenet, dünyada sığmaz ruh-i İslâm'a...
Kitabullah'ı işhad eyledim-gördün-ya davama (Ersoy, 2021, s.331).

Devamında,

“Ne ırfandır veren ahlâka yükseklik ne vicdandır
Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır.” (Ersoy, 2021, s.323).

mısralarıyla, insanı gerçek anlamda iyi ahlâk sahibi yapacak olan hususun, Allah'a olan sevgi, korku, ümit gibi hislerle hayata yön verebilmesinde görmektedir.

Âkif, şekilde kalan din anlayışının Müslümanları, dinin aslından uzaklaştırdığını düşünür. Bu anlamda Kur'an'da ifade edilen emirlerin ve yasakların idraki, Müslümanlar için güçleşmiştir. Şekilci Müslümanlıkta, dinden esas muradın ne olduğu, nasıl bir hayat nizamının olması gerektiği konusunda düşünmek zordur. Âkif, tüm bunlardan hareketle Kur'an'ı Kerim'in doğru anlaşıldığı ve yaşandığı takdirde Müslümanlar ve tüm insanlık için barışın, huzurun ve saadetin mümkün olduğunu dillendirmektedir (Yıldırım, 2013, s.55). Bu amaçla, Kur'an'ın insanları ve toplumları ihya eden, onlara hidayet veren yönünü bir ihtiyaç haline geldiğini belirtmiştir. Çünkü Âkif'e göre, milletin ahlâki bir buhran içinde kalmasının sebebi, Kur'an'ın hayat veren ruhundan ve buyruklarından uzaklaşmaları olmuştur. (Akpınar, 2009, s.75). İslâm'ın, esas gayesinden uzaklaştırılmasına dikkat çeken Âkif'in, bu durumu, toplumun bir ferdi olarak eserlerinde işlediği ve olması gerekeni kendi yaşayışında tatbik ettiği görülmektedir. (Yıldırım, 2013, s.57).

Âkif'in, din ve ahlâk arasında kurduğu ilişkiden hareketle, imanın kuvvetli olduğu zaman ahlâki erdemlerin gelişip yerleşeceği, imanın gevşediği dönemlerde ise erdemsizliklerin doğacağı belirtilmektedir (Durak, 2016, s.151). Müslümanlar, İslâm'ı nefislerinde sağlam bir şekilde yaşadıkları dönemlerde şeref ve kudret bulmuşlar, Kur'an'ın ilmi ve fenninden müstefid olduklarında, kötü huylardan arınan faziletli bir medeniyet olmuşlardır (Akif, 1983: 304). Bir sahabe Resûlullah'a İslâm'ı sorduğunda Efendimiz (s.a.v.) beş defa: “İslâm güzel ahlâktır.” buyurmuştur (Beyhakî, Şuabu'l-İman, Hadis No: 7652). Nitekim O'nun (s.a.v.) güzel ahlâka verdiği önem hem fert olarak hem de toplumsal açıdan halâs imkânını bulduğu yer olmaktadır.

“Gökten inmez bir de hiçbir şey... Bütün yerden taşar;

Kendi ahlâkiyle bir millet ölür, yâhud yaşar.

Çiğnenirsek biz bugün, çiğnenmek istihkakımız:

Çünkü izzet nerde, bir bak, nerededir ahlâkımız.

Müslümanlık pâk siretten ibâretken, yazık!

Öyle saplandık ki levsiiyâta: Hâlâ çıkmadık!

Rûhî gayret ölmüş artık, her şenâ'at bizdedir...
 Duygusuzluk bizde, bin mühlik kanâ'at bizdedir!
 Zulme tapmak, adli tepmek, hakka hiç aldırmamak;
 Kendi âsûdeyse, dünyâ yansa, baş kaldırmamak;
 Ahdi nakzetmek, yalan sözden, tehâşî etmemek;
 Kuvvetin meddâhı olmak, aczi hiç söyletmemek;
 Mübtezel birçok merâsim: İnhinâlar, yatmalar,
 Şaklabanlıklar, riyâlar, muttasıl aldatmalar;
 Fırka, milliyet, lisan nâmıyle dâim ayrılık;
 En samîmî kimseler beyninde en ciddi açık;
 Enseden arslan kesilmek, cebheden yaltak kedi...
 Müslümanlık bizden evvel böyle zillet görmedi!
 Hâlimiz bir inhilâl etmiş vücudun hâlidir;
 Rûh-i izmihlâlimiz ahlâkın izmihlâlidir.
 Bir halâs imkânı var: Ahlâkımız yükselmeli.
 Müslüman kim? Din nedir? Evvelce tahkik etmeli;
 En büyük düstûr odur, hakkıyle tatbîk etmeli.
 Yoksa pek korkunç olur katmerleşip hüsrânımız...
 Çünkü hem dünya gider hem din, eğer yapmazsanız (Ersoy, 2021, s.329, 330).

Âkîf'in bu nasihatleri, kuşkusuz önce kendi hayatında birebir görüp yaşadığı, tecrübe ettiği olaylardan hareketle ifade edilmekte ve Müslümanlara yol göstermektedir.

Kur'an'ın Ahlâkıyla Ahlâklanan Bir Şahsiyet

Tanzimat'tan sonra oluşan ekolleşme, dinin referans olarak alınıp alınmaması durumuyla da ilişkilendirilmiştir. Çoğu şair Kur'an'ı yüceltmekle beraber, toplumsal sorunların çözümü için Kur'an'a başvurmayı tercih etmemiştir. Dahası, bu şairler arasında Kur'an'ın sosyal bünyeye etkisinin sınırlandırılması gerektiğini düşünenler de olmuştur. Böylesi bir ortamda Âkîf'in, her türlü sorunu Kur'an'a başvurarak çözme gayreti ise cesur ve anlamlı bir tutum olarak tarihe geçmiştir. Bu yönüyle Âkîf'in hem şahsiyetinin hem de şiirlerinin oluşmasında Kur'an'ın belirleyiciliği ön plana çıkmaktadır (Kumsar, 2020, s.94).

Âkîf, bütün ömrünü Kur'an'a hasreden bir isim olmuştur. Ömer Rıza Doğrul'a göre Kur'an onun için "hem semavi kitabı hem de ahlâkî ve ruhani ülküsü idi." (Doğrul, 1944, s.3).

Kuntay'a göre Kur'an, Âkîf'in kültürüyle beraber seciyesini de inşa etmiştir (Kuntay, 2005, s.241). O, özü sözüne, sözü eylemine uygun bir karakter abidesidir (Kabaklı, 2003, s.57). Onun ahlâkında ilk olarak doğru bir insan olması, sözünün eri olması dikkat çeker. Dünya edebiyatında bu yönüyle öne çıkan bir isim Tolstoy zikredilirken, Türk edebiyatında Âkîf'in sağlam karakteri ve duruşu, onun Kur'an'da geçen faziletlerle oluşan güzel ahlâkî örnek olur (Kurtoğlu, 2018, s.46).

"Emrolunduğun gibi dosdoğru ol" (Hud Suresi, 112) ayetinden mülhem, insanın her hal ve şartta doğru sözlü olmasını; hakkı, hakikati, adaleti haykırmasını ifade eder. Onun hayatında belirleyici temel düstür dindir, Allah'ın emirleri ve nehiyleridir (Kurtoğlu, 2018, s.54).

"Şudur cihanda benim en beğendiğim meslek:

Sözüm odun gibi olsun; hakikat olsun tek!" (Ersoy, 2021, s.264).

Âkîf'e göre dünyadaki temel gaye, dosdoğru yolda olmaktır. Fatiha suresinin tefsirinde geçen "sırat-ı müstakim" kelimeleri üzerinden dosdoğru yolu ayrıntılı bir şekilde yazmıştır. Çünkü bu yol, hak yoludur. Beşeri insan kılan iyi, güzel, doğru tüm hasletler bu yolda açığa çıkmaktadır. Bununla beraber Âkîf, Allah'ın emirlerine bakıldığında, bunlar içinde en büyük önemin "doğru"ya verildiğini ifade eder. Ona göre güzel ve iyi olan, doğru ile anlam ve hayatiyet kazanır. Âkîf bunu şöyle açıklar: Güzele mahza güzel olduğu için güzel denilebilir, aynı şekilde iyiye de mahza iyi olduğu için iyi denir. Ancak doğrunun, amelî bir yönü söz konusudur. Yani insan, doğru olanı deneye deneye bulabilmektedir. Hayattaki tecrübelerden istifade etmek ve öğrenmek Allah'ın insana yaşayarak inşa edebileceği bir zemini sunmuş olmasından ileri gelir (Âkîf, 1944, s.12).

Durmak ve oturmak, onun için bir ölümdür. Mısır'da işsiz kaldığı müddette bunun ölümle eş değer olduğu mısralarında okunur (Kabaklı, 2003, s.57). Hakikat için çalışmanın önemini bizzatıhi yaşayışıyla anlatır. Kuşçubaşı Eşref Beye yazdığı bir mektupta:

"Gaye uğrunda çalışmak, didinmek ve ölmek...

Ah ne güzel meşgale, o ne hoş eğlence, o ne mes'ut hatime imiş..." demiştir (Kabaklı, 2003, s.58).

Âkif'in mücadelesi, elinde kılıç ile olmaz ancak inanç ve idealiyle de mücadelenin mümkün olduğunu göstermektedir.

“Bugün değilse yarın çâre yok halâs edecek.

Mücâhedeyle tevekkül... Ne kahraman meslek” (Kurtoğlu, 2018, s.38).

Kuntay'ın aktardığına göre Âkif şöyle demiştir: “isterseniz istediğiniz adam olurdu. İsterseniz, yani: Çalışırsanız!” (Kuntay, 2005, s.234).

Âkif, yaşadığı övülmüş ahlâkı Müslümanlık sayesinde yaşadığını ve bu anlamda İslâm'ı bir “karakter dini” olduğu için çok sevdiğini ifade etmiştir. Onun İslâm'ı yaşaması, her anlamıyla hayatındaki izzet ve şerefi ona kazandırmıştır (Kabaklı, 2003, s.58). Fakat buradaki Müslümanlık, İslâm dininin doğru anlaşıldığı ve yaşandığı bir anlamı ihtiva eder, nitekim Âkif, bu anlayıştan uzak olan “Müslümanlığı” eleştirmiştir (Kabaklı, 2003, s.59). Söz konusu eleştirilerini şiirlerinde yazmış; İslâm dünyasının içinde bulunduğu hal ile olması gereken (norm) arasındaki uçurumlara dikkat çekmiştir. Dahası, Batı'dan daha çok Müslümanların İslâm'dan ayrı olan tutumlarını eleştirdiği ifade edilmektedir (Kumsar, 2020, s.19). Getirdiği eleştirilerle ilgili olarak çözümü yine İslâm'ın doğru anlaşılması ve yaşanmasında bulur. Bununla ilgili olarak Kastamonu'daki bir vaazında, geri kalma sebebinin, Müslümanların dini doğru yaşamamalarıyla izah eder. Dolayısıyla Müslümanların, İslâm dinine sarılmaları gerektiğini ve ancak bu şekilde yükselebileceklerini ifade eder (Ersoy, 2012, s.271).

“Demek İslâm'ın ancak namı kalmış Müslümanlarda,

Bu yüzdenmiş demek hüsrân-ı millî son zamanlarda.

Eğer çiğnenmek isterseler seylâbı eyyama;

Rücû etsinler artık Müslümanlar Sadr-ı İslâm'a.” (Ersoy, 2021, s.331).

Kur'an ve sünnette hayat vardır. Kitabullah ve Sünnetullah, insan için mahz-ı hayattır (Ersoy, 2012, s.272). Âkif'in düşüncelerini oluşturan asıl ve temel kaynak Kur'an'dır. Mukaddes kitabımızda ahiretle ilgili bilgilerin yanı sıra; insan hayatını düzenleyen, ona Müslüman bir karakter olabilmenin işaretlerini anlatan ve böylece toplum hayatında da düzeni sağlayan bilgiler bulunmaktadır (Doğan, 2009, s.24). Kur'an'da ifade edildiği gibi Müslüman olmak, hayatın her safhasına yayılmalıdır. Âkif, böylesi bir hayat nizamını bizatihi kendi hayatında yaşayanlardan olmuştur (Doğan, 2009, s.34). Âkif, ilk şiiri olan “Kur'an'a Hitap”ta, Kur'an'a olan hürmet ve muhabbetini izhar etmektedir:

“Ey nüsha-i cânı ehl-i dinin

Ey nâsih-i şâm münkirinin!

Ey meş'al-i hikmet-i İlâhî!

Ey mecma'-ı feyz-i bi-tenâhî!” (Ersoy, 2021, s.523) diye başlayan dizelerinde, Kur'an'ın Allah tarafından Müminlere hidayet olarak gönderildiğini yazar.

Merhum Orhan Okay, Âkif için, ahlâkını, toplumda tecessüm ettiren bir “toplum mistiği” demiştir. (Okay, 2017, s.101). Cemiyetin kurtuluşu için ahlâkî yükselmenin gerektiğini şu mısralarıyla ifade eder:

“Sâde bir sözdür fakat hikmetlerin en mücmeli:

Bir halâs imkânı var: Ahlâkımız yükselmeli.” (Ersoy, 2021, s.330).

Bu mısralarında milletleri ayakta ve diri tutan en önemli hususiyetlerin başında ahlâkî değerlerin var olduğunu ve yaşanması gerektiğini hatırlatmaktadır (Truçi, 2023, s.143). Dolayısıyla temel vurgusu, iyi ahlâkî yükselmesine yönelik olmaktadır. Âkif, ahlâkî yükselmesini ise fazilet ve marifetin birlikteliğinde mümkün görür. Bununla ilgili olarak şu dizeleri zikredilebilir:

“Çünkü milletlerin ikbâli için, evladım,

Marifet, bir de fazilet... İki kudret lazım.

Marifet, ilkin, ahaliye saadet verecek

Bütün esbabı taşır; sonra fazilet gelerek,

O birikmiş duran esbabı alır, memleketin

Hayr-ı ılasına tahsis ile sarf etmek için.

Marifet kudreti olmazsa bir ümmette eğer,

Tek faziletle teali edemez, za'fa düşer.

İbtidailiğe mahsus olan avare sükun,

Çöker asabına. Artık o da bundan memnun!

Marifet, farz edelim, var da, fazilet mefkud...

Bir felaket ki cemaatler için, na-mahdud.

Beşerin ruhunu tesmim edecek karha budur;

Ne musibettir o: Taunlara rahmet okutur!” (Ersoy, 2021, s.451).

Nurettin Topçu, Âkif kitabının arka kapasında şöyle yazar: “Büyük adam, eseriyle hayatını birleştiren adamdır. Biz onda şu vasıfları arıyoruz: Önce bütün ömründe aynı kanaatin, aynı imanın sahibi olan adamdır. Devirlere, zaruretlere, cemiyetlere göre değişmez, muhitine uymaz; muhiti kendine uydurur, uydurmazsa çarpışır. Cemiyetten

daha kuvvetlidir; cemiyeti sürükleyicidir. Böylelerine muvazeneli karakter sahipleri denir.” (Topçu, 2020, s.19). Topçu’nun bu dizeleri, Âkif’in iman nuruyla aydınlanan, güzel ahlâk ile taçlanan hayatını anlatır.

Âkif, Türk milletinin özgürlük ruhunu şahsiyetiyle birleştiren bir insandır. İslâm toplumları ve tüm insanlığı içine alan İslâm dininin alemşümül anlayışını şiirlerinde doğrudan görmek mümkündür (Kurtoğlu, 2018, s.41). Âkif, yalnızca kendi milleti için değil, Pakistanlı Şair Muhammed İkbal gibi tüm İslâm aleminin Kur’an’ın aydınlığıyla aydınlanması için gayret etmiştir (Akyıldız, 2024, s.204). Âkif aynı zamanda azmi ve güçlü iradesiyle hayatındaki zorluklara göğüs germiş, İslâm’ın insanlığa getirdiği güzel hasletleri kendi şahsında toplamıştır (Kurtoğlu, 2018, s.42).

Sorunların tespitinde Âkif’in hiçbir zaman ye’s’e kapılmadığı aksine en ağır zorluklar içinde dahi ümidini tazelediği bilinmektedir.

“İş bitti. Sebâtın sonu yoktur deme, yılma.

Ey millet-i merhume, sakın ye’s’e kapılma.” (Ersoy, 2021, s.244).

Âkif, yaşadığı dönemin ağır şartlarında dahi, Müslümanca bir duruş olan ümidi muhafaza etmenin gerekliliğine inanmıştır. Kur’an-ı Kerim’de geçtiği üzere, esfel-i safilin ve ahsen- takvim olmak üzere iki yönü de fitratında barındıran insanoglu, ahlâkını teçhiz ve tehzip edecek yönü kendi iradesi ve gayretiyle yapabilmektedir. Bu noktada dinin gücü ise, insana iyi, güzel ve doğru olan tüm hasletlerin ahlâki bir tutum olarak nasıl yaşanabileceğini göstermesi olarak düşünebilir. Bu anlamda ahlâki dinle temellendiren Âkif, doğrudan doğruya Kur’an’ın ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) rehberliğinde yaşanabilecek bir hayatın imkânını göstermiş olmaktadır.

Sonuç

Ahlâk konusu ve ahlâkın temellendirilmesi, insanlık tarihi kadar kadim bir meseledir. Geniş bir muhtevası olan ahlâk konusu, bu makalede Mehmet Âkif Ersoy’un ahlâk anlayışı üzerinden çözümlenmektedir.

Ahlâkın dinle ve din dışı olmak üzere öne çıkan iki ana temellendirmesine bakıldığında, insanın günlük hayatına yansıyan yönleri olduğu fark edilmektedir. Söz konusu temellendirmelerin, toplumda yaşanan ahlâki sorunlara ilişkin çözümlerinin olması gerektiği düşünülmektedir. Makalede yapılan çözümlemede, ahlâki dinle temellendiren Âkif’in, bu amaca hizmet eden bir anlayış geliştirdiği görülmektedir.

Âkif’in ahlâk anlayışını sağlamlaştıran temeller ise, İslâm dininin kaynakları olan Kur’an-ı Kerim ile hadisler olmuştur. İlim ve amelin bütünleştiği düzlem, Kur’an-ı Kerim’de insan için ahlâki tutumun oluştuğunu gösterir. Âkif bu hali, marifetin yanına fazileti koyarak ifade etmiştir. Yine Kur’an-ı Kerim’de geçen “emrolunduğun gibi dosdoğru ol” hitabını almış, doğru ve dürüst olmanın, sözüne sadık kalmanın insan için değerini anlatmıştır. Esasen onun, Kur’an’dan hareketle tespit ettiği kavramlar, hem her insanın bireysel hayatında gerekli olan hem de insanlar arası ilişkide toplumsal huzurun ve anlaşmanın sağlanması için elzem olan hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aşkın değer buhranı yaşadığımız günümüzde, Âkif’in insanın günlük hayatın içerisinde yaşarken, ahlâkını belirleyen unsurları doğrudan Kur’an’dan ve sünnetten alması, Allah ile insanın irtibatını mümkün kılan bir husus olması bakımından önem arz eder. Kaf suresi 16. ayette geçen Allah’ın insanlara şah damarından daha yakın olması ifadesi, fazilet hissinin Allah korkusundan kaynaklanması olarak Âkif’te yankı bulmuştur. Şiir ve düzyazılarını ayetlerden mülhem kaleme alması, onun düşüncelerindeki manevi yönü gösterir. Buna göre, ahlâkın dinle temellendirilmesi, açığa çıkan amelin ruhunu da işin içine katmak demektir.

İnsanın Allah ile irtibatı, yalnızlık ümitsizlik, korku gibi durumlarda hayati bir öneme sahiptir. Ahlâk bu anlamda, Allah’ın koyduğu esaslar doğrultusunda sürekli güzelleşen ve iyileşen bir açığa tekabül eder. Doğrulukta kalma istikrarı ise Âkif’in ahlâki konumlandığı yer olmuştur. Dosdoğru yol, Allah’ın koyduğu nizamı ifade eder. Âkif de tekâmül fikrinden hareketle, bu yolda insanın ahlâken kendini geliştirebileceği bir düzlemi teklif etmiştir. Bir anlamda insanın kendi kendisini düzenleme gayreti olarak öz muhasebe, self-transcendence kavramlarıyla burada ilişki kurulabilir. Bu noktada insanların, herhangi bir ceza-i müeyyide olmaksızın, doğru olanı yapabilecekleri bir düzlemde bahsedilebilmektedir. Çünkü Âkif’in de ısrarla üzerinde durduğu gibi insan ancak, Aşkın Varlık olan Allah ile irtibatı sayesinde ahlâkını sağlam bir temel ile temellendirilebilmektedir. Bu minvalde, Allah’ın otorite olarak kabul edildiği, dine yaslanan ahlâk tasavvurunda, zamana ve şartlara göre değişmeyen bir ahlâk nizamından söz edilebilmektedir. Bu ise, ahlâkın göreceli ve evrensel boyutlarının ötesinde aşkın bir boyutunun var olduğunu göstermektedir. Nitekim Âkif’in dikkat çektiği husus, ahlâkın insanda zuhur eden ancak Allah tarafından gönderilmesi dolayısıyla insanı aşan bir yönünün olduğuna delalet etmesi olduğu düşünülmektedir. Bu iki yön, sabit kalan tarafıyla, insanın yapıp etmelerinde sürekli değişen tarafın tahakkuk ettirilmesiyle açığa çıkmaktadır.

Onun fikriyatında; takva ehli olmak, azim ve gayret etmek, sa’ye sarılmak, Allah’a güvenmek, ümitvar olmak gibi tüm kavramlar toplamda, şahsiyet mefhumunu inşa etmektedir. Esasen her biri, iyi bir insan, iyi bir Müslüman olmak konusunda bizlere yol göstermektedir. Bu bağlamda Âkif için Kur’an’ı Kerim ve hadislerle birlikte topyekün din hem hayatın ve ahlâkın düzenleyicisi hem de insanı Allah’a yakınlaştıran yol hükmünde olmuştur.

Hülasa, Âkif'in kendi döneminde tanık olduğu zorluklar, dinle temellendirdiği ahlâk anlayışı neticesinde, imanını kuvvetlendirmiş, ahlâkın yükseldiği bir düzlemi insanlara sunmuştur. İslâm'ın, çağları aşan ve tüm insanlığa gönderilen bir din olması, esasen Âkif'in bizatihi gösterdiği gibi hayatın her alanına intikal ettirilebilen, insanın kendisini yetkinleştirebildiği bir hayat nizamını sunmaktadır. Buradan hareketle, böylesi bir ahlâk anlayışının, günümüzde farklı şekillerde devam eden ahlâki problemlerin çözümüne katkı sağlayacağı, bu makalenin çıktısı olarak ifade edilebilir.

Kaynakça

- Akpınar, A. (2009). Mehmet Âkif'in Kur'an tasavvuru. 1. *Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Bildiriler Kitabı*, Burdur: Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi, Yıldız, G., Yıldırım M. Zeki, Kazan, Ş., Okuyan, H. Y. (ed.), 1, s.75-85.
- Akpınar, A. (2013). Vahyin aydınlığında yaşayan adam: Mehmet Âkif. Vefatının 75. Yılı Anısına Mehmet Âkif Ersoy, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Kurt, F., (haz.) s.25-40.
- Akseki, A. H. (2016). *Ahlâk dersleri*. (Tashih) Memiş, Sedat. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Akyıldız, G. (2024). İslâm ve İstiklâl şairi: Mehmed Âkif Ersoy ve Muhammed İkbal'in Eserlerinde özgürlük ve milliyet kavramları. *150 Yaşında Mehmed Âkif. Ankara: Mehmet Âkif İnan Vakfı Yayınları*, Tuğrul, M. ve Yıldırım, H. (ed.) s.203-208.
- Arıcan, M. K. (2021) Mehmet Âkif'te İslâm düşüncesinin temel problemi olarak sorunlu tevekkül anlayışı ve eleştirisi. *Mehmet Âkif Ersoy Bilgi Şöleni 6, Mehmet Âkif ve Gölgele*. Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, s.76-83.
- Aristoteles, (2014). Nikomakhos'a Etik. (çev.) Babür, S. BilgeSu Yayınları.
- Bayraktar, L. (2014). *Değerler buhranı karşısında Mehmet Âkif Ersoy*. Mehmet Âkif Ersoy Bilgi Şöleni 6, Mehmet Âkif ve Gölgele, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, s.179-183.
- Cüncü, el E. (2020). *Sultan II. Abdulhamid Han ve Hilafet-i İslâmiyye: Çağdaş dönemde en büyük hatanın tashihi*. Küresel Kitap Yayıncılık.
- Doğan, D. M. (2009). *Camideki şair Mehmed Âkif*. Yazar Yayınları.
- Doğan, (2013). Mehmet Âkif Ersoy Hayatı, Mücadelesi, Eseri ve Tesirleri", Vefatının 75. Yılı Anısına Mehmet Âkif Ersoy. DİB Yayınları, s.7-24.
- Doğan, (2014). Doğan Büyük Türkçe Sözlük. Yazar Yayınları.
- Durak, N. (2016). Mehmed Âkif Ersoy'un düşünce dünyası'nda ahlâk, erdemler ve medeniyet ilişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(37), 151-169.
- Düzdağ, M. E. (2020). *Mehmed Âkif Mısır hayatı ve Kur'an Meali*. Gonca Yayınevi.
- Erdem, H. (1996). *Son devir Osmanlı düşüncesinde ahlâk (Tanzimattan Cumhuriyete Kadar)*. Sebat Ofset Matbaacılık.
- Erdem, (2015). *Ahlâk felsefesi*. HÜ-ER Yayınları.
- Ersoy, M. Â. (1327). "Hasbihal", *Mehmed Âkif Ersoy'un Makaleleri içinde* (haz.) Abdulkadiroğlu, A., Abdulkadiroğlu, N. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ersoy, (1913). "Bu Devlet Yıkılırsa, İslâm Alemi Biter... Bizi Ancak Eğitim Kurtarır.", *Süleymaniye Camii Kürsüsünden, Mehmed Âkif Ersoy Tefsir Yazıları ve Vaazlar*, (haz.) Düzdağ, M. Ertuğrul. (2012). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ersoy, (1920). "Müslüman, Dinine Sarılırsa, Yükselir... Geri Kalmamız Dinden Değil, Bizden!", *Kastamonu Kazalarında - İstiklal Savaşı İçinde, Mehmed Âkif Ersoy Tefsir Yazıları ve Vaazlar*, (haz.) Düzdağ, M. Ertuğrul., (2012). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ersoy, (1944). *Kur'an'dan ayetler*. (neş.) Doğrul, Ömer Rıza. Yüksel Yayınevi.
- Ersoy, (1983). *Modernleşmek mi? İslâmlaşmak mı?*. İhya Yayınları.
- Ersoy, (2012). *Kur'an Meali Fâtıha Surei-Berâe Suresi*. (haz.), Şentürk, R., Köksal, A. C. Mahya Yayınları.
- Ersoy, (2014). *Berlin hatıraları*. (çev.) Çetin, Ender. Özel Ofset.
- Ersoy, (2021). *Safahat*. haz. D. Mehmet Doğan. Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Fahri, M. (2004). *İslâm ahlâk teorileri*. (çev.) İskenderoğlu, M., - Arkan, A. Litera Yayıncılık.
- Fârâbî. (1993). *Mutluluk yoluna yönelme*. (çev.) Özcan, H. Anadolu Matbaacılık.
- Fârâbî. (2015). *İlimlerin sayımı*. (çev.) Arslan, A. Divan Kitap.
- Gazzâlî. (1974). *Ahlâk ölçüleri*. (çev.) Arslantürkoglu, A., Sağlam Kitabevi.
- İbn Rüşd. (2020). *Felsefe-din ilişkileri*. (çev.) Dönmez, S., Dergâh Yayınları.
- Kabaklı, A. (2003). *Mehmet Âkif*. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kant, I. (2015). *Ahlâk metafiziğinin temellendirilmesi*. (çev.), Kuçuradi, İ. Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kayhan, M. (2022). *Mehmed Âkif'in Eserlerinde Kur'an ve Tefsir*. Üniversite Yayınları.
- Kerimoğlu, Ö. (2025). Mehmet Âkif Ersoy ve Ahlâk Felsefesi, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(27), 100-132.
- Kılıç, Recep. (1993). Ahlâki temellendirme problemi. *Felsefe Dünyası*, 8, 67-78.
- Kılıç, R. (1998). *Ahlâkın dini temeli*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kumsar, İ. A. (2020). *Safahat'ta özlü sözler*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kuntay, M. C. (2005). *Mehmed Âkif*. L&M Yayınları.
- Kurtoglu, M. (2018). *Taceddin Dergâhı'nda İstiklâl Şairi Mehmet Âkif*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Okay, M. O. (2017). *Silik fotoğraflar: Portreler*. Dergâh Yayınları.
- Özçelik, M. (2007). *Mehmet Âkif'in Batı'ya Bakışı*. Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, ss. 194-203.
- Sarihan, Z. (1996). *Mehmet Âkif*. Kaynak Yayınları.
- Tansel, F. A. (1945). *Mehmed Âkif: Hayatı ve eserleri*. Kanaat Kitabevi.
- Tatar, B. (2008). "Ahlâkın Kaynağı", *İslâm'a Giriş: Ana Konularıyla Yeni Yaklaşımlar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Erul, Bünyamin., (ed.) s.193-210.

- Topçu, Nurettin. (1959). *Garbın ilim zihniyeti ve ahlâk görüşü*. Milliyetçiler Derneği Neşriyatı.
- Topçu, (2020). *Mehmet Âkif*. Dergâh Yayınları.
- Truçi, Betim. (2023). Mehmet Âkif Ersoy'un Ahlâk Anlayışı, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Ülken, H. Z. (1963). Türkiye'nin modernleşmesi ve bu hareketin öncüleri olan Türk düşünürleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, XI, s.27-30.
- Ülken, (2008). *Millîyet ve tarih şuuru*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ülken, (2015). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ülken, (2016). *Ahlâk*. Doğu Batı Yayınları.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Kâri Nevâî: Ali Şîr Nevâyî'ye Ait Olduğu Düşünülen Bir Müzik Eseri

Kâri Nevâî: A Musical Composition Attributed to Ali-Shir Nava'i

Abdullah Bera KÜRTÜL¹

Makale Bilgisi

¹ Araştırma Görevlisi, Ankara
Müzik ve Güzel Sanatlar
Üniversitesi, Ankara /Türkiye
ORCID: [0000-0001-9703-9910](https://orcid.org/0000-0001-9703-9910)
E-Mail:
abdullah.kurtul@mgu.edu.tr

Sorumlu Yazar:
Abdullah Bera KÜRTÜL

Haziran 2025

Cilt:5

Sayı:1

DOI: [10.5281/zenodo.15769331](https://doi.org/10.5281/zenodo.15769331)

Citation:

Kürtül, A.B. (2025). Kâri Nevâî:
Ali Şîr Nevâyî'ye ait olduğu
düşünülen bir müzik eseri. GAB
Akademi, 5(1), 99-113.

Öz

Nitel bir araştırma özelliği gösteren bu çalışmada nitel veri toplama yöntemlerinden olan doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Söz konusu yöntem sayesinde Kâri Nevâî isimli eserin notasına ulaşılmış ve eserde yer alan dörtlü ve beşliler gibi makamsal unsurlar incelenmiştir. Aynı şekilde bu yöntem Nevâyî ve Nevâyî'nin müziğe olan yaklaşımı hakkında bilgi edinmek amacıyla kullanılmıştır. Bulguları üç bölüme ayrılan bu çalışmanın ilk bölümünde Nevâyî'nin hayatı ve edebî kişiliği hakkında bilgiler yer almaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde Nevâyî'nin müzik ile ilişkisi incelenmiştir. Bu bölümde, Nevâyî'nin dönemin müzik kültürü üzerindeki etkisi ve Nevâyî'nin saray çevresindeki müzikle kurduğu bağlantı değerlendirilmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise Kâri Nevâî isimli eserin Nevâyî'ye aidiyeti üzerine yapılan değerlendirmeler ele alınmış ve eser Türk müziği makam sistemine göre yeniden notaya alınıp makamsal olarak analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda Nevâyî'nin, dönemin müzik anlayışı içerisinde önemli bir isim olduğu görülmüştür. Aynı şekilde Nevâyî tarafından bestelendiği düşünülen Kâri Nevâî'ye ait olan notanın Türk müziği makam sisteminden farklı olduğu anlaşılmıştır. Eser, Türk müziği makam sistemine göre yeniden notaya alındığında Türk müziği ses sistemi içerisinde bulunan dörtlü ve beşlilerin eser içerisinde kullanıldığı görülmüştür. Bu çalışmanın, Nevâyî ve dönemin müzik anlayışına yönelik araştırmaların yanı sıra Türk ve Özbek müziği üzerine yapılacak araştırmalara çeşitli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ali Şîr Nevâyî, Kâri Nevâî, Özbek Müziği, Türk Müziği.

Abstract

This study aims to examine the piece Kâri Nevâî, which is believed to have been composed by Ali-Shir Nava'i, within the framework of the Arel-Ezgi-Uzdilek system in terms of its maqam characteristics. The study particularly focuses on identifying the tetrachord and pentachord structures used in the composition. Furthermore, by analyzing the seyir (melodic progression) of the piece, the research seeks to determine which Turkish maqam it most closely resembles, thereby drawing conclusions about the similarities and differences between compositions of Uzbek music and the Turkish maqam system. As a qualitative study, the document analysis method, one of the qualitative data collection techniques, was employed. Through this method, the score of Kâri Nevâî was obtained, and the maqam elements within the composition, such as tetrachords and pentachords, were examined. Additionally, this method was utilized to gather information about Nava'i and his approach to music. This study, divided into three sections, includes information about Nava'i's life and literary personality in the first section. In the second section, Nava'i's relationship with music is examined, evaluating his influence on the musical culture of his time and his connection with music in the court environment. In the final section, evaluations regarding the attribution of the piece titled Kâri Nevâî to Nava'i are discussed. The piece has also been transcribed into notation according to the Turkish music maqam system and analyzed in terms of its maqam characteristics. The results of the study reveal that Nava'i was an important contributor to the musical understanding of his time. Furthermore, the analysis indicates that the musical notation of Kâri Nevâî, believed to have been composed by Nava'i, differs from the Turkish music maqam system. However, when the composition was transcribed according to the Turkish music maqam system, it was observed that the tetrachords and pentachords within the Turkish sound system were utilized in the work. This study is expected to contribute to research on Nava'i, the musical culture of his era, and future studies on Turkish and Uzbek music.

Keywords: Ali-Shir Nava'i, Kâri Nevâî, Uzbek Music, Turkish Music.

Giriş

Birbirinden farklı birçok milletin etkisi ile güncel halini almış olan Türk müziği, oldukça eski bir tarihî oluşum sürecine sahiptir. Türklerin yaklaşık 1000 yıllık bir tarihsel süreç içerisinde doğudan batıya doğru gerçekleştirdiği göç ve fetih hareketleri, söz konusu oluşum sürecinin zenginleşmesini sağlayan temel unsur olarak görülebilir. Bu doğrultuda Türk tarihinin ve kültürünün ana kaynağı olarak görülebilen Orta Asya, pek çok sanat dalı ile birlikte müziğin de ilk gelişim evrelerinin tamamlandığı merkez olarak görülmektedir (Vural, 2020, s.7).

Orta Asya'da bulunan; Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerin müzik kültürlerinin doğrudan veya dolaylı olarak Türkiye'de icra edilen Türk müziği kavramı ile bağlantılı olduğu aşıkardır. Özellikle bu coğrafya içerisinde kullanılan müzik sistemlerinin kaynağı olan (Özkan, 2003, s.410) makamlar ve bu ülkelerde icra edilen enstrümanların aynı olması ile birlikte birbirlerine ismen veya şeklen benzerlik göstermeleri de bu bağlantının en belirgin örneklerindendir. Yukarıda sıralanan ülkeler arasında yer alan Özbekistan da müzik kültürü açısından Türk müziği ile ilişkilendirilebilecek bir yapıya sahiptir.

Doğuda bulunan birçok müzik kültüründe rastlanan halk müziği ve sanat müziği ayrımı, Özbek müziğinde de kendisini göstermekte ve Özbek müziğinin müzikal miras bakımından iki ana türde ele alınmasını sağlamaktadır (Samaraliyeva, 2021, s.951). Söz konusu müzikal türler içerisinde bulunan; suvora,¹ doston² ve katta ashula³ gibi formlar içerisinde bulunan eserler, birbirinden farklı pek çok Özbek bestekar tarafından bestelenmiş ve kayıt altına alınabilmiş de laedri olarak nesilden nesile aktarılan eserler de mevcuttur. Bu eserlerden bir tanesi de Buhara'da yaşamış müzisyenler tarafından Ali Şîr Nevâyî'ye (ö.1501) ait olduğu belirtilen (Fıtrat, 2016, s.55) *Kâri Nevâî* isimli saz eseridir.

Bu çalışmada, *Kâri Nevâî* eserinin Türk müziği makam sistemi özelinde ne şekilde bestelenmiş olduğu anlaşılmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda *Kâri Nevâî*'nin hangi makamda bestelendiği ve eser içerisinde kullanılan dörtlü ve beşli kullanımları, Arel-Ezgi-Uzdilek sistemine göre tespit edilecektir. Çalışma, Türk ve Özbek müzikleri arasındaki etkileşim başta olmak üzere Nevâyî'nin müziğe bakış açısının daha iyi anlaşılabilmesi açısından da önem arz etmektedir.

1. Ali Şîr Nevâyî'nin Hayatı ve Edebî Kişiliği

Soy olarak Uygur Türklerinden olduğu ifade edilen Ali Şîr Nevâyî, 9 Şubat 1441 tarihinde Herat'ta dünyaya gelmiştir (Kut, 1989, s. 449). Babası ve dedesi gibi kendi soyundan olan atalarının Timuroğulları saraylarında görev yapmalarından dolayı sarayda doğan ve saray ortamına yakın olan Nevâyî, 1447 yılında Herat'ta çıkan kargaşadan dolayı babası ile birlikte Irak'a gitmek zorunda kalmıştır (Bulut, 2017, s.24). 1452 yılına gelinceye kadar Herat'ın dışında hayatını sürdürdüğü anlaşılan Nevâyî, 15 yaşına geldikten sonra süt kardeşi olan Hüseyin Baykara (1470-1506) ile birlikte Meşhed'de Emir Timur'un (1370-1405) büyük torunu ("Ebü'l-Kasım Bâbü Mirza", 2024) Ebü'l-Kasım Bâbü Mirza'nın (1449-1457) hizmetine girdi (Bulut, 2017, s.24).

Ebü'l-Kasım Bâbü Mirza'nın 1457 yılındaki vefatından sonra Hüseyin Baykara Merv şehrine döndü fakat Nevâyî, Meşhed'de kalıp eğitimine devam etti. Nevâyî, bu süre zarfı içerisinde İmam Rızâ Medresesi'nde birçok İranlı alim ve şairle tanışarak kendisini geliştirme fırsatı buldu (Kut, 1989, s.449). Babasının vefatından sonra Herat'a dönen Nevâyî, Hüseyin Baykara'nın 1469 yılında Horasan'a hakim olmasıyla birlikte sarayda mühürdarlık görevini yürütmeye başladı (Adıgüzel, 2010, s. 109). Bu tarih itibarıyla devlet işleriyle ilgilenen Nevâyî, vefat ettiği tarihe kadar Hüseyin Baykara'nın hizmetinde görev aldı. Kaleme aldığı eserlerin bir kısmını Hüseyin Baykara'ya özel olarak yazan Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâis* isimli tezkiresinin⁴ sekizinci bölümünü de direkt olarak Hüseyin Baykara'ya ayırmıştır (Kut, 1989, s.449-450).

Üstlendiği mühürdarlık görevini belli bir süre sonra Emir Şeyhim Süheylî'ye (ö.1491'den sonra) bırakan Nevâyî, devlet görevine daha üst bir rütbe olan divan beyliğine atanarak devam etti. 1490 yılına kadar başarıyla bu görevi sürdüren Nevâyî'nin, edebiyat alanındaki çalışmalarına ise gerçek anlamda 1476 yılından sonra başladığı ifade edilmektedir (Bulut, 2017, s.25).

¹ Harezm bölgesinde oldukça popüler olan, güfteleri Nevâyî ve Muhammed Rızâ Âgehî (ö.1874) gibi klasik şairlerin gazellerinden oluşan bir Özbek klasik müziği formu (*Melodies from Uzbekistan - Uzbek Folk Musical Heritage*, 2015, s. 16).

² Nesilden nesle sözlü veya düz yazı olarak aktarılan destanların sanatsal bir üslup ile melodik bir biçimde icra edilmesinden doğan Özbek klasik müziği formu (Akbarovich & Muhammadovich, 2018, s. 211).

³ Güftesi; dinî, tasavvufî ve daktik öğelerin yer aldığı gazellerden oluşan ve genellikle tiz perdelerde icra edilen Özbek klasik müziği formu ("Katta ashula", 2024).

⁴ Türk edebiyatında şair biyografilerini içeren eserler tezkire olarak adlandırılmaktadır (Uzun, 2012, s. 69).

Henüz çocuk yaşlarındayken bile dönemin ünlü şairleri ile mektuplaşan ve Molla Câmî (ö.1492) gibi dönemin ünlü sanatkarlarıyla dostluk kuran Nevâyî, ilk şiirlerini Farsça kaleme almıştır. Farsça ile birlikte Arapça ve Türkçeyi de son derece iyi bilen Nevâyî, eserlerini daha sonra Türkçe olarak kaleme almıştır (Adıgüzel, 2010, s.110). Hayatı boyunca devlet adamlığı ve edebiyatçı kişiliğini ön planda tutan Nevâyî, 1501 yılında hayatını kaybetmiş ve Kudsîye Camii'nin yanında kendisinin inşa ettirdiği türbeye defnedilmiştir (Kut, 1989, s.450).

Çocukluk yaşından hayatının sonuna kadar edebiyat ile iştigal eden Nevâyî, toplamda 7 adet divan ve 6 adet mesnevi ile birlikte farklı muhtevalara sahip dinî ve ladîni eserler kaleme almıştır (Adıgüzel, 2010, s.112-115). Özbek edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen (Umurzakov, 2024, s.7) Nevâyî'nin farklı zaman dilimleri içerisinde farklı isimler halinde bir araya getirdiği divanları; *Bedâiü'l-Bidâye*, *Nevâdirü'n-Nihâye*, *Garâibü's-Sıgar*, *Nevâdirü's-Şebâb*, *Bedâiü'l-Vasat*, *Fevâidü'l-Küber* ve *Hazâinü'l-Meânî* olarak belirtilmektedir. Nevâyî'nin bu divanlar haricinde bir de Farsça olarak kaleme aldığı bir divanı mevcuttur (Kut, 1989, s.450-451). Mesneviler ise; *Hayretü'l-Ebrâr*, *Ferhâd ü Şîrîn*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Seb'a-i Seyyâre*, *Sedd-i İskenderî* ve *Lisânü't-Tayr* olarak sıralanmaktadır (Adıgüzel, 2010, s.113). Bu eserlerin haricinde; *Nesâ'imü'l-Mahabbe* ve *Mecâlisü'n-Nefâis* adındaki tezkireler; *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*, *Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir* ve *Hâlât-ı Pehlevân Muhammed* adındaki biyografik eserler; *Çihil Hadis*, *Sirâcü'l-Müslimîn*, *Münâcât*, *Mahbûbü'l-Kulûb* ve *Nazmü'l-Cevâhir* adındaki dinî eserler; *Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ*, *Târîh-i Mülûk-i 'Acem* ve *Zübdetü't-Tevârîh* isimindeki tarihi eserler; *Vakfiyye* ve *Münşe'at* isimindeki belgeler; *Risâle-i Muammâ*, *Mizânü'l-Evzân* ve *Muhâkemetü'l-Lügatayn* isimindeki dil ve edebiyat eserlerinin de Nevâyî tarafından kaleme alındığı aktarılmaktadır (Bulut, 2017, s.31-37).

Osmanlı şairleri tarafından üstat olarak kabul edilen, şiirlerine yıllar boyunca farklı nazireler yazılan ve Orta Asya Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde son derece önemli bir isim olan (Kut, 1989, s.450) Nevâyî'nin kaleme aldığı şiirlere göz atıldığı takdirde bu şiirlerin genellikle aşk ve sevgili kavramlarını barındırdığı direkt olarak göze çarpmaktadır (Çetindağ, 2002, s.32). Yaşadığı dönemin ve bulunduğu coğrafyanın sanatsal ve kültürel anlamda zirveye taşınmasında büyük etkisi olduğu ortada olan (Recepova, 2019, s.210) Nevâyî'nin, kültürel birikimi içerisinde edebiyat haricindeki alanların da bulunmuş olabileceği düşünülebilir. Bu alanlardan bir tanesi de hiç şüphesiz Nevâyî'nin şiirlerinde çoğunlukla yer verdiği aşk ve sevgili kavramlarının edebî anlayış içerisinde sıklıkla kesiştiği sanatsal kavram olan müziktir.

2. Ali Şîr Nevâyî ve Müzik

Nevâyî'nin yaşadığı dönem ve coğrafyada, sanatın çeşitli dallarıyla ilgilenen kişilerin yalnızca bir sanat dalına odaklanması nadir görülen bir durumdur. Kaynaklarda yer alan bilgilere göz atıldığı takdirde Nevâyî'nin de sadece edebiyat ile ilgilenmediği anlaşılmaktadır. Uygur asıllı babası (Ercilasun, 2004, s.410) Gıyaseddin Kîçine Bahadır'ın (ö.?) Herat'taki evlerinde şairler, ressam ve müzisyenleri toplaması (Büyük Sovyet Ansiklopedisi, 1935, akt., Levend, 1965, s.48) Nevâyî'nin henüz çocuk yaşlarında müzik ile yakından tanışmış olmasına vesile olmuştur. Dayısı Muhammed Ali Garîbî'nin (ö.?) de bir musikişinas olduğu bilinen Nevâyî'nin (Fıtrat, 2016, s.54), ilerleyen yıllarda sarayda görev aldığı dönem içerisinde birçok şair, ressam ve musikişinas ile birlikte neredeyse her gün sanat meclislerinde bir araya geldiği de belirtilmektedir (Boldirev, 1957, s.31-33, akt., Caferoğlu, 1984, s.216). Muhammed Bâbü'r'ün (1526-1530) ifadeleri de ayrıca Nevâyî'nin müzik ile olan ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bâbü'r'ün Nevâyî ile ilgili olarak müzik sahasında iyi şeyler bestelediğini ve güzel nakışlar ile güzel peşrevlerin bestekarı olduğunu ifade etmesi bunun örneklerindendir (Arat, 1987, s. 186, akt., Şen, 2014, s.46).⁵ Bâbü'r, Nevâyî'nin müzik yönü ile ilgili daha geniş tafsilatlı şu bilgileri de eklemektedir:

Fazıl ve hüner ehilleri için, Ali Şîr Bey kadar mürebbî ve hâmi olan bir adamın hiç bir zaman zuhur ettiği mâlûm değildir. Sazda ileri gelenlerden Üstad Kul Muhammed, Şeyhî ve Hüseyin Êdî, Ali Şîr Bey'in terbiye ve himâyesi ile bu derece terakkî ve şöhret bulmuşlardır. Üstad Behzad ve Şah Muzaffer resimde Ali Şîr Bey'in gayret ve ihtimamı ile bu derece meşhur ve mâruf oldular. Bu kadar hayırlı işlerde pek az kimse bu derece muvaffak olabilir. (Arat, 1987, ss. 186-187, akt., Şen, 2014, s. 46)

Alıntudan anlaşıldığı üzere dönemin müzik alanındaki ileri seviyedeki enstrüman icracılarının Nevâyî sayesinde şöhret ve şan buldukları bilinmektedir. Bu durum da Nevâyî'nin, yaşadığı dönemde müziğe ve müzik icracılarına verdiği değeri göstermektedir. Kaynaklarda Nevâyî'nin, Üstad Kul Muhammed (ö?) ve Hüseyin Êdî (ö.?) gibi devrin önde gelen sanatçılarından musîkî hakkında daha fazla teorik bilgiye erişebilmelerini sağlamak amacıyla yine devrin önde gelen dört büyük ilim adamına musîkî hakkında dört adet risale yazdırdığı aktarılmaktadır. Ancak Nevâyî, söz konusu risalelerin devrin ilim çevresi tarafından uygun görülmediği için son olarak beşinci risaleyi Abdurrahman Câmî'ye (ö.1492) yazdırdığını *Hamsetü'l-Mütehayyirîn* isimli eserinde belirtmiştir (Fıtrat, 2016, s.58).

⁵ Nevâyî'nin *İsfahânî* isimli bir eserin bestekarı olduğu belirtilse de (Baxromovna, 2023, s. 47) bu konuyla ilgili ayrıntılı ve kesin bilgilere ulaşılamamıştır.

Ud ve tanbur icra etmesi ile birlikte aynı zamanda sesi ile de eser icra ettiği ifade edilen (Elbrusovich, 2024, s. 24) Nevâyî'nin, müziğin nazari boyutu ile ilgilenen Mevlâna Bennâî (1453-1512) gibi müzikologların yanında zaman geçirdiği de kaynaklarda belirtilmektedir. Nevâyî'nin, müzikoloji haricinde şairliği ve tarihçiliği ile de tanınan Bennâî ile (Khwandamir, 1994, s. 524, akt., Altier, 2011, s. 259), müzik ile ilgili hususlarda zaman zaman şakalaştığı ve ona bu konularda takıldığı da ayrıca aktarılmaktadır (Şen, 2014, s. 47). İcracılığı ile birlikte müzik nazariyatı ve müzik tarihine de kuvvetli şekilde vakıf olduğu belirtilen (Xamdanova, 2023, s. 459) Nevâyî'nin söz konusu müzikal birikime, Bennâî benzeri, çevresinde bulunan kişilerin katkı sağladığı ifade edilebilir. Zeynüddin Mahmûd-i Vâsîfî'nin (ö.1551 veya 1566), *Bedâiü'l-Vekâyi* isimli eserinde, Nevâyî'nin müzik alanındaki bilgisinin çok fazla olduğunu ve Fârâbî'nin (ö.950) eğer o dönemde hayatta olsaydı onun öğrencisi olabileceğini ifade etmesi gibi hususlar (Abdumajidova, 2022, s. 254) Nevâyî'nin müzik alanındaki bilgisini anlayabilmek amacıyla oldukça önemlidir.

2. 1. Ali Şîr Nevâyî'nin Edebî Kimliği Çerçevesinde Müzik

Müzik, Nevâyî'nin hayatında edebî çerçevede oldukça önemlidir. Zeynel Abidin el-Hüseynî'nin (ö.1519) kaleme aldığı *Müziğin İlmî ve Amelî Kanunları* isimli risaleyi Nevâyî'ye ithaf etmesi (Sharipova & Hasanboyeva, 2022, s.90) ve Nevâyî'nin hocası olarak kabul edilen (Okumuş, 1993, s.95) Abdurrahman Câmî'nin Nevâyî'nin isteği üzerine *Risâle-i Mûsikî* isimli nazariyat kitabını yazması (Sharipova, 2023, s.14), müziğin Nevâyî özelinde edebiyat ile kesiştiğini ortaya koyan örneklerdendir. Nevâyî'nin özellikle müziğin teorik temellerini bilmeden iyi bir şair olmanın imkânsız olduğunu belirtmesi de (Umurzakov, 2024, s.11) onun edebiyat kimliği ile müzikal kimliğini ne derece yüksek bir biçimde birleştirmiş olduğunu kanıtı niteliğindedir.

Bu değerlendirmelere ek olarak Nevâyî'nin kaleme aldığı eserlerinde müzik ile ilgili ifadelere sıklıkla yer vermesi oldukça önemlidir. Nevâyî, bu eserlerden bir tanesi olan *Mecâlisü'n-Nefâis* isimli tezkirede Hoca Yusuf Burhan (ö.?) isimli bir musikişinastan bahsetmekte ve bu kişinin kendisinin müzik alanındaki hocası olduğunu da ayrıca kaydetmektedir (Levend, 1965, s.227). Bununla birlikte Nevâyî'nin, *Hâlât-ı Pehlevân Muhammed* adlı biyografiyi, on iki makam sisteminin gelişmesinde büyük katkıları olduğu belirtilen bestekar Pehlevân Muhammed'e (ö.1492) ithafen yazdığı da bilinmektedir (Xamdanova, 2023, s.461).⁶ Nevâyî'nin, *Mecâlisü'n-Nefâis* gibi eserlerde sıklıkla yer verdiği müzik terimleri ve terimlerin yer aldığı eserler, Lira Mairambek Kyzy tarafından şu şekilde örneklenmiştir (Kyzy, 2021, s.158-169):

Mecâlisü'n-Nefâis: Mûsikî, sazende, tanburacı, nakkâreci, tanbur, gıçek,⁷ kanun, mûsikî bagla-⁸

Mîzânü'l-Evzân: Edvar, arguştek.⁹

Garâibü's-Sıgar: Usul, hicaz, uşşak, kük,¹⁰ terane,¹¹ muganni, mutrib, çal-¹² kökte-¹³

Fevâidü'l-Kiber: Beyati, mahur, rast, horasan, nihavend, niriz,¹⁴ hüseyini, sipâhân,¹⁵ ulug yır,¹⁶ mutrib, yatugançı,¹⁷ yırav,¹⁸ kopuz, ud, tar, yatugan, çeng, kopsa-¹⁹

⁶ Nevâyî'nin ifadesine göre çok iyi bir bestekar olan Pehlevân Muhammed'in bestelerine ulaşamamıştır (Eraslan, 1977, s. 100).

⁷ Özbek, Tacik, Türkmen, Kafkas ve Uygur halkları tarafından kullanılmış olan telli bir enstrümandır ("G'ijjak", 2024).

⁸ Mûsikî bagla- fiili beste yapmak anlamına gelmektedir (Kyzy, 2021, s. 169).

⁹ Eskiden kullanılmış bir usul. Mîzânü'l-Evzân'da yer alan bu kelimenin Rum müellifler tarafından yanlışlıkla "urguştek" olarak isimlendirildiği belirtilmektedir (Heyet, 2021, s. 60). Arguştek aynı zamanda Ahlat yöresinde; Harkuşta, Karakuşhani ve Herkuşte olarak da isimleriyle de bilinen, ağır bir tempo ile başladıktan sonra giderek hızlanan müzikli bir oyundur (Erkek Oyunları, t.y.).

¹⁰ Kük, küğ veya küy olarak ele alınabilecek olan bu terim; şarkı, melodi veya akort etmek gibi anlamlara gelmektedir (Clauson, 1972, s. 709).

¹¹ Farsça bir kelime olan terâne kelimesi; nağme, ezgi ve ahenk anlamlarına gelmektedir.

¹² Çal- fiili, Nevâyî tarafından güncel Türkçe'de olduğu gibi enstrüman icrasını belirtmek amacıyla kullanılmıştır.

¹³ Küğ kökünden türetildiği belirtilen kökte- fiili (Kyzy, 2021, s. 168), kügle- fiili ile aynı olup akort etmek anlamına gelmektedir (Clauson, 1972, s. 711).

¹⁴ Seyir olarak da incelendiği takdirde nikriz makamının eski isimlendirilmesi olarak değerlendirilebilir. Bkz. (Uslu, 2017, s. 663) ve (Sezikli, 2017, s. 132).

¹⁵ Büyük ihtimalle isfahan makamını niteleyen isimlendirme. Sipahan kelimesi ile ilgili ek bilgi için bkz. (Kahraman & Dağlı, 2010, s. 806).

¹⁶ Ulug yır ifadesinin, Özbek kaynaklarda bir tür Özbek müziği formu olan ashula ile aynı manada değerlendirildiği görülmektedir (Mirzayeva, 2023, s. 237). Ashula, bireysel veya koral olarak icra edilen, güfteleri coşku ve heyecan içeren gazellerden oluşan bir formdur ("Ashula", 2025).

¹⁷ Yatugan, Çağatay kültürü özelinde santur sazını nitelemektedir (Ögel, 2000, s. 350). Yatugançı ifadesi de santur icra eden anlamına gelmektedir.

¹⁸ Yırav kelimesi, hanende (Durgut, 1995, s. 641) ve destan icracısı (Aluç, 2019, s. 28) anlamlarına gelmektedir.

¹⁹ Kopsa- veya kopsal- fiilleri ud veya kopuz çalma eylemini nitelemektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 729).

Sedd-i İskenderî: Neva, pehlevî,²⁰ sürûd,²¹ türkî, çert-²²
Bedâyiü'l-Vasat: Irak, koşuk, rakkas, nakkare, def, terennüm iyle-²³
Hayretü'l-Ebrâr: Hey tülüğüm hey tulum.²⁴
Mahbûbü'l-Kulûb: Musannif,²⁵ çegâne,²⁶ erganun,²⁷ ney, sürûd tüz-²⁸ nagme körgüz-²⁹
Hâlât-ı Pehlevân Muhammed: Gûyende,³⁰ hanende.
Nevâdirü's-Şebâb: Hafız,³¹ rebab, rûd,³² saz, neva tüz-³³
Muhâkemetü'l-Lügateyn: Saz tüz-³⁴
Ferhâd ü Şîrîn: Yırla-³⁵

Görüldüğü üzere Nevâyî'nin müzik terimleri ve kavramlarını, kaleme aldığı eserlerde oldukça yoğun bir şekilde kullandığı ortadadır.³⁶ Söz konusu terimler ve kavramların içerisinde bulunduğu bu eserlerin haricinde Nevâyî'nin bizzat sadece müzik ile ilgili özel bir risale kaleme aldığı söyleniyor olsa da (Abdumajidova, 2022, s.254) bu konu hakkında kesin bir bilgi elde edilememiştir.

Kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle Nevâyî'nin, Özbek müzik kültürüne doğrudan veya dolaylı olarak önemli ölçüde katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır (Rajabov, 2006, akt., Abdumajidova, 2022, s.253). Kaleme aldığı eserlerde müzik ile ilgili terimlerin bulunması, yaşadığı dönemde birçok musikişinası desteklemesi ve onları himaye etmesi, Nevâyî tarafından kaleme alınan gazellerin Özbek klasik müziği içerisinde son derece önemli olan şeşmakam içerisinde güfte olarak kullanılması gibi hususlar Nevâyî'nin Özbek müziğine katkılarındanır. Tüm bu katkılara ek olarak bestesi Nevâyî'ye atfedilen *Kârî Nevâî* isimli bir müzik eseri de kaynaklarda mevcuttur.

3. Kârî Nevâî İsimli Müzik Eseri

Kaynaklarda müzikal birikimi içerisinde bestekarlık kimliğinin de var olduğu belirtilen Nevâyî'nin, *Kârî Nevâî* isimli bir saz eserinin bestekarı olabileceği ifade edilmektedir. *Kârî Nevâî*'nin gerçekten Nevâyî'ye ait olup olmadığı ile birlikte eserin isminin kökeni, Abdürreâûf Fitrat tarafından şu şekilde aktarılmaktadır:

Nevâî'nin musiki eserlerinden bizim zamanımıza dek yetişen var mıdır? Divanlarını, destanlarını ve bütün edebî eserlerini bugüne kadar çok iyi muhafaza etmiş olan bizler, musiki eserlerinden hiçbirini koruyamadık mı? Şimdi onların hiçbirisi yok mu? Abdurrahman Cami'den kalan *Nakş-ı Mulla* isimli eser bugüne kadar korunduğu halde, Babür gibi her şeyi beğenmeyen bir sanatşinas tarafından övülen Nevâî küyleri korunmadı mı? Bu soruya kesin bir cevap bulamadık. Elbette ki tamamıyla cevapsız da değiliz. Bizde *Kârî Nevâî* isimli bir küy vardır. *Harezm Musiki Tarihçesi*'nde *Nevâî* isimli bir küyden haber verildikten sonra küçük bir not düşülmüştür. "Yalnızca şunu söylemek istiyoruz. Dördüncü rakamda gösterilen *Nevâî* makamı, *Kadr-i Nevâî* adı ile bilinen bu makam, Harezm Özbek dutarcıları tarafından çok eskiden beri kullanılan bir makam olup Özbeklerin millî makamlarından olduğu *tevatüren* söylenmektedir".

²⁰ Halihazırda eser örneği bulunmayan bir makam (Türk Müziği Sözlüğü, t.y.).

²¹ Sürûd, Farsça terennüm anlamına gelmektedir ("sürûd", 2018).

²² Çert- fiili, Kırgız Türkçesi gibi (Çelik, 2022, s. 195) farklı Türk lehçelerinde müzik aleti çalma anlamına gelen bir fiildir.

²³ Terennüm iyle- fiili, güzel ve yavaş sesle şarkı icra etmek anlamına gelmektedir (Kyzy, 2021, s. 168).

²⁴ Bu ifade, Türkistan coğrafyasında düşün veya eğlence ortamlarında birtakım kimselerin ayağa kalkmak suretiyle oynayıp türkü söylediklerini belirten bir ifadedir (Kaçalın, 2011, s. 489).

²⁵ "Sınıflandıran" veya "tasnif eden" anlamlarına gelen musannif kelimesi aynı zamanda "besteci" anlamına da gelmektedir (Avcı, 2021, s. 276).

²⁶ Çegâne, ıklığ adındaki enstrümana Orta Asya'da verilen isimdir (İklığ, 2022).

²⁷ Erganun, Azerbaycan ve Anadolu'da kullanılan altı telli ve mızrapla icra edilen bir enstrümandır (Erganun, 2022).

²⁸ Sürûd kelimesinin terennüm etmek anlamına geldiği ifade edilmisti. Bu doğrultuda sürûd tüz- fiili de terennüm etmek anlamına gelmektedir.

²⁹ Nagme körgüz- fiili beste yapmak anlamına gelmektedir (Kyzy, 2021, s. 169).

³⁰ Farsça olan gûyende kelimesi, şarkı söyleyen kimse anlamına gelmektedir.

³¹ Türkistan coğrafyasında hafız kelimesinin, sesleri ile eser icra eden usta sanatçılar olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Uygur Türklerinde de hafız olarak isimlendirilen kişilerin, kendilerini müzik eserleri ve makamları korumaya adanmış sanatkarlar olduğu da ayrıca ifade edilmektedir (Mahmut, 2015, s. 41).

³² İran müziğinde kullanılan telli bir enstrüman ("Rud", 2024).

³³ Neva tüz- fiili, ezgi ve melodi icra etmek anlamında kullanılmıştır (Kyzy, 2021, s. 168).

³⁴ Saz tüz- fiili, saz icra etmek anlamına gelmektedir (Kyzy, 2021, s. 168).

³⁵ Yırla- fiili, şarkı söylemek anlamına gelmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 971).

³⁶ Başta Mecâlisü'n-Nefâis olmak üzere Mahbûbü'l-Kulûb ve Hâlât-ı Pehlevân Muhammed isimli eserlerin müzik ve sanat ile ilgili oldukça önemli eserler olduğu bilinmektedir. Söz konusu eserler müzik ile ilgili terimleri barındırmakla birlikte bestekar, şarkıcı ve sanatçıların hayatlarına ek olarak müzik ile ilgili teorik bilgiler de dahil olmak üzere daha farklı bilgileri de içermektedirler. Söz konusu eserlerdeki içerik ile ilgili ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. (Bahtiyor, 2020).

Harezmi Musiki Tarihçesi'nin saygıdeğer yazarları tarafından bu küyün Harezmi'de başlanmış olduğuyla ilgili haberi hemen kabul etmek zordur. Çünkü bu küyün eskiden beri Buhara'da da çalınmış olma ihtimali vardır. Hatta küyün Nevai eseri olduğu da söylenmektedir. Duyduğumuza göre; Fergana'da da *Karî Nevai* isimli eski bir küy varmış. Taşkent müzikçileri bu küye *Karî Nevâ* derler; fakat bu isim yanlıştır. Onlar *Karî Nevai* ismini bozmuşlardır. Söylediklerimizi özetleyecek olursak; bugün Özbekistan'ın çok yerlerinde *Karî Nevai* isimli bir küy vardır. Bu küyün çok eski bir küy olduğunu her açıdan söyleyebiliriz. Buhara'nın eski musikişinasları arasında bu küyün Nevai eseri olduğu söylenmektedir. İşte bu belgelerden sonra, sözünü ettiğimiz tüm *Karî Nevai* küyleri, Ali Şîr Nevai eseri olduğu ihtimali yükseliyor. (Fıtrat, 2016, s.54-55)

Abdürraûf Fıtrat'ın ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Taşkent'te bulunan musikişinaslar tarafından *Karî Nevâ* olarak isimlendirilen eserin yanlış şekilde isimlendirildiği ve eserin isminin aslında *Karî Nevai*³⁷ olduğu belirtilmektedir. Ayrıca söz konusu eserin Buhara'nın eski musikişinasları tarafından da Nevâyî'ye ait olduğunu ifade ettikleri görülmektedir. Ünlü fikir ve siyaset adamı Fıtrat da tüm bu bilgilerden yola çıkarak *Kâri Nevâî*'nin Nevâyî tarafından bestelenen bir eser olduğu ihtimalini oldukça yüksek bulmaktadır.³⁸

Bestekarı her ne kadar kesin olarak bilinmese de yüksek ihtimalle Nevâyî'ye ait olduğu ifade edilen *Kâri Nevâî*, sahip olduğu melodik yapı ile gerek Özbek gerekse de Türk müziği tarihi açısından önemli bir eserdir. Bu bağlamda *Kâri Nevâî*'nin içerdiği melodik ve makamsal yapının, Abdürraûf Fıtrat'ın ilk kez 1927 yılında Özbekistan Devlet Neşriyatı aracılığıyla 3053 adet olarak neşredilen (Fıtrat, 2016, s. 13) *Özbek Klasik Müziği ve Onun Tarihi* isimli eserinde yer verdiği nota üzerinden incelenmesi ve analiz edilmesi oldukça elzemdir. Söz konusu eser, araştırmacı Hüseyin Akbaş tarafından 2016 yılında Türkçe çevirisi gerçekleştirilmekle birlikte orijinal nüshası da dahil edilmek suretiyle *Özbek Klasik Müziği ve Tarihi* adı altında yeniden yayınlanmıştır.

Araştırma için gerekli olan *Kâri Nevâî*'nin notası, *Özbek Klasik Müziği ve Tarihi* isimli kitabın; 56, 57, 114, 141 ve 250. sayfalarında yer almaktadır. Söz konusu notalar incelenmiş ve eserin notası, Arel-Ezgi-Uzdilek sistemine göre makamsal açıdan analiz edilebilmesi adına düğâh perdesi üzerine göçürülerek yeniden istinsah edilmiştir. Eserin orijinal notasının istinsahı, çalışmanın ekler kısmında bulunmaktadır.³⁹

³⁷ Veya fonetik kaygılardan dolayı bu çalışmada da tercih edilen şekliyle *Kâri Nevâî*.

³⁸ İçerisinde bulunduğu sanat alanında söz sahibi olmuş olan isimlerin, üstün yeteneklerinden dolayı yüceltilmesine birçok kültürde rastlanmaktadır (Baloğlu, 2021, s. 57). Bu durumun müzik alanında da oldukça etkili olduğu ve bestekarı bilinmeyen eserlerin tarihte yer alması üstün yetenekli sanatkarlara atfedildiği bilinmektedir. *Kâri Nevâî*'nin esasında tam olarak Nevâyî'ye ait olup olmadığı bilgisi son derece zor bir cevap barındırmaktadır ve bu araştırmanın temel problemi değildir. Elde edilebilmiş bulgular bu konu hakkında kısmi ipuçları sağlasa da yine de bu bestenin Nevâyî'ye kesin olarak ait olduğunun ifade edilmesi doğru gözükmemektedir.

³⁹ *Kâri Nevâî*'ye ait olan orijinal notaya 1993 yılında Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi "Fan" Yayınları tarafından basılan *Özbek Klasik Müziği ve Onun Tarihi* isimli eserde rastlamak mümkündür (Fıtrat, 1993, s.42). Söz konusu nota bu makalenin ekler kısmında Ek-4 başlığı ile bulunmaktadır.

3. Kârî Nevâî'nin Makamsal Analizi

Kârî Nevâî

Beste: Ali Şîr Nevâî (?)
İstinsah: Abdullah Bera Kürtül

Şekil 1. Kârî Nevâî'nin Birinci Sayfası

Şekil 2. Kâri Nevâî'nin İkinci Sayfası

Şekil 3. Kâri Nevâî'nin Üçüncü Sayfası

Eser düğâh perdesi ile başlamaktadır. 14. ölçüye kadar devam eden bölümde düğâh üzerinde bûselik beşlisinin kullanıldığı görülmektedir. Aynı beşli kullanımı 53. ölçüye kadar devam etmektedir. 14 ve 53. ölçüler arasında bûselik, çargâh ve nevâ perdelerinde asma kalışlar gerçekleştirilmiştir. 54. ölçüde bûselik makamının güçlü perdesi olan hüseyinî perdesi gösterilmiştir. Bu gösterimin ardından 57 ve 58. ölçülerde düğâh üzerinde bûselik beşlisi kullanıldığı görülmektedir.

Eserin ikinci sayfasında 72. ölçüye kadar düğâh üzerinde bûselik beşlisi kullanımı ile birlikte bûselik ve çargâh perdelerinde asma kalışlar gerçekleştirildiği görülmektedir. 76. ölçüye göz atıldığında hüseyinî perdesi üzerinde uşşak makamına ait seslerin kullanıldığı görülmektedir. İlerleyen bölümde bulunan 85 ve 87. ölçüler içerisinde bûselik makamını oluşturan dizinin kullanıldığı tespit edilmiştir. 88. ölçüde acem perdesinde asma kalış gerçekleştirilmiştir ve 90. ölçüde çargâh perdesi üzerinde bir çargâh dörtlüsü yer almaktadır. Bu doğrultuda 85. ölçü ile 91. ölçü arasında acembûselik makamına yakın bir kullanımın olduğu görülmektedir. Ardından 93. ölçüde çargâh perdesinde asma kalış gerçekleştirilmiştir. Benzer bir asma kalış 97 ve 98. ölçülerde bûselik perdesinde gerçekleştirilmiştir. 99 ve 102. ölçülerde rast perdesi üzerinde çargâh beşlisi kullanımı, 105 ve 106. ölçülerde ise düğâh perdesinde kalış yapıldığı görülmektedir. Genel itibarıyla 99. ölçüden 106. ölçüye kadar yerinde bûselik makamına ait seslerin kullanıldığı tespit edilmiştir. 107 ile 109. ölçülerde de 76. ölçüye benzer şekilde hüseyinî makamından aşına olunan hüseyinî perdesi üzerindeki uşşak makamı dizisine ait seslerin kullanıldığı görülmektedir. 117 ile 123. ölçü arasında yine 85 ve 91. ölçü arasında görüldüğü gibi acembûselik makam seslerinin kullanıldığı bir seyir göze çarpmaktadır. 125. ölçüde de 93. ölçüde de olduğu üzere çargâh perdesinde asma kalış gerçekleştirilmiştir.

Eserin son sayfası, 128 ve 129. ölçülerde gerçekleşen bûselik perdesi üzerindeki asma kalış ile başlamıştır. Eser, 130 ve 137. ölçüler arasındaki düğâh perdesi üzerinde bir bûselik beşlisi kullanılmak suretiyle sona ermiştir.

Sonuç

Ali Şîr Nevâyî, yalnızca edebî üretkenliğiyle değil, aynı zamanda müzik alanındaki katkılarıyla da dönemin kültürel atmosferini derinden etkilemiştir. Onun eserlerinde sıkça rastlanan aşk, sevgili ve müzik temaları, Nevâyî'nin sanatı bütünsel bir yaklaşımla ele aldığıın göstergesidir. Hem edebî hem de müzikal kimliğini ön plana çıkaran Nevâyî, eserlerine kattığı derinlik ve zenginlikle sadece kendi çağını değil, sonraki kuşakları da etkileyecek kalıcı bir miras bırakmıştır. Devlet görevindeki aktif rolü ile edebiyat dünyasının zirvesinde yer almasının yanı sıra, müzik alanında da sergilediği özen ve titizlik, onun çok yönlü bir sanatkar olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Nevâyî'nin edebî kimliği müzik ile oldukça yakın bir ilişki içerisinde bulundurması, özellikle Özbek klasik müziğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kaleme aldığı eserlerde, müzik terimlerine ve müzikle ilgili kavramlara geniş yer vererek hem yaşadığı dönemde hem de kendisinden sonraki dönemlerde yetişen musikişinaslara ve edebiyatçılara ilham kaynağı olmuştur.

Kârî Nevâtî isimli eser, Nevâyî'nin müzik ile ilişkisini ortaya koyabilecek örneklerdendir. Çıkıcı bir seyir işleyen, düğâh perdesi ile başlayıp düğâh perdesi ile sona eren eserin içerisinde genel olarak bûselik beşlisi kullanılmış, çargâh perdesi üzerinde çargâh dörtlüsü ve rast perdesi üzerinde çargâh beşlisi kullanımları da eserde yer almıştır. Bu dörtlü ve beşlilere ek olarak hüseyinî perdesi üzerinde bir uşşak çeşnişi ile birlikte düğâh perdesi üzerinde acembûselik makamı seyrine oldukça yakın seyirlerin de eser içerisinde bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle bûselik makamının güçlü perdesi olan hüseyinî perdesindeki kalışlara ek olarak rast perdesinden sonra çargâh perdesinde gerçekleştirilen asma kalışlar da bûselik makamının seyrine uygun bir icra tarzı ortaya koymaktadır.

Ancak eser içerisinde bûselik perdesinde gerçekleştirilen kalışlarla birlikte eserin tam yedenli olarak sona ermesi bûselik makamında rastlanmayan unsurlardandır. Özellikle eserin 75. ölçüsünden sonra bûselik makamı dizisi ve seyri içerisinde yer almayan birtakım geçkiler bulunsun da bu geçkiler eserin başlangıcında yer almadığından dolayı gidişata renk katma amacıyla eklenmiş geçkiler olarak ele alınabilir.

Elde edilen bulgular sonucunda tam olarak aynı olmasa da *Kârî Nevâtî*'nin Türk müziği makamları içerisinde Arel-Ezgi-Uzdilek ses sistemine göre en fazla bûselik makamına yakın dörtlü ve beşlileri kullandığı ve yine bûselik makamına yakın bir seyir izlediği ifade edilebilir.

7. Araştırmacıların Katkıları

7.1. Araştırmacıların Katkı Oranları:

Abdullah Bera Kürtül %100

7.2. Çatışma

Yazar, bu çalışmanın hazırlanması ve yayımlanması sürecinde herhangi bir çıkar çatışmasının bulunmadığını beyan etmektedir.

Kaynakça

- Abdumajidova, N. F. (2022). *Alisher Navoiy va musiqa. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies, 1*(Conference DSMI), Article Conference DSMI. <https://cyberleninka.ru/article/n/alisher-navoiy-va-musiqa>
- Adıgüzel, S. (2010). *Ali Şîr Nevâyî, yaşamı, edebi kişiliği ve eserleri. Journal of Turkish Research Institute, 9*(19), Article 19. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2841/38830>
- Akbarovich, I. O., & Muhammadovich, X. G. (2018). *Musiqa tarixi* (1 bs.). Barkamol Fayz Media.
- Altier, S. (2011). *Özbek Hanlığı'nın (1499–1599) kültür basamaklarındaki ilk seçkinler: Bir biyografi denemesi. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), 15*(15), Article 15. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat/issue/16665/1438857>
- Aluç, Ü. (2019). *Tatar ve Başkurt destanlarında kadın* [Yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi].
- Ashula. (2025). *İçinde Vikipediya. https://uz.wikipedia.org/w/index.php?title=Ashula&oldid=5363636*
- Avcı, M. (2021). *Türkçede bestelemek anlamına gelen kelimeler için bir seçece denemesi / A genealogy of "beste" (composition) and its synonyms in Turkish. İçinde Ş. A. Koç, Ü. Çağlar, & A. Çevik (Ed.), Current Debates in Social Sciences 2021* (1 bs., s.269–289). IJOPEC Publication. <http://www.ijopecc.co.uk/wp-content/uploads/2021/10/2021-07.pdf>
- Bahtiyor, S. (2020). Alisher Navoi's perspective on music in his works. *The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2*(11), Article 11. <https://doi.org/10.37547/tajssci/Volume02Issue11-28>
- Baloğlu, B. Ş. (2021). *Tanburî Cemil Bey: Efsane ve realite arasında bir portre* (1 bs.). Dergâh Yayınları.
- Baxromovna, A. D. (2023). Shaxs kamolotida Alisher Navoiyning musiqiy ta'limoti va uning Markaziy Osiyo xalqlari milliy merosi bilan uyg'unligi. *Yosh Olimlar Ilmiy-Amaliy Konferensiyasi, 2*(05), 46–54. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7984888>
- Bulut, S. (2017). Asya Coğrafyası'nın büyük edibi Ali Şîr Nevâî'nin hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve Türk dili'ne katkıları. *Asya Studies, 1*(1), Article 1. <https://doi.org/10.31455/asya.334014>
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi II* (3 bs.). Enderun Kitabevi. <https://libgen.li/ads.php?md5=00ce93c780a21b2c3f48dd475b3f2b1f&key=HOXQO8LRLUT5H8V9>
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press. <https://dn720001.ca.archive.org/0/items/sir-gerard-clauson-an-etymological-dictionary-of-pre-thirteenth-century-turkish-/Sir%20Gerard%20Clauson%20-%20An%20Etymological%20Dictionary%20of%20Pre-thirteenth%20Century%20Turkish%20-%20281972%20-%20Oxford%20University%20Press%29%20-%20libgen.li.pdf>
- Çelik, F. (2022). Kırgız Türkçesinde çalgı aleti kullanmak anlamına gelen “çal-, çert-, oyna-, tart-” fiillerinin diğer Türk lehçelerindeki görünümü. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 54*, Article 54. <https://doi.org/10.24155/tdk.2022.212>
- Çetindağ, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâî'nin Batı Türkçesi Divan edebiyatına tesiri (XVI. yüzyıl sonuna kadar)* Doktora tezi. Gazi Üniversitesi.
- Durgut, H. (1995). “Şeyh Süleymân Efendî-i Buhârî Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i evvel)” adlı eserin transkripsiyonu [Yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi].
- Ebü'l-Kasım Bâbü'r Mirza. (2024). *İçinde Vikipedi. https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Eb%20-%20Kas%20-%20B%20-%20Mirza&oldid=31007140*
- Elbrusovich, A. S. (2024). Alisher Navoy's works in musical-stage interpretations. *International Conference on Multidisciplinary Science, 2*(5), Article 5. <https://www.mjstjournal.com/index.php/ijcms/article/view/1368>
- Eraslan, K. (1977). Ali Şîr Nevâyî'nin “Halat-ı Pehlevan Muhammed” risalesi. *Journal of Turkology, 19*, 99–164. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat/issue/43453/529685>
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıcından yirminci yüzyıla Türk dili tarihi* (1 bs.). Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lügât-i Türk* (1 bs.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erganun. (2022, Aralık 7). [Kurumsal site]. Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi. <https://anadolutudam.anadolu.edu.tr/yayinlar/calgililar/erganun>
- Erkek Oyunları. (t.y.). [Kurumsal site]. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap. Geliş tarihi 27 Şubat 2025. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-81057/erkek-oyunlari.html>
- Fıtrat, A. (1993). *Özbek klasik müziği ve onun tarihi* (A. Samad, Ed.). Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi “Fan” Yayınları.
- Fıtrat, A. (2016). *Özbek klasik müziği ve tarihi* (H. Akbaş, Çev.; 1 bs., C. 1). Gece Kitaplığı.
- G'ijjak. (2024). *İçinde Vikipediya. https://uz.wikipedia.org/w/index.php?title=G%20-%20BBijjak&oldid=5329654*
- Heyet, M. R. (2021). *Mirzâ Mehdî Han Esterâbâdî, Senglah: Mebâniyü'l-Lügat ve Kâtâbü'l-Elif (1v.-119r.)* [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. <https://ia902206.us.archive.org/15/items/mirza-mehdi-han-esterabadi-senglah-mebaniyul-lugat-ve-kitabul-elif-1v.-119r./Mirz%20-%20Mehd%20-%20Han%20-%20Ester%20-%20A2b%20-%20A2d%20-%20Senglah%20-%20Meb%20-%20niy%20-%20BC%20-%20L%20-%20BCgat%20-%20ve%20-%20Kit%20-%20A2b%20-%20BC%20-%20L%20-%20Elif%20-%201v.-119r.%29.pdf>
- İkğ. (2022, Aralık 7). [Kurumsal site]. Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi. <https://anadolutudam.anadolu.edu.tr/yayinlar/calgililar/iklig>
- Kaçalin, M. S. (2011). *Nevâyî'nin sözleri ve Çağatayca tanımlar* (1 bs.). Türk Dil Kurumu Yayınları. https://www.academia.edu/37449095/Mustafa_Ka%C3%A7alin_Nevayinin_S%C3%B6zleri_ve_%C3%87a%C4%9Fatayca_Tan%C4%B1klar
- Kahraman, S. A., & Dağlı, Y. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van* (1 bs., C. 2). Yapı Kredi Yayınları.

- <https://dn790008.ca.archive.org/0/items/EvliyaCelebiSeyahatname/Evliya%20%C3%87elebi%20-%20G%C3%BCn%C3%BCm%C3%BCz%20T%C3%BCrk%C3%A7esi%20ile%20Seyahatname%20Cilt%204.2.pdf>
- Katta ashula. (2024). *İçinde Vikipediya*. https://uz.wikipedia.org/w/index.php?title=Katta_ashula&oldid=4738869
- Kut, G. (1989). Ali Şîr Nevâî. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 449–453). TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai>
- Kyzy, L. M. (2021). Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerindeki müzik terimleri bağlamında Timurlularda müzik. *Route Education and Social Science Journal*, 8(65), 157–171. <https://doi.org/10.17121/ressjournal.3034>
- Levend, A. S. (1965). *Ali Şîr Nevâî: Hayatı, sanatı ve kişiliği* (C. 1). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mahmut, N. (2015). Uygur Türklerinde geçmişten günümüze hafız ve sazendeler. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 5, Article 5. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uygur/issue/30037/324348>
- Melodies from Uzbekistan—Uzbek Folk Musical Heritage* (A. Sultanov, Çev.). (2015). *Fine Arts Institute of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan & International Information and Networking Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region Under the Auspices of UNESCO*. https://www.unesco-ichcap.org/eng/ek/sub18/uzbekistan_handbook.pdf
- Mirzayeva, N. (2023). Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonidagi mug’anniyomalarining matniiy strukturasi. *Oriental Art and Culture*, 4(3), Article 3. <https://oac.dsmi-qf.uz/index.php/oac/article/view/549>
- Okumuş, Ö. (1993). Câmî, Abdurrahman. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 7, ss. 94–99). TDV Yayınları. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/7/C07002578.pdf>
- Ögel, B. (2000). *Türk kültür tarihine giriş* (3 bs., C. 9). T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özkan, İ. H. (2003). Makam. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 27, ss. 410–412). TDV Yayınları. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/27/C27008948.pdf>
- Recepova, A. (2019). Sultan Hüseyin Baykara dönemi kültür tarihi ve onu yüceltenler: Molla Cami ile Ali Şîr Nevâî. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 4(2), Article 2. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/beuibfaidd/issue/49543/560245>
- Rud. (2024). *İçinde Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Rud&oldid=1255875598>
- Samaraliyeva, Z. Z. (2021). In the spiritual and moral upbringing of the younger generation the place of folk songs. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), Article 12. <https://www.giirj.com/index.php/giirj/article/view/835>
- Sezikli, U. (2017). Fihrist bir eser: Murad-Nâme’de müzik. *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 8(26), 126. <https://www.ijoes.com/DergiTamDetay.aspx?ID=1671&Detay=Ozet>
- Sharipova, O. S. (2023). Alisher Navoiy merosida chang cholg’usining tutgan o’rni. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 3(2), 12–18. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7633067>
- Sharipova, O. S., & Hasanboyeva, S. S. (2022). Chang in Alisher Navoi’s heritage. *International Scientific Journal “Science and Innovation”*, 1(6), 89–93. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7126203>
- Sürüd. (2018). *İçinde Wikisözlük*. <https://tr.wiktionary.org/w/index.php?title=s%C3%BCr%C3%BCd&oldid=3075408>
- Şen, Y. (2014). Bâbürnâme’ye göre Ali Şîr Nevâyî (Ali Shir Nevayi according to the Baburname). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 37, Article 37. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdded/issue/12689/154398>
- Türk Müziği Sözlüğü*. (t.y.). *Türk Müzik Portalı*. Geliş tarihi 27 Şubat 2025. <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu/p>
- Umurzakov, B. N. (2024). Musical works created based on the musical views of Alisher Navoi and his creation. *Journal of Arts and Humanities*, 7(3), Article 3. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10828463>
- Uslu, R. (2017). Yusuf Kırşehirî Mevlevî’nin Türk müzik tarihindeki yeri: Yeni sistemcilerin kurucusu müzik teorisini. *Researcher*, 5(4), Article 4. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/researcher/issue/66627/1042493>
- Uzun, M. İ. (2012). Tezkire-Türk edebiyatı. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 41, ss. 69–73). TDV Yayınları. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/41/C41016239.pdf>
- Vural, F. G. (2020). *Orta Asya ve Sibirya Türk müziğinde hayvan üslubu* (1 bs.). Kömen Yayınları.
- Xamdamova, D. T. (2023). Alisher Navoiy yashagan davr musiqa san’atiga bo’lgan munosabat. *Oriental Art and Culture*, 4(2), Article 2. <https://oac.dsmi-qf.uz/index.php/oac/article/view/732>

Ekler

Ek-1. Kâri Nevâî’nin Notaya Alındığı Orijinal Tonun İstinsahının Birinci Sayfası

Kârî Nevâî

Beste: Ali Şîr Nevâî (?)
İstinsah: Abdullah Bera Kürtül

The musical score is written on a single staff in 2/4 time. It begins with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The melody is composed of eighth and sixteenth notes, often beamed together. There are several measures with a 'Z' symbol, indicating a specific rhythmic pattern. Triplet markings (3) are used throughout the piece. The score is divided into measures, with measure numbers 8, 15, 21, 29, 36, 43, 49, and 56 marked at the beginning of their respective lines. The piece concludes with a double bar line and a final triplet.

Ek-2. Kârî Nevâî'nin Notaya Alındığı Orijinal Tonun İstinsahının İkinci Sayfası

62

67

72

79

86

94

99

104

110

117

Ek-3. Kârî Nevâî'nin Notaya Alındığı Orijinal Tonun İstinsahının Üçüncü Sayfası

Ek-4: Özbek Klasik Müziği ve Onun Tarihi Eserinde Kâri Nevâî

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Kanatların Ötesinde: Tavus, Karga, Baykuş ve Bülbülün Türk İslam Edebiyatı ve Kültürel Anlatılardaki Simgesel İzleri

Beyond the Wings: Symbolic Traces of Peacock, Crow, Owl and Nightingale in Turkish Islamic Literature and Cultural Narratives

Pınar ÇİFTÇİ¹

Makale Bilgisi

¹ Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya/Türkiye
ORCID: [0000-0002-3648-5607](https://orcid.org/0000-0002-3648-5607)

E-Mail: pinar-ciftci@hotmail.com

Sorumlu Yazar:
Pınar ÇİFTÇİ

Haziran 2025

Cilt:5

Sayı:1

DOI: [10.5281/zenodo.15769381](https://doi.org/10.5281/zenodo.15769381)

Citation:

Çiftci, P. (2025). Kanatların ötesinde: Tavus, karga, baykuş ve bülbülün Türk İslam edebiyatı ve kültürel anlatılardaki simgesel izleri. GAB Akademi, 5(1), 114-125.

Öz

Türk İslam edebiyatı ve kültürü, kuş metaforlarını derin sembolik anlamlarla şekillendiren zengin bir mirasa sahiptir. Bu çalışma tavus, karga, baykuş ve bülbül gibi kuşların Türk mitolojisinde, inançlarında ve tasavvufi-edebî metinlerde taşıdığı simgesel anlamları inceleyerek bu metaforların toplumun estetik, edebî ve kültürel değerleriyle olan ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmada betimsel ve analitik yöntemler benimsenmiş, literatür taraması, metin analizi ve kültürel bağlam ele alınmıştır. Çalışmada tavusun güzellik, hâkimiyet ve bazen kibri temsil etmesi; karganın bilgelik ile hakikatten uzaklaşma arasında gidip gelen anlam dünyası; baykuşun mitolojide ölüm ve yalnızlıkla tasavvufi ise inziva ve tevekkülle ilişkilendirilmesi örneklerle tespit edilmiştir. Ayrıca bülbülün aşkın sevgiliye duyduğu özlemin sembolü olarak kullanımının yanı sıra Azerbaycan Türklerinin kültürel belleğinde vatan sevgisini ve özlemini simgeleyen “Hâr-ı Bülbül” motifi değerlendirilmiştir. Hüsn ü Aşk, Fihî Mâ Fih, Mantuku't-Tayr ve Kutadgu Bilig gibi klasik eserlerden seçilen örneklerle kuş metaforlarının edebî temsil gücü değerlendirilmiştir. Araştırmanın bulguları, kuş sembollerinin yalnızca edebî birer imge değil aynı zamanda kültürel kimliğin, inanç sistemlerinin ve estetik hafızanın taşıyıcıları olduğunu ortaya koymakta, bu unsurların kültürel mirasın aktarımındaki rolüne dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk İslam Edebiyatı, Kuşlar, Kültür, Din, Sembol.

Abstract

Turkish Islamic literature and culture has a rich heritage that shapes bird metaphors with deep symbolic meanings. This study aims to examine the symbolic meanings of birds such as peacock, crow, owl and nightingale in Turkish mythology, beliefs and Sufi-literary texts and to reveal the relationship of these metaphors with the aesthetic, literary and cultural values of the society. Descriptive and analytical methods were adopted in the study, and multidimensional meanings were interpreted through literature review, text analysis and cultural context analysis. The study reveals that the peacock represents beauty, dominance and sometimes arrogance; the crow's world of meaning oscillates between wisdom and distancing from the truth; the owl is associated with death and loneliness in mythology and with seclusion and trust in Sufism. In addition, the use of the nightingale as a symbol of the lover's longing for the beloved, as well as the “Hâr-ı Bülbül” motif, which symbolizes the love and longing for homeland in the cultural memory of Azerbaijani Turks, has been evaluated. The literary representational power of bird metaphors is evaluated with examples selected from classical works such as Hüsn ü Aşk, Fihî Mâ Fih, Mantuku't-Tayr and Kutadgu Bilig. The study reveals that bird symbols are not only literary images but also carriers of cultural identity, belief systems and aesthetic memory, and draws attention to the role of these elements in the transmission of cultural heritage.

Keywords: Turkish Islamic Literature, Birds, Culture, Religion, Symbol.

1. Giriş

Türk İslam edebiyatında hayvanlar, sadece fiziksel varlıklarıyla değil kültürün onlara yüklediği anlam dünyasıyla birlikte şiirin derin yapısına yerleşmiş; kültürel bilinçaltının, tasavvufi anlam dünyasının ve mitolojik mirasın taşıyıcısı olarak metaforik anlatımın zengin kaynaklarından biri haline gelmiştir. Hayvanlar üzerinden oluşan metaforlar, Türk edebiyatının İslamiyet öncesine dayanan toplumsal ve mitolojik kökenleriyle şekillenmiş, zamanla İslamî ve tasavvufi yorumlarla zenginleşmiştir. Ceylan zarafetin, aslan kudretin, kurt hilenin, yılan düşmanlığın remzi olurken kuşlar hem fiziki özellikleri hem de arketipsel çağrışımlarıyla edebî ve düşünsel anlatımın en güçlü unsurlarından biri olmuştur. Özellikle kuşlar, Türk İslam edebiyatında bireyin manevî yolculuğu, aşk, yalnızlık, bilgelik, tevekkül ve varoluş gibi derin temalarla ilişkilendirilmiş aynı zamanda toplumsal ve estetik anlamlar kazanarak kültürel mirasın önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu çerçevede kuş sembollerinin Türk edebiyatındaki işlevini, anlam çeşitliliğini ve kültürel bağlamını tahlil etmek hem edebiyat çalışmaları hem de sembolizm temelli sosyo-kültürel okumalar açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışmada ele alınan dört kuş — tavus kuşu, karga, baykuş ve bülbül — yalnızca betimleyici birer unsur olarak değil; farklı inanç sistemleri, ahlâkî anlayışlar ve metafizik düşünce yapılarıyla ilişkilendirilen sembolik temsiller olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle söz konusu kuşlar, edebî geleneğimizdeki anlam çeşitliliğini hatta zıt anlam yelpazesini göstermek amacıyla tercih edilmiştir. Tavus kuşu, ihtişam ve kibri; karga, uğursuzlukla bilgelik; baykuş hem yalnızlık hem de inzivayı, bülbül ise aşk ve feryadın yanı sıra ilahî özlemi simgeleyen bir kuş olarak çalışmanın merkezinde yer almaktadır.

Çalışmada seçilen eserler ve metinler, bu kuş metaforlarının hem edebî hem de tasavvufi temsillerini yansıtmaları açısından özel bir yere sahip olduğu düşünülmektedir. Herhangi bir yüzyıla veya bölgesel alanla sınırlı kalmaksızın farklı dönemlere ve türlere ait divan, mesnevî, halk şiiri ve mensur-tasavvufî metin örnekleri taranmış, içerik yoğunluğu ve temsil düzeyi gözetilerek değerlendirmeye alınmıştır. Örneğin Feridüddin Attâr'ın (ö. 1221) *Manîku't-Tayr*'ı, kuşları merkeze alarak bireyin hakikat arayışını alegorik biçimde anlatan özgün kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) *Fihî Mâ Fih*'i, düşünce dünyasını mensur anlatımla ortaya koyarken kuş sembollerine de yer yer mecazî anlamlar yüklemektedir. Şeyh Gâlib'in (ö. 1213/1799) *Hüsni ü Aşk*'i kuş imgesini aşkın, arayışın ve ilahî vuslatın sembolü olarak öne çıkarmaktadır. Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i ise İslamiyet sonrası Türk düşüncesinde devlet, adalet, bilgelik gibi kavramlarla birlikte semboller dünyasının şekillenmeye başladığı erken dönem metinlerinden biri olarak çalışmaya tarihsel bir perspektif sunmaktadır. Bunun yanında Eşrefoğlu Rûmî'nin (ö. 874/1469-70 [?]) *Müzekki'n-Nüfûs'u* ve Ali Şîr Nevâî'nin (ö. 906/1501) *Fevâidü'l-Kıber*'i, kuş sembollerini özellikle nefsin halleri, kibir ve aşk gibi temalar üzerinden dolaylı biçimde işleyen metinler olarak dikkat çekmektedir.

Bu çerçevede çalışmada kullanılan eserler de rastgele seçilmemiş, kuş sembollerinin edebî, tasavvufî, ahlâkî ve kültürel düzeydeki anlam çerçevelerini bütünlüklü biçimde ortaya koyabilecek yapıda olmaları gözetilerek belirlenmiştir. Çalışma her ne kadar geniş bir literatür taramasına dayansa da kapsamını belirli kuş metaforları ve bu sembollerin en yoğun biçimde temsil edildiği metinlerle sınırlayarak anlam çözümlemesini daha sistematik bir zemine oturtmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle hem klasik şiirin sembolik anlatı dünyasına tematik bir katkı sunmakta; hem de kuş sembollerinin tarihsel süreç içerisindeki dönüşümünü ele alarak edebiyat ve kültür araştırmalarına yeni bir perspektif kazandırmayı hedeflemektedir.

Karga

Karga, yalnızca doğadaki varlığıyla değil halk inanışlarından tasavvufî yoruma, mitolojik kökenlerden edebî sembolizme kadar uzanan çok boyutlu anlam dünyasıyla Türk İslam edebiyatında dikkate değer bir yer edinmiştir. Gece uçuşması, tiz sesi, siyah tüyleri ve leş tüketimi gibi özellikleri nedeniyle olumsuz çağrışımlar taşısa da¹ kargadan kaynaklanan sembolik anlam zamanla farklı kültürel kodlarla yeniden yorumlanmış hem kötülüğün hem de hikmetin simgesi hâline gelmiştir. Bu yönüyle karga yalnızca uğursuzluğun değil aynı zamanda derin metafizik sorgulamaların, nefsin halleriyle yüzleşmenin ve bilgelik arayışının edebî temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Antarktika ve Yeni Zelanda dışında dünya genelinde yaygın olarak görülen bu kuş, Türkiye'de on bir farklı türüyle tanınmakta² özellikle siyah rengiyle halk arasında “kara karga” yahut “kuzgun” adıyla bilinmektedir.³

¹ Yeliz Gençoğlu, *Eski Anadolu Türkçesi Metinlerine Göre Uğur ve Uğursuzluk (13.-15.Yüzyıllar)*, (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 58.

² Ahmet Karataş vd., *Türkiye'nin kuşları*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 32.

³ Semih Büyükkol-Sabriye Öztütüncü, “Türk Mitolojisindeki Karga/Kuzgun İmgesinin Çağdaş Türk Resim Sanatına Yansımaları”, *Motif Akademi Halk Bilim Dergisi* 14/33 (Mart 2021), 133; Elif Bayrak Kaya, “Bir Türk Masalı Karga Peri ve Minyatür Tasarım Örneği”, *Sanat Dergisi* 36 (2020), 246.

Kur'an-ı Kerim'de geçen Hâbil-Kâbil kıssası,⁴ karganın İslâmî sembolizmdeki en temel konumunu belirlemektedir.” Kardeşini öldüren Kâbil, cesedi ne yapacağını bilmezken Allah, toprağı eşeyen bir karga göndermiş ve böylece ilk defin işlemi bu kuştan öğrenilmiştir. (Mâide, 5/31). Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), bu kıssayı “cehalet karşısında ilahi bir uyarı” olarak yorumlamakta ve kargayı insana hakikati gösteren bir vasıta olarak değerlendirmektedir.⁵ Bursevî (ö. 1137/1725) ise aynı kıssayı “nefsin ilk uyanışı” şeklinde değerlendirerek karganın insanın iç dünyasına dönük ilk sorgulama hâliyle özdeşleştiğini ifade etmektedir.⁶ Bu yönüyle karga, tasavvufi gelenekte de zaman zaman nefsin kabuğunun ilk kez kırıldığı metafizik eşiği temsil etmektedir.

Karga, ayrıca *Kur'an-ı Kerim*'de Hz. İbrahim'e yönelik dört kuş kıssasında da dolaylı biçimde yer almakta ve tasavvufi yorumlar bu anlatıyı insanın nefsini terbiye etme süreciyle ilişkilendirmektedir. Bakara Sûresi 260. âyette Allah, Hz. İbrahim'e dört farklı kuşu kendine alıştırıp parçalamasını, ardından her birini farklı dağa bırakmasını ve çağırmasını buyurmuş ve bu kuşların parçalarının birleşerek dirileceğini göstermiştir.⁷ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 672/1273), *Mesnevî*'de *Kur'an-ı Kerim*'de geçen Hz. İbrahim'in dört kuş kıssasını, insanın ruhsal yolculuğuna ve nefsin terbiyesine dair alegorik bir anlatı olarak yorumlamaktadır.⁸ Bu bağlamda kaz hırsı, tavus makam sevgisini, karga uzun yaşama arzusunu ve horoz ise şehveti simgelemektedir. Mevlânâ *Mesnevî*'sinde kargayı tükenmeyen istekler, arzular, hakikat bilgisinden ve Allah'tan uzak nefsin esaretinde olanlar, çirkinliğinin farkında olmayan hilekâr ve haset olan insanlar için sembol bir kavram olarak kullanılmaktadır. Mevlânâ'ya göre bireyin manevî olgunluğa erişebilmesi için bu dünyevî arzuların aşılması gerekmekte ve böylece kişi içsel arınışa ulaşarak hakikate yakınlaşabilmektedir.⁹ Bu sembolik çözümleme, kargayı sadece olumsuz bir varlık değil aynı zamanda içsel mücadeleye işaret eden manevî bir öğe olarak değerlendirmeye imkân tanımaktadır.

Arapça'da karga için kullanılan “*ğurâb*” (غراب) kelimesi, “*ğarîb*” (غريب) -yabancı, uzak- kökünden türetilmiştir.¹⁰ Bu etimolojik bağ, karganın yalnızlık ve dışlanmışlık gibi metafizik anlamlarla da özdeşleştirilmesini mümkün kılarak klasik şiirlerde bu yalnızlık vurgusu, genellikle karganın viranelerde yaşaması, sabah erken ötmesi veya geceyi tercih etmesi üzerinden inşa edilmektedir. Aynı şekilde ölüm ve uğursuzlukla ilişkilendirilmesi de bu tecrid hâlinin bir uzantısı olarak görülmektedir.¹¹

İslâmî anlatıların dışında İslamiyet öncesi Türk kültüründe ve mitolojik düşünce sisteminde karga metaforu, şeytan ve kötülüğün¹² simgesi ayrıca Azrail'i simgeleyen bir canlı olarak¹³ değerlendirilmenin yanında kutsiyetle iç içe geçmiş çok yönlü bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk toplumlarında Gök-Tanrı inancı çerçevesinde gelişen Şamanist gelenekte karganın şamanların suretine büründüğü varlıklardan biri olarak kabul edilip gökle yer arasında gidip gelen haber getiren ve ruhlar âlemiyle bağlantı kurabilen bir kuş olarak tahayyül edilmektedir.¹⁴ Aynı zamanda karga, kutsal güç anlamındaki “*kut*” ile ilişkilendirilmekte ve bu bağlamda Tanrı'nın lütfu, bereketi ve meşruiyetinin taşıyıcısı sayılmaktadır. “*Kut*” kavramı, Eski Türk inanç sisteminde Tanrı'dan gelen ilahi güç, nasip ve bereket anlamına gelmektedir.¹⁵ İslamiyet sonrasında ise Kutadgu Bilig gibi eserlerde “*Allah'tan gelen nur, iyilik, hikmet ve kudret*” olarak yorumlanmaktadır.¹⁶ Günümüzde bile “*kutlu olsun*” ve “*kutlamak*” gibi ifadelerde bu sembolik anlayışın izleri yaşamaya devam etmektedir. Halk söyleminde yer alan “*baht kuşu*” tabirinin de bu düşünceyle bağlantılı olarak karga ile ilişkilendirilmekte olduğu görülmektedir.

⁴ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Mâide, 5/31; el-Fâtır, 35/27.

⁵ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, çev. Suat Yıldırım ve Lütfullah Cebeci (Ankara: Akçağ Yayınları, 1994), 9/37.

⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, (İstanbul: Damla Yay., 2013), 3/289-291.

⁷ El-Bakara, 1/260.

⁸ İsmail Hakkı Nur, “Mesnevide Hayvan Karakterleri (Metaforları)” *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi* *TURKSOSBİLER* 2/1 (Ocak:2017), 39; Safi Arpaguş, “Tasavvufta “Mantuku't-tayr”, Mevlânâ'da Hz. Süleyman ve Kuşdili Tasavvuru”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (Ocak 2014), 125.; Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2006), 5/30-44.

⁹ Nur, “Mesnevide Hayvan Karakterleri (Metaforları)” 39; Arpaguş, “Tasavvufta “Mantuku't-tayr”, Mevlânâ'da Hz. Süleyman ve Kuşdili Tasavvuru”, 125.

¹⁰ Serdar Mutçalı, *Arapça- Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2012), 651.

¹¹ Fadime Kavak, “Klasik Arap Edebiyatı Kaynaklarında Karga Motifi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1, (2013), 118.

¹² Yaşar Çoruhlu, “Türk Mitolojisinin ABC'si”, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999), 177.

¹³ Büyükkol, Öztütüncü, “Türk Mitolojisindeki Karga/Kuzgun”, 134.

¹⁴ Çoruhlu, “Türk Mitolojisinin ABC'si”, 174.

¹⁵ M. Naci Önal, “Kutsalın Türk Kültüründeki İzleri: Tanrısal Simgecilik”, *Millî Folklor* 82 (2009), 61.

¹⁶ Nurbolat Bogenbayev, Aydın Calmırza, “Eski Türk Dünya Görüşündeki “Kut” Ve “Karga” Kavramları”, *Millî Folklor*, 26/13 (2014), 73.

Uygur mitlerinde Tanrı'nın dünyaya tüm dilleri bilen üç kargayı gönderdiğine inanılmakta ve bu anlatı kargayı bilgelik, hikmet ve kutsal irşadın elçisi olarak konumlandırmaktadır.¹⁷ Aynı şekilde Karakalpak Türklerinde karganın büyüyle kuşa dönüşmüş bir insan formu olarak tasavvur edilmesi nedeniyle insan dilinden anlayan, mesaj taşıyan kutsal bir varlık olarak kabul edilmektedir. Bu inanış biçimleri, karganın yalnızca uğursuzluk ve ölümle değil aynı zamanda kutsallık ve bilgiyle de özdeşleştirilen ikili doğasını ortaya koymaktadır.¹⁸

Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'inde karga, zamanın geçiciliğine ve dünyevî hazların faniliğine işaret eden bir sembol olarak betimlenerek karganın uçuşu ile ötüşü, ölüm, fânîlik ve uzak görüşlülüğün simgesi olarak değerlendirilmektedir.¹⁹ *Divânü Lugâti't-Türk'te* de kargaya, çok sayıda atasözü ve deyimde yer verilmekte; "*Karga karısın kim bilir, kişi alsın kim tapar*" atasözünde dış görünüş ile iç hakikat arasındaki mesafeye;²⁰ "*Karga kalı bilse minğin ol buz sukar*" deyiminde ise ihtiras ve cehaletin, bireyin felaketiyle nasıl sonuçlanabileceğine dikkat çekilmektedir.²¹ "*Bir karga ile kış gelmez*" atasözü, kargayı mevsimsel döngüyle ve bereketle ilişkilendirirken "*Karga görse şehre iner*" deymi, onun fırsatçılıkla ilişkilendirilmesine neden olmaktadır.²² Bu atasözlerinin, karganın halk hafızasındaki anlam çeşitliliğinin edebî dile nasıl yansıdığını açık bir şekilde ortaya koyduğu görülmektedir.

Halk inançlarında kargaya dair birçok yaygın motif bulunmaktadır. Anadolu'da, karganın çok sesli ötüşü genellikle yağmur ya da kar gibi hava olaylarının habercisi olarak görülmektedir.²³ Deyim ve atasözleri arasında en bilinenlerden biri "*Besle kargayı, oysun gözünü*"dür ve bu deyim, nankörlük ve vefasızlıkla özdeşleştirilen bir anlatımı temsil etmektedir.²⁴ "*Kurda kuşa yem olmak*" deymi ise karganın kurtla birlikte leş tüketmesi gibi doğaya dair gözlemlerden mecazî bir betimlemedir.²⁵ Kalafat'ın tespitlerine göre, bu tür inançlar yalnızca Anadolu'da değil Balkanlardan Türkistan'a kadar geniş bir coğrafyada müşterek olarak yaşatılmaktadır.²⁶ Ancak bu olumsuz çağrışımların aksine Kazak kültüründe ise karga, yakınlık ve samimiyetin sembolü olarak görüldüğünden en yakın kişilere "*kargam*" ya da "*kargacım*" hitabıyla seslenilmektedir. Öte yandan küsme durumlarında "*ellerimize karga seslenir*" ifadesi, "*Allah affetsin*" anlamında kullanılmaktadır.²⁷

Türk İslam edebiyatında "*gurâb*" ve "*zâg*"²⁸ isimleriyle de zikredilen karga, çoğu zaman olumsuz bir remz olarak işlenmektedir. Siyah rengi, çirkin sesi, leş tüketmesi ve viranelerde barınması gibi özellikler onu haset, şehvet, nefis, kibir ve düşkünlükle özdeşleştirmektedir. Hümâ, ankâ, çaylak, doğan ve bülbül gibi kuşlarla kıyas ile karga, "*zâg-ı küdür*"²⁹ (kin ve kötülüğün kuşu) olarak sahte değerlerin, yalancı dostluğun ve kötü karakterin timsali olmaktadır.³⁰

Örneğin, Yunus Emre'nin (ö. 720/1320) şiirlerinde bülbül genellikle kalbinde sonsuz aşk taşıyan bir dervişe, karga ise sevgiden yoksun, merhametsiz, kötü mizaçlı bir insana benzetilmektedir.³¹

"*Kargayla bülbülü bir kafese koysalar*
Birbiri sohbetinden dâim melûl degül mi"³²

Bu beyitte, karga ve bülbülün aynı kafese konulmasının her ikisini de mutsuz edeceği ifade edilerek farklı karakterdeki bireylerin bir araya gelmesinin uyumsuzluk yaratacağı vurgulanmaktadır. Bülbül iyi karakterin, karga ise kötü karakterin temsili kabul edilmiştir.

Zaman zaman karga, siyah rengi dolayısıyla sevgilinin benine benzetilmekte ve bu yönüyle âşığı cezbederek aşk tuzağına düşüren bir yem imgesi olarak karşımıza çıkmaktadır:

"*Zâg-ı hâlün beg koyup zülf-i siyâhın ağ idüp*
Gönlümiñ şebâzını sayd eyledi bir hîle-bâz"³³

¹⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 75.

¹⁸ Svetlana Madiyarova, *Karakalpak Türkleri: Eski Halk İnançları, Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniv.*, 2017, 48.

¹⁹ Büyükkol, Öztütüncü, "Türk Mitolojisindeki Karga/Kuzgun İmgesinin Çağdaş Türk Resim Sanatına Yansımaları", 135.

²⁰ Meltem Gül, "Divânü Lugâti't-Türk'teki Hayvan Adları", *İdil*, 4/15 (2015): 10.

²¹ Adem Aydemir, "Kutadgu Bilig ve Divânü Lugâti't-Türk'te Kuşlar", *JASSS*, 2013/5/ 295.

²² Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, çev. Besim Atalay, (Ankara: TDK Yay., 2006), 2/26.

²³ Yaşar Kalafat, *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*, (Ankara: Berikan Yay., 2009), 117-119.; Kavak, "Klasik Arap Edebiyatı Kaynaklarında Karga Motifi", 141.

²⁴ Mehmet Ali Yılmaz, "Kazaklarda Batıl İnanışlar", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/3, (2008), 425.

²⁵ Mustafa ÖZBAŞ "Kurtarıcı Kargadan Burnu Pislikten Çıkmayan Kargaya: Türk Halk Anlatılarında Karganın Dönüşümü", *Millî Folklor*, 88, (2010), 60.

²⁶ Yaşar Kalafat, *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*, 121.

²⁷ Bogenbayev, Calmırza, "Eski Türk Dünya Görüşündeki "Kut" ve "Karga" Kavramları", 70-74.

²⁸ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, (İstanbul: LM Yayınları, 2002), 500.

²⁹ Ağâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı: Kelimeler, Remizler, Mazmunlar*, (Ankara: Enderun Yay., 1984), 178.

³⁰ Gençoğlu, *Eski Anadolu Türkçesi Metinlerine Göre Uğur ve Uğursuzluk (13.-15.Yüzyıllar)*, 92.

³¹ Ahmet Buran, "Yunus'ta Hayvan Adları ve Fonksiyonları", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, 5/2 (1991), 133.

³² Mustafa Tatci, "Yûnus Emre Divân (seçmeler)", (Ankara: DİB yay., 2021), 280.

³³ Mehmed Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri, *Hayretî Divanı: Tenkitli Basım*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2023), 212/3.

“Yüzündeki kargaya benzeyen beni değerli gösterip sevgilinin siyah zülfüne hapsederek gönlümün doğanını avladı hilekâr yani aşık etti.”

Burada “*zâg-ı hâl*” (kötü hallerin kargası) bir “*beg*” gibi sunulmakta, siyah zülfün akla büründürülmesiyle bir hilekârlık tasviri oluşturulmaktadır. Şairin gönlü, yüce bir doğan kuşuna benzetilerek aşıkta yüksek bir konumda yer alırken bu şehbâz, tuzağa düşürülmekte ve sevgilinin karanlık zülfü tarafından esir edilmektedir.³⁴ Böylece av ile avcı, siyah ile beyaz, hakikat ile görünüş gibi zıtlıklar arasında örülmüş bir mazmun düzeni kurulmaktadır.

Kimi beyitlerde karga, alışılmış olumsuz çağrışımlarından sıyrılarak sevgilinin zülfüne benzetilen estetik ve cazibeli bir unsur olarak tasvir edilmektedir:

“*Sabâdan gül yüzünde sünbül-i pür-piç ü tâb oynar*

Sanasan per açup gülşende bir müşğîn gurab oynar”³⁵

“Sabah rüzgârı estiğinde, sevgilinin gül yüzünde kıvrımlı ve parlak saçları dalgaları/ Sanırsın ki bir misk kokulu karga, gül bahçesinde kanat açıp oynamaktadır.”

Bu beyitte şair, sabah rüzgârında sevgilinin yanağında kıpırdayan kıvrımlı zülfü, gül bahçesinde kanat çırpın misk kokulu bir kargaya benzetererek hem renk ve hareket imgeleriyle estetik bir tasvir ortaya koymakta hem de olumsuz çağrışımlı bir kuşu zarif bir güzellik unsuruna dönüştürmektedir.

Tüm bu örnekler, karganın yalnızca halk inanışlarında değil yüksek edebî temsil biçimlerinde de anlam yelpazesi son derece geniş bir sembol olduğunu ortaya koymaktadır. Ölüm, çirkinlik ve uğursuzluk gibi olumsuz çağrışımların yanı sıra hikmet, sezgi ve içsel dönüşüm gibi metafizik boyutlara da işaret eden bu çok boyutlu yapı, kargayı Türk İslam edebiyatında istisnai bir biçimde çift kutuplu bir sembol olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Tavus Kuşu

Tavus kuşu, doğadaki estetik ihtişamıyla beraber dinî anlatılardan tasavvufi sembolizme, mitolojik kökenlerden edebî tahayyüle kadar uzanan çok boyutlu anlam dünyasıyla Türk İslam edebiyatında önemli bir yer edinmiştir. Göz alıcı tüyleri ve zarif duruşuyla cennetin bir süsü olarak tasvir edilse de farklı inanç sistemlerinde ve edebî yorumlarda hem hayranlık uyandıran hem de zaaflara işaret eden bir sembol olarak ele alınmaktadır. Bu yönüyle tavus kuşu metaforu, sadece dış güzelliğin timsali değil aynı zamanda nefsin aldanışı, gurur ve içsel dönüşüm gibi temaların da taşıyıcısıdır.

Türk halk kültüründe “*alakuş*” ve “*gelin kuşu*” gibi adlarıyla bazı bölgelerde ise tüylerinin yeşil tonları sebebiyle “*Tanrı kuşu*”³⁶ olarak da anılan tavus kuşu, göz alıcı görünümü ve zarafeti nedeniyle Hindistan’da yaşayan türüne Farsça’da “*yüce*” anlamına gelen “*fisâ*” adı verilmektedir.³⁷ Bu isimlendirmeler, tavusun tarihsel süreçte taşıdığı sembolik değerini yalnızca Türk ve İslamî gelenekle sınırlı olmadığını, çok geniş bir inanç ve kültür coğrafyasında şekillendiğini göstermektedir.

İslam geleneğinde tavus kuşu doğrudan *Kur’an-ı Kerim*’de yer almamakla birlikte Âdem ve Havva kıssasına dair bazı rivayetlerde, şeytanın cennete girişine vesile olan hayvanlardan biri olarak anlatılmaktadır. Bu anlatılarda tavus, yılanla birlikte Hz. Âdem’in cennetten çıkarılmasına dolaylı sebep olması bakımından sesinin ve ayaklarının çirkinleştirilmesiyle cezalandırılmış bir kuş olarak değerlendirilmektedir.³⁸ Öte yandan tasavvufi yorumlarda bazen nefsin dünyevî süs ve gösterişe aldanışını bazen de Allah’ın yaratma sanatındaki ihtişamını temsil etmektedir. Tavus kuşunun güzelliğiyle gururlanması ama ayaklarına bakarak başını eğmesi, benliğe kapılan insanın hakikat karşısındaki aczini yansıttığı şeklinde yorumlanmaktadır.³⁹

Tavus kuşu, farklı dinî geleneklerde de çeşitli sembolik anlamlar taşımaktadır.⁴⁰ Yezîdilikte (Ezîdilik) tavus kuşu, kozmolojik ve teolojik açıdan merkezi bir konumda yer alarak “*Melek Tavus*” adıyla ilâhî iradenin ve kutsal nurun yeryüzündeki tecellisi olarak kabul edilmektedir.⁴¹ Hristiyanlıkta tavus kuşu, tüylerinin belirli aralıklarla dökülerek yenilenmesi nedeniyle ruhun ölümsüzlüğünü ve Hz. İsa’nın dirilişini simgeleyen bir motif olarak yorumlanmakta

³⁴ Ayşe Yılmaz, “Hayretî Dîvânı’nda Hayvanların Şiir Estetiğine Katkısı”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 31 (2023), 621.

³⁵ Ali Nihat Tarlan, “Fuzûlî Divanı Şerhi” (Ankara: Akçağ, 2009), 219.

³⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi*, 150.

³⁷ Kemaleddin Demîrî, *Hayâtü’l Hayvan*, çev. Hafız Yusuf Tavaslı (İstanbul: Meral yayınları, 1973), 222.

³⁸ Ebû Cafer Muhammed Bin Cerirü’t-Taberî, “*Tarih-i Taberî*”, çev. M. Faruk Gürtuna (İstanbul: Sağlam yayınevi, 2010), 1/132-134.; Pınar Çiftci, *Hâkim Mehmed Efendi’nin Siyer-i Kebîr Adlı Eseri ve Muhtevası*, (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 98.

³⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsiri*, (İstanbul: Damla Yayınevi, 2013), 2/ 215-217.

⁴⁰ Ömür Ceylan, “Tavus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/184.

⁴¹ Birgül Açıkıldız Şengül, *Ezîdiler: Bir Toplumun, Kültürün ve Dinin Tarihi*, (İstanbul: Alfa 2015). 16; Metin Bozan, “Şeyh Adî’siz Yezîdilik: Yezîdîlerin Adı B. Musâfir algısında yaşanan farklılaşmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/ 2 (Ağustos 2012), 23-42.

ve bu nedenle kilise ikonografisinde cennet bahçesinin sembolü olarak resmedilmektedir.⁴² Budist inanışlarında ise tavusun zehirli bitkileri tüketmesine rağmen zarar görmemesi nedeniyle olumsuzlukları aşma, arınma ve kötülüğü bilgelik yoluyla dönüştürme gücüyle ilişkilendirilerek sembolik bir anlam taşımaktadır.⁴³

Mitolojik ve siyasal bağlamda ise tavus kuşu, çeşitli kültürlerde estetik bir unsur⁴⁴ olmaktan ziyade hâkimiyet, güç ve koruyuculuk kavramlarıyla da ilişkilendirilmektedir. 10. ve 12. yüzyıllar arasında hüküm sürmüş önemli bir Türk İslam devleti olan Gazneliler devletinin bayrağında yeşil zemin üzerine hilal ile birlikte yer alan tavus kuşu hem hâkimiyeti hem de koruyuculuğu simgelemektedir.⁴⁵ Bu kuşun Türk mitolojisinde yer alan “Humay” figürüyle özdeşleştiği görülmekte; Humay kuşu ise güç, talih ve zarafetin timsali kabul edilmektedir. Şaman inançlarında ise tavus, koruyucu bir “ye” olarak kabul edilmektedir. Kaşgarlı Mahmud’un *Dîvânü Lügati’t-Türk* adlı eserinde “*Tun-kuş*” olarak da geçen tavus, hükümdarlığın ve kudretin simgesi olarak değerlendirilmektedir.⁴⁶

Tasavvufi edebiyatta tavus kuşu hem nefsin aldanışını hem de içsel dönüşümün gerekliliğini temsil eden alegorik bir unsur olarak işlenmektedir. Ferîdüddîn Attâr (ö. 618/1221), *Mantıku’t-Tayr* adlı eserinde hakikati arayan kuşların serüvenini anlatırken tavus kuşunu ise cennetin süsü olan güzellikleri elde etmek uğruna manevî yolculuktan vazgeçen bir karakter olarak sunmaktadır. Hüdhüd, tavus kuşunun bu tavrına karşılık olarak dünyevî parlaklığın, hakikatten uzaklaştırıcı niteliğine dikkat çekerek süsten arınmayı öğütlemektedir.⁴⁷ Bu anlatıda, kibirle kendi güzelliğine dönen nefsin, hakikate ulaşabilmesi için dünyevî bağlardan sıyrılması gerektiğinin vurgulanmasıyla tavus kuşu, manevî tekâmül yolunda aşılması gereken içsel bir engelin simgesi hâline gelmektedir.

Bu tür tasavvufi yorumların yanı sıra didaktik yönüyle öne çıkan klasik şairler de tavus kuşunu zahiri güzelliğe aldanışın sembolü olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Ahmedî (ö. 815/1412-13), *İskender-nâme*⁴⁸ adlı mesnevisinde, tavus kuşunu dış görünüşü etkileyici fakat içsel hünlerden yoksun bir varlık olarak betimlemekte; böylece süs ve gösterişin, gerçek marifetin yerini alamayacağını vurgulamaktadır:

“Gerçi kim pür-nakşdur tâvûs-ı ner
Nef’i ne çün dahı anda yoh hüner”⁴⁹

“Beyitte, “Gerçi kim pür-nakşdur tâvûs-ı ner” ifadesiyle tavus kuşunun tüylerinin göz alıcı desenlerle süslediği ve estetik olarak etkileyici bir görünüme sahip olduğu vurgulanmaktadır. “Pür-nakş” (tamamen süslerle bezeli) ifadesi, tavusun ihtişamlı dış görünüşüne dikkat çekmektedir. Ancak ikinci mısra da yer alan “Nef’i ne çün dahı anda yoh hüner” ifadesi, bu süs ve gösterişin herhangi bir fayda sağlamadığını ortaya koymaktadır. “Nef’i ne?” ifadesi dış güzelliğin işlevselliğini sorgularken, “yoh hüner” (hünerin bulunmaması) ifadesi ile bu beyit zahiri güzelliklerin geçici olduğunu ve gerçek değerın insanın içsel niteliklerinde, manevi derinliğinde saklı bulunduğunu ifade eden bir mesaj içermektedir. Bu anlamda tavus kuşu, süs ve gösterişin; gerçek marifetten ve faydalı bilgiden yoksun olmanın sembolü olarak kullanılmaktadır. Böylece beyit, yalnızca dış görünüşün değil insanın sahip olduğu hüner, marifet ve derinliğin esas kıymet ölçütü olduğunu vurgulamaktadır.

Osmanlı edebiyatının önemli tezkire yazarlarından biri olan Âşık Çelebi (ö. 979/1572)⁵⁰ divanında yer alan bir beyitte gökkuşağı ile tavus kuşunun kuyruğu arasındaki benzerliği vurgulayarak hem doğadaki renk uyumunu hem de sanat ile doğa arasındaki ilişkiyi göstermeye çalışmıştır.

“Görinen sanmanız kavı-i kuzahdur âsumân üzre
Düm-i tâvûsdur kim oldı bu menşûra ol tuğrâ”⁵¹

“Gökyüzünde gördüğünüzü gökkuşağı sanmayınız. Çünkü bu, bir tavus kuşunun kuyruğu oldu ve o süslü tuğra meydana geldi.”

İkinci mısra da, “Düm-i tâvûsdur kim oldı bu menşûra ol tuğrâ” ifadesiyle, gökkuşağının aslında tavus kuşunun kuyruğu olduğu belirtilmektedir. “Düm-i tâvûs” (tavus kuşunun kuyruğu), renkleri ve görkemli yayılışıyla

⁴² Yusuf Çetin, “Türk Sanatı Bezeme İkonografisi Açısından Tavus Kuşu Figürlerinin Bir Değerlendirmesi”, *Kesit Akademi Dergisi*, 3/9 (Eylül 2017), 5-13.

⁴³ Mehmet Kavak, *Antik Dönem Hint tıp anlayışı (Suśruta – Caraka – Vāgbhata Dönemi)*, (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 32.

⁴⁴ Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 456.

⁴⁵ Selçuk Kürşad Koca, *Türk Kültüründe Sembollerin Dili*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 215.

⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, “*Dîvânü Lügati’t-Türk*”, 454, 718.

⁴⁷ Ferîdüddîn Attâr, “*Mantıku’t-tayr*”, çev. Mustafa Çiçekler, (İstanbul: Kaknüs Yayınevi, 2020), 105-106; Hayrunnisa (Çakmakçı) Turan, “Tavusla Düşüş, Simurgla Yükseliş İslam Orta Çağı’na Damgasını Vuran Kuş Risaleleri ve Safir-i Simurg”, *Vakıflar Dergisi*, 38 (Aralık 2012), 169.

⁴⁸ Günay Kut, “AHMEDÎ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/165-167.

⁴⁹ İsmail Ünver, “*İskender-Name (İnceleme-Tıpkı Basım)*”, (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983), 73-88.

⁵⁰ Günay Kut, “*AŞIK ÇELEBİ*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/ 549-55.

⁵¹ Es-seyyid Pir Mehmed bin Çelebi, *Âşık Çelebi Dîvânı*, Haz., Filiz Kılıç (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017), 13.

gökkuşağına benzetilmektedir. “*Ol tuğra*” ifadesi ise tavus kuşunun kuyruğunun tuğraya benzetilmesi gökkuşağını sadece bir doğa olayı olarak değil aynı zamanda ilahi bir estetik düzenin parçası olarak yorumlamaktadır.

Sonuç olarak tavus kuşu, Türk İslam edebiyatında yalnızca estetik bir varlık olarak değil kibir ile tevazu, dış süs ile içsel hakikat arasında salınan bir sembol olarak yer almaktadır. Mitolojik kökenlerden tasavvufi yorumlara, siyasal temsillerden edebî tahayyüle kadar birçok alanda derinlikli anlamlar taşımakta ve insanın nefsi sınavlarını, hakikat arayışıyla birlikte ifade eden güçlü bir metafor işlevi görmektedir.

Baykuş

Türkçede “*yapalak*” ve “*er kuşu*” gibi adlarla anılan baykuş, divan şiirinde genellikle “*bûm*” ve “*cuğd*” kelimeleriyle karşılık bulmakta; Farsça metinlerde ise “*âkû*”, “*bûf*”, “*çugûk*”, “*kûken-cagû*” ve “*pezeşk-pûş-kûf*” gibi adlarla geçmektedir.⁵² Anadolu sahasında halk arasında daha iri türleri “*puhukuşu*”, “*sarı kebe*”, “*uçkuş*”, “*üğü*” veya “*üğü*” gibi adlarla da bilinmektedir. Baykuş ailesine mensup fakat daha küçük yapılı bir tür olan İshak kuşu, Türkçede “*tünvit*”, Farsça’da ise “*şeb-âvîz*” (geceye asılı), “*murg-ı şeb-âvîz*” (gece kuşu), “*murg-ı Hak-gû*” (Hak’kı söyleyen kuş) ve “*Hak kuşu*” gibi mistik anlamlar taşıyan isimlerle yer bulmaktadır.⁵³ Özellikle gece boyunca kesintisiz ve dokunaklı şekilde ötmesi, halk inanışlarında bu kuşun kavuşamayan âşıkların feryadını temsil ettiğine dair güçlü bir inancın doğmasına neden olmuştur. Bu nedenle halk anlatılarında ve edebî metinlerde İshak kuşunun sesi, hasretle yanıp tutuşan gönüllerin mecazi bir anlatımı olarak kullanılmıştır.⁵⁴

Baykuş, mitolojik ve kültürel bağlamda hem uğursuzluk hem de bilgelikle ilişkilendirilen çok yönlü bir sembol olarak değerlendirilmektedir. Mitolojide büyük gözleriyle karanlığı delerek görmesi, temkinli hareketleri ve sessiz uçuşuyla sezgisel bilgeliği simgelemekte; Antik Yunan’da Athena’nın kutsal kuşu olarak zekâ ve stratejiyi, ağırbaşlılığıyla da Zeus’u temsil etmektedir. Geceyle kurduğu bağ nedeniyle göktaşının karanlıkta parlayan ışıltısıyla da özdeşleştirilen baykuş, yalnızlık, sessizlik ve içsel görme kapasitesini sembolize eden bir kuş olarak öne çıkmaktadır.⁵⁵

Türk halk inançlarında ise baykuş hem koruyucu hem uğursuzluk işareti olarak farklı anlamlarda yer bulmaktadır. Kazak kültüründe yeni doğan bebekleri nazardan korumak amacıyla yüzlerinin örtülmesi ya da şapkalarına baykuş tüyü takılması yaygın bir gelenek olup bu uygulama baykuşun mistik ve himaye edici yönünü yansıtmaktadır.⁵⁶ Aynı şekilde Kırgız Türkleri, baykuşu kutsal kabul etmekte, genç kadınların kalpaklarına taktıkları baykuş tüyleri sayesinde manevi destek gördüklerine ve işlerinin yolunda gideceğine inanmaktadır.

Buna karşın Bektik Türkmenleri arasında baykuş, uğursuzluğun ve felaketin habercisi olarak değerlendirilmekte⁵⁷ ve bu inanç, farklı Türk toplulukları arasında baykuşun taşıdığı sembolik anlamların nasıl çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Anadolu’da ise baykuş, halk arasında genellikle ölümün ve uğursuzluğun işareti olarak algılanmakta, özellikle gece saatlerinde duyulan ötüşünün yaklaşan bir ölümün habercisi olduğuna inanılmaktadır.⁵⁸ Bu inanç biçimi, “*hanende baykuş ötsün*” şeklindeki beddua ya da kaynaklık ettiği düşünülmeyle beraber halk belleğinde de genellikle yıkım ve sessizliği çağrıştırmaktadır.⁵⁹

Kültürel ve metafizik bağlamlarda da baykuşun taşıdığı sembolik anlamlar dikkat çekicidir. Altay Türkçesinde “*bay*” kelimesi “*zenginlik*” anlamına gelmekte, “*baykuş*” ise “*kutsal kuş*” olarak kabul edilmesi onun özel bir statüye sahip olduğunu göstermektedir.⁶⁰ Şamanist inançlarda, baykuşun şamanlar tarafından en çok suretine girilen ve ayinlerde yardım alınan varlıklardan biri olması, onun sezgi ve ruhsal rehberlik ile ilişkilendirilmesine neden olmaktadır.⁶¹

Câhiliye Arapları arasında, adaleti sağlanmamış cinayetlerde maktulün ruhunun baykuş şekline girerek intikam aradığına inanılmış⁶² ancak bu inanç İslam’ın gelişyle birlikte batıl kabul edilmiştir.⁶³ Hatta Hz.

⁵² Ziya Şokûn, *Gencine-i Güftâr: Farsça-Türkçe Lügat*, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1984), 201, 354, 376, 481, 654.

⁵³ Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Say Yayınları, 2008), 116, 380, 502, 503, 586.

⁵⁴ Ömür Ceylan, *Kuşlar Divanı*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), 151-153.

⁵⁵ Cahit Begenc, *Anadolu Mitolojisi*, Ankara: MEB Yay, 1967), 75.

⁵⁶ Yaşar Kalafat, *Balkanlardan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları*, (İstanbul: Ebabil Yayıncılık, 2002). 299-354.

⁵⁷ Yaşar Kalafat- Ahmet Turan, “Türk Halk Türk Halk İnançlarında Hayvan Üslubunda Mitolojik Devridayım -II”, (Ankara: Berikan Yayınları, 2015), 40.

⁵⁸ Yaşar Kalafat, “İslamiyet ve Türk Halk İnançları”. (Ankara: Berikan Yayınevi, 2009), 105.

⁵⁹ Koca, *Türk Kültüründe Sembollerin Dili*, 96.

⁶⁰ Fatma Kılıç, “Nevâ’î’nin Fevâ’idü’l-Kiber Adlı Divanında Geçen Kuş Adları, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi”, 20 (2022), 22.

⁶¹ Serkan Köse, “Türk Kültüründe Baykuş”, *Kültür Araştırmaları Dergisi* 1/3 (Aralık 2019), 288-301.

⁶² Ayşe Kaş, “Arap Edebiyatında Göç ve Göçmenlik”, *Turkish Studies - Language and Literature* (2024) 210.

⁶³ Sevda Gülakan Kaman, “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine” *Turkish Studies*, 10/8 (2015), 1137-1154.

Peygamber baykuş ötüşünün uğursuzluk getirdiğine dair kanaatleri de reddetmiş ve bu tür hurafelere karşı uyarılarda bulunmuştur.⁶⁴

Bu inançlara karşın tasavvuf edebiyatında ise baykuş, sûfilerin dünyadan el etek çekerek uzleti tercih etmesini simgelemekte, inzivaya çekilen dervişin manevi yolculuğu ile özdeşleştirilmektedir.⁶⁵ Bununla birlikte bazı anlatılarda hikmet ve bilgelikle de ilişkilendirilmekte özellikle Hz. Süleyman ile bağlantılı kıssalarda önemli bir metafor olarak ele alınmaktadır. Eşrefoğlu Rûmî'nin (ö. 874/1469-70 [?]) *Müzekki'n-Nüfûs* adlı eserinde zikredildiği üzere Hz. Süleyman'ın baykuşa harabelerde yaşama nedenini sormasıyla başlayan kıssa, tasavvuf düşüncesinde dünya sevgisinden uzak durmayı, sadeliği ve tevekkülü öğütleyen bir anlatı olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda baykuş, dünya nimetlerine tamah etmeyen zâhidane şekilde yaşam süren bilge bir varlık olarak sembolize edilmektedir.⁶⁶ Bu yönleriyle baykuş, edebiyat ve tasavvuf düşüncesinde farklı anlam çağrışımlarına sahip bir sembol olarak değerlendirilmektedir.

Baykuş, klasik Türk şiirinde de aynı şekilde yalnızlık, harabe ve dünyanın faniliği ile ilişkilendirilmekte, çoğunlukla da bahtsızlık, keder ve zühdün sembolü olarak yer almaktadır. Özellikle viranelerde yaşaması ve gece ötüşüyle bilinmesi, onu terk edilmişliğin, kimsesizliğin ve yalnızlığın metaforuna dönüştürmektedir. Fuzûlî (ö. 963/1556) bir beytinde baykuşu, kendini sultan zanneden kibirli insana karşı hakikati hatırlatan bir uyarı olarak sunmakta, dünya gururunun anlamsızlığını şu şekilde ifade etmektedir:

“Ey olup sultan deyen dünyada menden gayrı yoh
Sen seni bir cuğd bil dünyayı bir virane dut”⁶⁷

“Ey dünyada sultan olduğunu düşünen! Senden başka kimse yok sanıyorsun fakat kendini bir baykuş, dünyayı ise harabe olarak gör.”

Beyitte, dünyevî iktidar iddiasındaki kişinin aslında bir baykuş gibi yalnız ve güçsüz olduğu; dünyanın ise görüldüğü kadar değerli değil aksine harabe hükmünde olduğu dile getirerek öğüt vermektedir

Şeyh Gâlib (ö. 1213/1799) bir beyitte baykuşu (bûm), hüznün ve yalnızlık ile ilişkilendirerek tasavvufi bir perspektifle dünya nimetlerinden uzak durmayı simgeleyen bir metafor olarak kullanmaktadır.

“Bûm-ı gamdır şem’-i bezm-i devletin pervânesi
Tîg-i mâtemdir bu subh-ı işretin pervânesi”⁶⁸

“Devlet meclisinin mumu için pervane olan aslında gamın baykuşudur, şenlik sabahının etrafında dönen pervane ise matem kılıcıdır.”

Beyitte, baykuş (*bûm-ı gam*) dünya nimetlerinden elini eteğini çekmiş, yalnızlığı seçmiş ve hakikati arayan bir sûfiyi simgelemektedir. Genellikle viranelerde yaşayan baykuş, dünyevî neşe ve sefa meclislerinin ardındaki gerçek yalnızlığı ve fâniliği simgelemektedir.

Baykuş, Türk İslam edebiyatı ve kültüründe birbirine zıt anlam alanlarını bir arada taşıyan simgesel bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Uğursuzluk, ölüm, sessizlik ve harabiyetle ilişkilendirilen yönünün yanı sıra hikmet, zühd, yalnızlık ve koruyuculuk gibi değerlerle de anlamlandırılmaktadır. Böylece hem halk inançlarında hem de edebî ve tasavvufi anlatılarda derin bir çağrışıma sahip olduğu görülmektedir. Kimi zaman harabeye terk edilen bir mekânda sessizliğiyle varlık gösteren bir kuş kimi zaman ise dünyadan el etek çekmiş bilge bir dervişin sesi olarak tasvir edilmekte; bu çok yönlü anlam çerçevesiyle baykuş, fâniliğin olduğu kadar hakikatin de sözcüsü olarak değerlendirilmektedir.

Bülbül

Bülbül, Türkçede “sandavaç”, Arapçada “andelib”, Farsçada ise “bûlbûlân” ve “belâbil” gibi çeşitli adlarla anılmaktadır. Ayrıca *âvâ*, *bûburd*, *bûburdek*, *hezâr*, *hezâr-âvâ*, *hezâr-âvâz*, *hezâr-dâstân*, *şârek*, *sârek*, *sârec*, *şeb-hân*, *murg-ı şeb-hûz*, *tundûr*, *zend-bâf*, *zend-hân*, *zend-lâf* ve *zend-vân* gibi farklı isimleri de bulunmaktadır.⁶⁹ Küçük ve çevik yapısıyla dikkat çeken bu kuş, melodik ve ahenkli ötüşüyle bilinmektedir. Anadolu sahasında “bûlbûl gibi ötmek” deyiimi, tatlı konuşmayı ve söz söyleme sanatını simgelemektedir. Halk arasında bülbül, hem dilin hem de duygunun sembolü olarak kabul edilmektedir.

Bülbül, tarihî süreçte aşk, özlem ve feryadın sembolü olarak öne çıkmakta özellikle klasik Doğu edebiyatlarında güle âşık ancak ona ulaşamayan bir varlık olarak betimlenmektedir. Eski İran ve Arap edebiyatlarında güzelliğe hayranlık duyan âşık imgesiyle anılan bülbül, Türk şiirinde daha derin ve anlamlı bir âşık metaforuna dönüşmüştür.

⁶⁴ Ebû Abdillâh Muhammed bin İsmail Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, Tıb, thk. Muhammed Zuheyr b. Nasr (Beyrût: Dâru Tavkî’n-Necât, 2001). 54.

⁶⁵ Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 454.

⁶⁶ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki’n-Nüfûs*, haz. Abdullah Uçman, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 155.

⁶⁷ Tarlan, “Fuzûlî Divanı Şerhi”, 132.

⁶⁸ Şeyh Gâlib, “Şeyh Gâlib Divânı”, haz., Naci Okçu (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1993), 398.

⁶⁹ Ceylan, *Kuşlar Divanı*, 61.; Şokûn, *Gencîne-i Güftâr: Farsça-Türkçe Lügat*, 353, 369, 376.

ve güzelin tasvirinde gül-bülbül en yaygın kullanılan sembol haline gelmiştir.⁷⁰ Bu bağlamda, “*Bülbül-name*”, “*Bülbülüyye*” ve “*Gül ü Bülbül*” gibi eserlerde bülbül, başkahraman olarak karşımıza çıkarken Anadolu’da şekillenen dinî ve tasavvufî Türk şiirinin önemli isimlerinden kendini “*bülbül*” ile özdeşleştirip dildeki maharetini ortaya koyarcasına dilinin “*kuş dili*” olduğunu ifade eden Yunus Emre’nin (ö. 720/1320 [?]) *Divanı*’nda da bir imge olarak yer almaktadır.⁷¹

“*Ne haldeyim ne bilem, tuzaktayım ne gülem
Bir garipçe bülbülem, ötmeye güle geldim.*”⁷²

Yunus Emre bu beyitte, kendi ruhsal karmaşasını ve derin yalnızlığını bülbül metaforu üzerinden dile getirerek ilahî aşk karşısında âcizliğini ve bu aşkı ifade etme arzusunu veciz bir dille ortaya koymaktadır. Bülbül gibi ötmekteki amacı, feryadını duyurmak ve güle, yani hakikî sevgiliye ulaşmaktır.

Türk İslam edebiyatında bülbül, aşk, feryat ve ilahi sevdanın simgesi olarak önemli bir yer tutmaktadır. Divan edebiyatında, özellikle tasavvufî şiirlerde âşık-mâşuk ilişkisini anlatan temel metaforlardan biri olarak kullanılan bülbül, genellikle aşkla yanıp tutuşan ve sürekli inleyen âşığı temsil ederken gül ise sevgiliyi simgelemektedir. Bu bağlamda, bülbülün gül etrafında dönüp feryat etmesi, ilahi aşk yolunda kendini feda eden sâfinin durumuyla özdeşleştirilmektedir. Tasavvuf edebiyatında bülbül, kimi zaman insanın nefsanî aşklara kapılmayı eleştiren bir metafor olarak kimi zaman ise ilahi aşkın ateşiyle yanan ruhun sembolü olarak kullanılmaktadır. Bu bağlamda bülbül, dünya ve beden sınırlamaları içinde ezeli gül bahçesine duyulan derin özlemle beraber bu özlemde doğan feryadı temsil etmektedir.⁷³

Fuzûlî’nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinde Mecnûn’un feryadı da bülbül metaforu üzerinden anlatılmıştır. Nâbî, Nedîm ve Şeyh Galib gibi şairler de bülbülü aşk, sadakat ve ilahi aşkın derinliği ile ilişkilendirmiştir. Yunus Emre, dünyaya ve mecazî aşka düşkünlüğü eleştirerek bülbül gibi gerçek sevgiliyi yani Allah’ı aramayı öğütlemiştir. Mevlânâ *Mesnevî*’sinde bülbülü, Allah aşkıyla yanan bir âşık olarak tasvir ederken⁷⁴ *Fihî mâ Fih* eserinde ise güzel sesiyle güzel söz söylemeyi özdeşleştirmiştir:

“*Dünya, bir dağa benzer. Ne olursa olsun ne kadar güzel ya da çirkin olursa olsun, her ses dağdan aynı şekilde yankılanır. Eğer güzel bir söz söyledim ve dağ çirkin bir cevap verdiyse, bu durum aslında olanaksız görünür. Bülbül, dağa karşı şarkı söylese de eğer dağdan karga sesi geliyorsa; ya da bir insan seslense, dağ eşek anırtısıyla yankılanıyorsa, burada anlaşılması gereken şey şudur: Eğer eşek anırtısı duyuluyorsa, aslında bu sesi senin kendinin çıkardığıdır.*”⁷⁵

15. yüzyıl Çağatay edebiyatının en önemli şairlerinden biri olan ve Türkçeyi edebî bir dil hâline getirmeye büyük önem veren Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501) şiirlerinde bülbülü aşkın, kavuşamamanın ve faniliğin sembolü olarak kullanmaktadır. Bülbül, güle duyduğu erişilmez aşk ve bu aşktan doğan feryadıyla karşılıksız sevdanın ve çaresizliğin en güçlü temsillerinden biri hâline gelir. Şair, onun kavuşamayacağını bilmesine rağmen vazgeçmeyen hâlini, insanın dünya nimetlerine aldanişıyla ilişkilendirmekte ve bülbüle gül bahçesine gönül vermemesi gerektiğini öğütleyerek faniliğin aldaticılığına dikkat çekmektedir. Aynı zamanda bülbülün çaresizliğini kendi aşk acısıyla özdeşleştiren Nevâî, bazı beyitlerinde çektiği ıstırapı bülbülünkinden bile üstün görerek onu hem âşıkların hem de insanın fanilik karşısındaki çaresizliğinin güçlü bir sembolü olarak işlemektedir.⁷⁶

“*Bu çemen gül-zârğa birme köñül iy ‘andeliğ
Küm aña cismiñ tahammül kılğay iy nâziük-beden*”⁷⁷

“Ey bülbül, bu gül bahçesine gönül verme. Çünkü senin nazik bedeninin ona nasıl dayanabilir?”

Şair, beyitte bülbülün narin yapısının, aşkın acılarını taşıma konusunda yetersiz olduğunu ve bu nedenle gönül verme hususunda bir uyarı niteliği taşıdığını ifade etmektedir. Aynı zamanda dünyanın geçici ve zorlu doğasına dikkat çekerek bireyin bu fani arzulara kapılmaması gerektiğini vurgulamaktadır.⁷⁸

Şeyh Gâlib (ö. 1213/1799), *Hüsni u Aşk* adlı eserinde, okuyucuyu Mânâ Mesiresi’nde bir yolculuğa çıkarırken bu mistik bahçeyi detaylı bir şekilde tasvir etmektedir. Gerçek dünyada varlığına rastlanamayacak bu bahçe, ideal güzellikleriyle cennet bahçesinin bir yansımasıdır. Mânâ Mesiresi’nin her bir ögesi, çiçeklerinden havuzlarına

⁷⁰ Levend, “Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar”, 28.

⁷¹ Aysun Çelik, “Bülbülün Divânında Bülbül Olmak: Yunus Emre Divânı’nda “Bülbül” İmgesi”, *Yeni Türkiye*, 25/106 (2019), 545-556.

⁷² Mehmet Kanar, *Yunus Emre- Divan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021)*, 508.

⁷³ Mehmet Kaplan, “Bülbül” *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* 5/2, 832-834.

⁷⁴ Ceylan, “Kuşlar Divanı”, 61-83.

⁷⁵ Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, “*Fihî Mâ-fih*”, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, (İstanbul: İnkılap. Yayınevi, 2014), 59.

⁷⁶ Kılıç, Nevâî’nin *Fevâidü’l-Kiber* Adlı Divânında Geçen Kuş Adları, 22.

⁷⁷ Ali Şîr Nevâyî “*Fevayidü’l-Kiber*” Önal Kaya, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Doktora tezi, 1989), 428.

⁷⁸ Kaya, “*Fevayidü’l-Kiber*” 160.

kadar benzersiz bir güzelliğe sahiptir. Bu mesirenin goncaları, büyüklükleriyle al kanatlı bülbülleri andıran bir zarafete sahiptir.⁷⁹

“Hem-hâlet-i gülşen-i tahayyül
Gül-goncalar al kanadlı bülbül”

“Hayal bahçesinin haleti içinde, gül goncaları al kanatlı bülbülü andırır.”

Bu beyitte, “gülşen-i tahayyül” (hayal bahçesi) ifadesi, bir tür manevî ya da ruhsal ortamı simgelemektedir. Gül-goncalar ise güzellik ve aşkı temsil eder. Al kanatlı bülbül, aşkı ve güzelliği arayan fakat o güzelliklere ulaşamayan âşık olarak betimlenmektedir.

Bülbülün sembolik anlamı yalnızca klasik şiirle sınırlı kalmayıp halk inanışlarında ve destanlarda da önemli bir yer edinmiştir. Azerbaycan kültüründe derin izler bırakan Har-ı Bülbül efsanesi de bu sembolik çerçeveye içerisinde ele alınabilir. Hâr-ı Bülbül, Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ bölgesinde, özellikle Şuşa şehrinde yetişen ve bölge halkı tarafından dünyanın başka hiçbir yerinde yetişmeyen endemik bir çiçek olarak kabul edilmektedir. Orkidegiller ailesine ait olan bu bitki, bülbül ve dikenin birleşiminden türediği düşünülen bir görünüme sahiptir. Çiçeğin yaprakları, bülbülün kanatları ve gagasını andırarak bu görsel benzerlik, çiçeğin “*dikenli bülbül*” olarak adlandırılmasına yol açmıştır. Azerbaycan halkı, Hâr-ı Bülbül’ü yalnızca estetik bir çiçek olarak görmekle kalmaz aynı zamanda onu manevî ve kültürel bir sembol olarak kabul etmektedir.

Bir efsaneye göre, bülbül, sevdiği gülü korumak için büyük bir fedakârlıkla göğsünü çiçeğin dikenlerine dayar ve bu eylem, onun ölümüne yol açar. Çiçek, rüzgârın ve zor koşulların karşısında dimdik dururken bülbül, sevdiği çiçeği korumak için kendini feda eder. Çiçeğe duyduğu aşkı ve gösterdiği cesareti ile bülbül, fedakârlık ve özlemin simgesi hâline gelir. Bu efsane, Har-ı Bülbül’ün yalnızca fiziksel bir varlık olmanın ötesine geçmesini sağlayarak manevî ve kültürel bir değer taşıyan önemli bir sembol haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Azerbaycanlı Ağabegüm Ağa Cevanşir’in hayatı, Hâr-ı Bülbül çiçeğiyle özdeşleşmiştir. Cevanşir, Karabağ Hanlığı ile İran Hanedanlığı arasındaki ihtilafları çözmek amacıyla Feth Ali Şah’la evlendirilmiş ve Tahran’a gönderilmiştir. Ancak, Şuşa’yı ve memleketindeki çiçekleri unutamaz. Bir gün Şah, ona memleket özlemiyle ilgili bir dileği olup olmadığını sorar. Ağabegüm, babasından getirdiği mücevherleri satarak bir bağ kurmak istediğini söyler. Şah, mücevherleri halka satmalarına izin verir ve “*Vatan Bağ*” adlı bağda her çeşit çiçek ve Karabağ’dan getirilen bitkiler ekilir. Her şey yetişir ancak Har-ı Bülbül çiçeği bir türlü yetişmez. Ağabegüm, bu durumu “*Vatan bağ* *al elvandır, yok üstünde harı bülbül*” diyerek bir şiire döker.⁸⁰ Ayrıca Şuşa’nın 1992’deki işgali, Har-ı Bülbül’e hasret, ayrılık ve acı anlamları yüklemiştir. 2020’deki 2. Karabağ Savaşı sonrasında ise Har-ı Bülbül, şehitlerin sembolü haline gelmiş ve sosyal medyada sıkça paylaşılmıştır.

Sonuç olarak bülbül, Türk İslam edebiyatında yalnızca aşkla özdeşleşen bir kuş değil aşkın çilesiyle yoğrulmuş, feryadıyla arınmış, sabırla olgunlaşmış bir varlık olarak temsil edilmektedir. Onun ötüşü, aşkın sessizlikte dile gelen sesi; dönüp durduğu gül ise ulaşılamayan mutlak sevginin remzidir. Bülbül hem mecazî hem de hakikî aşkı simgeleyerek hem nefsin sınavlarını hem de ruhun ilahî vuslata yönelen arayışını temsil etmektedir. Sadakatiyle, yalnızlığıyla, yanışıyla ve sesiyle şiirsel geleneğin merkezinde yer alan bu kuş, edebî düşüncenin estetikle beraber aynı zamanda metafizik bir taşıyıcısı hâline gelmekte, acıyı dile dönüştürerek hem âşığın hem de insanın iç dünyasını yansıtan güçlü bir sembol olarak varlık göstermektedir.

Sonuç

Kuşlar, insanlık tarihinde yalnızca doğanın bir unsuru olarak değil aynı zamanda kültürel ve manevî anlamlar taşıyan güçlü semboller olarak önemli bir yer edinmiştir. Türk İslam edebiyatında ise insanın içsel yolculuğunu, aşkı ve faniliği temsil eden güçlü metaforlar olarak işlenmiş; karga, tavus kuşu, baykuş ve bülbül, edebî ve kültürel mirasın önemli unsurlarından biri hâline gelmiştir.

İncelenen kuş metaforları, farklı dönemlerde ve edebî türlerde değişken anlam zenginliğine sahip olduğunu göstermektedir. Karga, çoğunlukla ölüm, günah ve fitne ile ilişkilendirilmiş olsa da bilgelik ve uzak görüşlülüğün de bir sembolü olarak ele alınmıştır. Tavus kuşu, estetik ihtişam ve ilahî güzellik ile anılmakla birlikte nefsin gösterişe meyli ve kibirle özdeşleştirilmesi bakımından çift yönlü bir anlama sahiptir. Baykuş, yalnızlık, uğursuzluk ve harabelerle ilişkilendirilirken tasavvufi yorumlarda, tevekkül ve dünya nimetlerinden uzaklaşma sembolü olarak değerlendirilmiştir. Bülbül ise klasik edebiyatta âşığın sevgiliye olan derin bağlılığını, tasavvufi bağlamda ise ruhun ilahî aşka duyduğu özlemi temsil etmektedir. Bunun yanı sıra, Har-ı Bülbül efsanesi üzerinden bülbül metaforunun

⁷⁹ Özlem Güneş- Ayşe Yeşil- Nurseda Öğreten, “Hüsni ü Aşk’ta Anlam Çeşitliliği Yönünden Kuşlar”, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ağustos 2019), 242.

⁸⁰ Merziyye Necefova, “Bağımsızlık Döneminde Zalimhan Yaqub’un Şiirlerinde “Karabağ” Teması”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1, (Haziran 2020), 231-251.

vatan sevgisi ve fedakârlık ile ilişkilendirilmesi, sembollerin toplumsal ve kültürel hafızadaki dönüşümünü gözler önüne sermektedir.

Bu çalışma, kuş metaforlarının yalnızca edebî bir unsur olmadığını aynı zamanda toplumların estetik, dinî ve kültürel değerleriyle nasıl bütünleştiğini sistematik bir çerçevede ortaya koymuştur. Kuşlar, kimi zaman insanın nefsini aşma yolculuğunun kimi zaman da dünya hayatının faniliğine dair derin öğretilerin bir parçası hâline gelmiştir. Ayrıca, bu sembollerin farklı coğrafyalarda ve edebî türlerde kazandığı anlam çeşitliliği, kuş metaforlarının yalnızca sabit bir anlam taşımadığını, aksine tarihsel, kültürel ve edebî bağlamlara göre dönüşüm geçirdiğini ortaya koymaktadır.

Gelecekte bu konuda yapılacak araştırmalar ile kuş metaforlarının Orta Asya'dan Osmanlı edebiyatına hatta günümüz edebiyatına uzanan yolculuğunu daha geniş bir literatür çerçevesinde ele alarak bu sembollerin farklı kültürel ve sanatsal formlardaki temsillerini karşılaştırmalı bir perspektifle değerlendirme yapılabilir. Böylece, Türk İslam edebiyatında doğa ve sembolizm ilişkisi daha derinlemesine analiz edilerek edebî metinlerde kullanılan metaforların kültürel mirasın korunmasındaki işlevi daha kapsamlı bir şekilde ele alınabilir.

Kaynakça

- Açıkyıldız Şengül, B. (2015). *Ezidiler: Bir toplumun, kültürün ve dinin tarihi*. Alfa Yayınları.
- Aydemir, A. (2013). Kutadgu Bilig ve Divânü Lugâtü't-Türk'te kuşlar. *Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, 5, 271–297.
- Altuntaş, H., & Şahin, M. (Çev.). (2009). *Kür'ân-ı Kerîm Meâlî*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Arpağuş, S. (2014). Tasavvufta “Mantuku't-tayr”, Mevlânâ'da Hz. Süleyman ve kuşdili tasavvuru. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 125.
- Bayrak Kaya, E. (2020). Bir Türk masalı Karga Peri ve minyatür tasarım örneği. *Sanat Dergisi*, 36, 243–262.
- Begenç, C. (1967). *Anadolu mitolojisi*. MEB Yayınları.
- Bogenbayev, N., & Calmırza, A. (2014). Eski Türk dünya görüşündeki “kut” ve “karga” kavramları. *Millî Folklor*, 26(13), 69–79.
- Bozan, M. (2012). Şeyh Adî'siz Yezidilik: Yezidilerin Adî b. Musâfir algısında yaşanan farklılaşmalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53(2), 23–42.
- Buhârî, E. A. M. b. İ. (2001). *el-Câmi'u's-sahîh (Tib)* (M. Z. b. Nasr, Ed.). Dârü Tavkî'n-Necât.
- Buran, A. (1991). Yunus'ta hayvan adları ve fonksiyonları. *Fırat Üniversitesi Dergisi*, 5(2), 117–131.
- Bursevî, İ. H. (2013). *Rûhu'l-Beyân tefsiri*. Damla Yayınevi.
- Büyükkol, S., & Öztütüncü, S. (2021). Türk mitolojisindeki karga/kuzgun imgesinin çağdaş Türk resim sanatına yansımaları. *Motif Akademi Halk Bilim Dergisi*, 14(33), 131–145.
- Ceylan, Ö. (2007). *Kuşlar Divanı*. Kapı Yayınları.
- Ceylan, Ö. (2011). Tavus. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40, 184. TDV Yayınları.
- Çavuşoğlu, M., & Tanyeri, M. A. (2023). *Hayretî Divanı: Tenkitli basım*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çelik, A. (2019). Bülbülün Divânında bülbül olmak: Yûnus Emre Divânı'nda “bülbül” imgesi. *Yeni Türkiye*, 25(106), 545–556.
- Çetin, Y. (2017). Türk sanatı bezeme ikonografisi açısından tavus kuşu figürlerinin bir değerlendirmesi. *Kesit Akademi Dergisi*, 3(9), 5–13.
- Çiftci, P. (2024). *Hâkim Mehmed Efendi'nin Siyer-i Kebîr adlı eseri ve muhtevası* (Yüksek lisans tezi). Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiftci, P., & Kurt, A. (2024). Din, edebiyat, kültür bağlamında yılan ve tavus kuşu metaforu. *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)*, 2(1), 257–278.
- Çoruhlu, Y. (1999). *Türk mitolojisinin ABC'si*. Kabalıcı Yayınevi.
- Demiri, K. (1973). *Hayâtü'l-hayvan* (H. Y. Tavaslı, Çev.). Meral Yayınları.
- Er-Râzî. (1994). *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)* (S. Yıldırım & L. Cebeci, Çev.). Akçağ Yayınları.
- Es-Seyyid Pir Mehmed bin Çelebi. (2017). *Âşık Çelebi Dîvânı* (F. Kılıç, Ed.). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Eşrefoğlu Rûmî. (2007). *Müzekki'n-Nüfûs* (A. Uçman, Haz.). İnsan Yayınları.
- Feridüddin Attâr. (2020). *Mantku't-tayr* (M. Çiçekler, Çev.). Kaknüs Yayınevi.
- Gençoğlu, Y. (2023). *Eski Anadolu Türkçesi metinlerine göre uğur ve uğursuzluk (13.-15. yüzyıllar)* (Yüksek lisans tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gül, M. (2015). Divânü Lugâtü't-Türk'teki hayvan adları. *İdil*, 4(15), 1479–1502.
- Güneş, Ö., Yeşil, A., & Öğreten, N. (2019). Hüsn ü Aşk'ta anlam çeşitliliği yönünden kuşlar. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 239–260.
- Kalafat, Y. (2002). *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk halk inançları*. Ebabil Yayıncılık.
- Kalafat, Y. (2009). *İslamiyet ve Türk halk inançları*. Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Y., & Turan, A. (2015). *Türk halk inançlarında mitolojik devridayım – II*. Berikan Yayınları.
- Kaman, S. G. (2015). Baykuş kelimesi ve baykuşla ilgili inançlar üzerine. *Turkish Studies*, 10(8), 1137–1154.
- Kanar, M. (2008). *Büyük Farsça-Türkçe sözlük*. Say Yayınları.

- Kanar, M. (2021). *Yunus Emre- Divan*. Ayrıntı Yayınları.
- Kaplan, M. (1983). Bülbül. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, 5(2), 832-834.
- Karataş, A., vd. (2021). *Türkiye'nin kuşları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud. (2006). *Dîvânü Lügati't-Türk* (B. Atalay, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaş, A. (2024). Arap edebiyatında göç ve göçmenlik. *Turkish Studies - Language and Literature*, 209-225.
- Kavak, F. (2013). Klasik Arap edebiyatı kaynaklarında karga motifi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 117-142.
- Kavak, M. (2019). *Antik dönem Hint tıp anlayışı (Suşruta - Caraka - Vāgbhata dönemi)* (Yüksek lisans tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.
- Kılıç, F. (2022). Nevâyî'nin *Fevâyîdü'l-Kıber* adlı divanında geçen kuş adları. *Uluslararası Uygur Dergisi*, 20, 19-30.
- Koca, S. K. (2012). *Türk kültüründe sembollerin dili* (Yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köse, S. (2019). Türk kültüründe baykuş. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 288-301.
- Kut, G. (1989). Ahmedî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Kut, G. (1991). Aşık Çelebi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Levend, A. S. (1984). *Divan edebiyatı: Kelimeler, remizler, mazmunlar*. Enderun Yayınları.
- Madiyarova, S. (2017). *Karakalpak Türkleri: Eski halk inançları* (Yüksek lisans tezi). Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî. (2014). *Fîhi mâ fih* (A. Gölpınarlı, Çev.). İnkılap Yayınevi.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî. (2006). *Mesnevî* (V. İzbudak, Çev.). Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Mutçalı, S. (2012). *Arapça-Türkçe sözlük*. Dağarcık Yayınları.
- Necefova, M. (2020). Bağımsızlık döneminde Zalimhan Yaqub'un şiirlerinde "Karabağ" teması. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 231-251.
- Nevâyî, A. Ş. (1989). *Fevâyîdü'l-Kıber* (Doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nur, İ. H. (2017). Mesnevide hayvan karakterleri (metaforları). *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİDER)*, 2(1), 29-47.
- Ögel, B. (1993). *Türk mitolojisi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Önal, M. N. (2009). Kutsalın Türk kültüründeki izleri: Tanrısal simgecilik. *Millî Folklor*, 82, 61.
- Özbaş, M. (2010). Kurtarıcı kargadan burnu pislikten çıkmayan kargaya: Türk halk anlatılarında karganın dönüşümü. *Millî Folklor*, 88, 57-65.
- Pala, İ. (2002). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. LM Yayınları.
- Şeyh Gâlib. (1993). *Şeyh Gâlib Dîvânı* (N. Okçu, Haz.). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Şokûn, Z. (1984). *Gencîne-i Güftâr: Farsça-Türkçe Lügat*. Millî Eğitim Basımevi.
- Taberî, E. C. M. b. C. (2010). *Tarih-i Taberî* (M. F. Gürtuna, Çev.). Sağlam Yayınevi.
- Tarlan, A. N. (2009). *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Akçağ Yayınları.
- Tatçı, M. (2021). *Yunus Emre Divanı (Seçmeler)*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Turan, H. Ç. (2012). Tavusla düşüş, Simurgla yükseliş: İslam Orta Çağı'na damgasını vuran kuş risaleleri ve Safır-i Simurg. *Vakıflar Dergisi*, 38, 165-172.
- Ünver, İ. (1983). *İskender-Name (İnceleme-Tıpkı Basım)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, A. (2023). Hayretî Dîvânı'nda hayvanların şiir estetiğine katkısı. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 31, 597-628.
- Yılmaz, M. A. (2008). Kazaklarda batıl inanışlar. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(3), 417-430.

KİTAP İNCELEMESİ

Kur'an ve Kadın

Qur'an and Woman

Tuğba ATEŞYÜREK ¹

Makale Bilgisi

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi,
Ondokuz Mayıs Üniversitesi,
Samsun/Türkiye
ORCID: [0009-0003-9777-401X](https://orcid.org/0009-0003-9777-401X)
E-Mail:
tugbatesyurek55@gmail.com

Öz

Bu çalışma, İslam'da kadın konusunu Amina Wadud'un "Kur'an ve Kadın" adlı eseri bağlamında ele almaktadır. Wadud, geleneksel tefsirlerin erkek egemen bakış açısıyla şekillendiğini, kadınların ise ya dışlandığını ya da sadece erkeklerin algılarına göre temsil edildiğini ifade etmektedir. Tefsirin, yorumcunun toplumsal, tarihsel ve bireysel arka planıyla şekillendiğini belirten yazar, Kur'an'ın evrensel ve bütüncül bir yaklaşımla anlaşılması gerektiğini savunur. Wadud, tefsirleri geleneksel, tepkisel ve bütüncül olmak üzere üçe ayırmakta; yalnızca bütüncül tefsirin Kur'an'ın ruhuna uygun olduğunu vurgulamaktadır. Kur'an'daki kavramlar cinsiyet ötesi anlamlar taşır ve kadın figürleri evrensel mesajlar sunar. Ahiret anlatılarında ceza ve mükâfat bireysel sorumluluk temelinde şekillenir. Kadın-erkek ilişkileri ise işlevsel farklılıklarla tanımlanır; bu, hiyerarşik bir düzen anlamına gelmez. Wadud'un çalışması, kadınların dini bilgi üretimi ve yoruma katılımını vurgularken, Kur'an'ın asli mesajına sadık, özgürleştirici bir yorum ortaya koyar. Wadud, ataerkil yorum geleneğine meydan okuyarak, Kur'an'ın özgürleştirici ve asıl mesajına sadık bir okuma önerir. Ataerkil anlayışlara karşı geliştirilen bu yaklaşım, dinin toplumsal cinsiyetle ilişkisini yeniden değerlendirme fırsatı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Amina Wadud, Cinsiyet ve Din, Kadın Hakları, Hermenötik Yorum.

Sorumlu Yazar:
Tuğba ATEŞYÜREK

Abstract

Haziram 2025
Cilt:5
Sayı:1
DOI: 10.5281/zenodo.15769409

This study explores the issue of women in Islam through Amina Wadud's work *Qur'an and Woman*. Wadud argues that traditional Qur'anic interpretations are shaped by a male-dominated perspective, often marginalizing or misrepresenting women based on male experiences and perceptions. She emphasizes that exegesis is influenced by the interpreter's social, historical, and personal context, and calls for a holistic, universal approach to understanding the Qur'an. Wadud classifies interpretations into three types: traditional, reactive, and holistic—stating that only the holistic approach aligns with the Qur'an's true spirit. Qur'anic concepts are presented as transcending gender, and female figures convey universal moral messages. In eschatological narratives, reward and punishment are based on individual responsibility, not gender. Male-female relationships are depicted through functional distinctions, which do not imply hierarchical structures. Wadud's work highlights women's participation in religious knowledge production and interpretation. Her liberating reading remains faithful to the Qur'an's core message while challenging patriarchal traditions. Wadud challenges the patriarchal interpretive tradition, proposing a liberating reading that remains faithful to the Quran's original message. This perspective offers a critical lens through which the relationship between religion and gender can be re-evaluated, contributing significantly to contemporary discussions in the sociology of religion and Islamic gender studies.

Citation:

Ateşyürek, T. (2025). Kur'an ve kadın. *GAB Akademisi*, 5(1), 126-128.

Keywords: Sociology of Religion, Amina Wadud, Gender and Religion, Women's Rights, Hermeneutic Interpretation.

Giriş

Kadın konusu, tüm disiplinleri ilgilendiren bir alan olmakla birlikte, İslam'da kadın meselesi birçok çevrede merak uyandıran bir konudur. Kadın, bireysel bir varlık olmasının yanı sıra toplumun yapı taşıdır ve bu yönüyle sosyolojinin vazgeçemeyeceği bir unsur olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda kadın üzerine çokça konuşulmuş ve çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Alan içi değerlendirmelere bakıldığında ise, yapılan tefsir çalışmalarının çoğunlukla erkekler tarafından ve erkek bakış açısıyla kaleme alındığı görülmektedir. Yazar, bu durumun ortaya çıkardığı eksiklik ve olumsuz yorumlara karşılık, Kur'an'ın ruhunu anlama amacını esas alarak bu çalışmayı ortaya koymuştur.

Yapılan tefsirler, yazarın ifadesiyle, öncül metinle şekillenmektedir. Bu da demektir ki, söz konusu tefsirler okuyucunun bakış açısı, tutumları, hafızası ve deneyimleriyle yorumlanmaktadır. Yazar bu çalışmada olabildiğince tarafsız olmaya gayret ettiğini belirtmekle birlikte, öncül metnin etkisinin tamamen ortadan kaldırılamayacağını da vurgulamaktadır.

Yazara göre, tefsirin kişiden kişiye, zamana ve mekâna göre değişebilen esnek yapısı büyük önem taşır. Bu değişkenlik doğaldır ve Kur'an'ın hikmetinin etkin bir biçimde ortaya konulması da ancak sürekli bir yorumlama süreciyle mümkün olabilir. Bu yorumlama süreci, her medeniyetin kendi birikimi ve değişen tecrübeleri doğrultusunda özgün bir nitelik kazanacaktır. Nitekim hiçbir yorum, mutlak ve son değildir.

Yazara göre, Kur'an'da kadını doğru biçimde anlayabilmek, Kitab'ı evrensel, bütüncül ve hermenötik bir bakış açısıyla yorumlamakla mümkündür. Ayetleri yalnızca indirildiği zaman ve mekâna hapsedmek, Kur'an'ın hedeflediği toplumu yanlış anlamaya sebep olur.

Kitabın giriş bölümünde Amine Wadud, kadınla ilgili Kur'an tefsirlerini üç kategoriye ayırmaktadır: "geleneksel", "tepkisel" (reactive) ve "bütüncül" (holistic). İlk kategori olan geleneksel tefsirlerde, ayetlerin sıralı biçimde yorumlanması öncelenmekte (1. ayet, ardından 2, ardından 3...) ve bu sebeple konular arasında bütünlük kurmak zorlaşmaktadır. Konuları birbirine bağlayan bir metodolojinin bulunmaması ve hermenötik ilkelerden yoksun olmaları nedeniyle Wadud bu tefsirleri gelişigüzel olarak değerlendirmektedir. Geleneksel tefsirlerin Wadud'u en çok ilgilendiren yönü, tamamının erkekler tarafından yazılmış olmasıdır. Bu durum, tefsirlerde çoğunlukla erkeklerin deneyim ve bakış açılarının hâkim olduğunu; kadınların yaşamlarına ise ya hiç yer verilmediğini ya da yalnızca erkeklerin kadınlara dair algı, arzu ve ihtiyaçları doğrultusunda yer verildiğini göstermektedir.

Kadın meselesiyle ilgili ikinci kategori olan tepkisel tefsirler ise, büyük ölçüde çağdaş düşünürlerin kadını, birey ya da toplumsal bir varlık olarak, Kur'an'a atfedilen olumsuz konumlandırmalara karşı savunma refleksiyle geliştirdiği yorumlardan oluşmaktadır. Ancak bu tür tefsirler, Kur'an'ın kapsamlı bir tahlilini yapmadan kadın haklarını savunmaya girişmeleri sebebiyle eksik ve ilgisiz değerlendirmeler içermektedir.

Bütüncül tefsir kategorisinde ise Wadud, ayetlerin indirildikleri tarihsel dönemin genel ve özel şartları çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini; Kur'an'ın ruhunu, yani nihai amacını anlayarak yapılacak yorumların, onun mesajını en doğru şekilde kavramamıza imkân vereceğini savunmaktadır.

Wadud'un dikkat çektiği bir diğer husus ise Kur'an'daki eril ve dişil hitaplardır. Ona göre bu hitaplar bir cinsiyetle sınırlanamaz; ilahi bir kitap olarak Kur'an, insan iletişimini sağlayan dilin doğal sınırlılıklarını aşmalıdır. Kur'an, erkek ve dişi arasındaki anatomik farkları kabul etmekle birlikte, işlevsel ayrımları ortadan kaldırmaya çalışmayan bir kitaptır. Bu işlevsellığe tek bir reçete sunmaması, bu hitapları belirli bir dönem ya da kültürle sınırlamayıp evrenselleştirme çabasının bir göstergesidir.

Kur'an'ın, kadınlara dair pek çok doğru veya yanlış kanaatin bulunduğu ve onlara karşı iffetsiz tavırların sergilendiği yedinci yüzyıl Arabistan'ında nazil olmuş olması, yalnızca o kültüre özgü bazı hükümlerin Kitapta yer almasına neden olmuştur. Bu kültürel detaylar, belirli ilkelere bağlı olarak yorumlandığı takdirde, Kur'an tefsirinin sürekliliği sağlanabilecektir.

Wadud'a göre Kur'an'ın kendine özgü bir dünya görüşü vardır. Bazı kavramlar, Kur'an öncesi dönemdeki anlamlarının ötesine geçerek Kur'an içinde yeni anlamlar kazanabilir. Her kavram, kullanıldığı bağlam içinde ele alınmalı; siyak ve sibak dikkate alınmalıdır. Bu çerçevede, Wadud "gayb" kavramına da dikkat çeker; gayb, insan idrakinin ötesinde olan ve bu nedenle dili aşan bir gerçekliği ifade eder. Bu da Kur'an'da gayb ile ilgili meselelerin lafzi ya da deneysel yaklaşımlarla tefsir edilemeyeceğini gösterir. Wadud ayrıca, Kur'an'da sıkça geçen "hidayet" kavramının cinsiyet üstü bir anlam taşıdığını ifade eder.

Wadud'un kitabı dört ana başlık altında ele alınmaktadır. İlk olarak, Kur'an'da insanın yaratılışına ilişkin olarak kadın ve erkeğin başlangıçta eşit olduğunu savunur. Yaratılış meselesi bir gayb alanı olduğundan, bu konuda yapılan her tartışma, dilin yetersizliği nedeniyle mutlak anlamda eksik kalacaktır. Burada esas meselenin kadın ve erkek üzerinden yürüyen bir dil tartışması olduğuna dikkat çeker. Ayet, min, nefis ve zevce kavramlarını bu bağlamda

ayrıntılı biçimde ele alır. Nefs, tüm insanların ortak kökenine işaret eder; gramatik olarak dişil olmasına rağmen, kavramsal olarak ne eril ne dişildir. Aynı şekilde zevc kavramı da nefsin bir uzantısı olarak cinsiyetler üstü bir varlığı işaret eder.

İkinci bölümde, Kur'an'da geçen kadın figürlerinin yalnızca kadınlara değil, tüm insanlara hitap eden evrensel mesajlar taşıdığı ifade edilir. Kur'an, tarihin ötesine geçen ahlaki ilkeleri dile getirir; dolayısıyla ayetlerin yalnızca tarihsel olaylara indirgenmesi, Kitabın evrensel mesajını göz ardı etmek olur. Bu çerçevede, Hz. Meryem, Ümmü Musa ve Belkis gibi figürler üzerinden Kur'an'daki cinsiyetler üstü ahlaki rehberlik ortaya konur. Takva, tüm farklılıkların ölçüsü olarak değerlendirilir.

Üçüncü bölümde ise ahiret anlatılarında kullanılan “nefs” kavramı üzerinden, ceza ve mükâfatın cinsiyet temelinde değil, bireysel sorumluluklar üzerinden belirlendiği ortaya konur. Ayetlerde kullanılan genel hitaplar, insanları amellerine göre muhatap alır ve cinsiyet ayrımı yapılmaz.

Dördüncü ve son bölümde ise kadınların hak ve görevlerine dair bazı çelişkili görünen meseleler ele alınır. Kadının doğurganlıkla ilgili sorumluluğu, erkeğin ise ‘kavvam’ olarak maiyeti temin etmesi, cinsiyetler arasında bir hiyerarşi değil, işlevsel bir dengeyi ifade eder. Kur'an hiçbir şekilde kadının kocasına itaat etmesini emretmez. Nüşuz meselesi ise o dönemde yaygın olan kontrolsüz erkek şiddetini sınırlayıcı bir hüküm olarak değerlendirilmelidir. Boşanma hakkı da mutlak bir hak olarak değil, belirli şartlara bağlanmış bir süreç olarak ele alınmalıdır. Çok eşlilik ise belirli tarihsel ve toplumsal şartların ürünüdür; olağanüstü hallerde adalet şartına bağlı olarak ruhsat verilen bir uygulamadır. Şahitlik meselesi ise sadece mali konulara özgü düzenlenmiş olup genelleştirilemez. Bu dönemde kadınların şahit olarak kabul edilmesi dahi, erkek egemen sınırlamalara rağmen ileri bir adımdır.

Amina Wadud'un “Kur'an ve Kadın” adlı eseri, din sosyolojisi açısından kadınların dinî bilgi üretimi, temsil ve yorum alanlarına katılımını; cinsiyet rollerinin din üzerinden yeniden inşasını ve ritüel pratiklerdeki eşitliği tartışmaya açan öncü bir metindir. Wadud, ataerkil yorum geleneğine karşı Kur'an'ın aslı mesajına sadakatle bağlı özgürleştirici bir okuma önerir. Bu yaklaşım, dinin toplumsal cinsiyetle ilişkisini hem tarihsel hem yapısal düzlemde analiz etmek açısından büyük önem taşır. Yazarın da belirttiği gibi, Kur'an'ın esas değeri, zamanın ötesine hitap eden yapısında ve evrensel ahlaki ilkeleri dile getirmesinde saklıdır. Bugün Müslüman toplumlar, hâlâ Kur'an'ın hedeflediği yüksek ilke ve değerlere tam anlamıyla ulaşabilmiş değildir. Kadınları sınırlayan ise Kur'an'ın kendisi değil, zamanla metnin önüne geçen ve esas metinden sapmalar içeren yorumlardır.

Kaynakça

Vedud-Muhsin, A. (2000). *Kur'an ve kadın*. Nazife Şişman (çev.). İz Yayıncılık.